

พุทธธรรม

(ฉบับเดิม)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

พุทธธรรม (ฉบับเต็ม)

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-497-408-7

หน้านี้เฉพาะ เปลี่ยนในการพิมพ์ทุกครั้ง

พิมพ์ครั้งแรก — ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

โครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์
ในโอกาสที่พระชนม์มงคลครบ ๘๐ พรรษา (รวมในหนังสือชุด "วรรณไวทยาการ")

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ — ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

๕,๐๐๐ เล่ม

- ธรรมทาน ในมงคลวารอายุครบ ๗๖ ปี ของ คุณประยูร พรหมสุทธิ

๒,๐๐๐ เล่ม

- ผู้สมทบพิมพ์

๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒๙ — กันยายน ๒๕๕๕

๒,๑๔๐ เล่ม

- ชมาพร ศิวะเกื้อ และเพื่อนๆ

หน้านี้เฉพาะ เปลี่ยนในการพิมพ์ทุกครั้ง

พิมพ์ที่

อนุโมทนา

หน้านี้เฉพาะ **เปลี่ยน** ในการพิมพ์ทุกครั้ง

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

ก. ความเป็นมาถึงปัจจุบัน

หนังสือ “พุทธธรรม” โดยผู้เขียนเดียวกันนี้ ปัจจุบันมี ๒ ฉบับ คือ ฉบับเดิม และ ฉบับปรับปรุงและขยายความ

๑. **พุทธธรรม ฉบับเดิม** หน้า ๒๐๖ หน้า เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นตามคำอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย รวมอยู่ในหนังสือชุด “วรรณไวทยากร” ซึ่งโครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้น มีอนุสรณ์แต่เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้น และแก่หนังสือ พุทธธรรม เอง คือทุน “วรรณไวทยากร” ที่มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และที่โครงการตำราฯ ซึ่งเกิดจากค่าสมนาคุณ ที่โครงการตำราฯ จะต้องมอบให้แก่ผู้เขียนทุกท่านตามระเบียบ แต่ผู้เขียนได้บริจาคให้แห่งละกึ่งหนึ่ง เพราะปฏิบัติตามหลักการที่ยึดถือตลอดมาว่าไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

๒. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** คือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนั้นเอง แต่ได้เขียนแทรกเพิ่มขยายความ มีเนื้อหาเพิ่มมากขึ้นเป็น ๖ เท่าของฉบับเดิม (ปัจจุบันหน้า ๑๐๖๖ หน้า) ซึ่งคณะกรรมการธรรม และธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พิมพ์ต่อมา ล่าสุดครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓

ความเป็นมาในระยะแรกของ พุทธธรรม ทั้งสองฉบับ ได้เล่าไว้แล้วโดยละเอียดใน “บันทึกของผู้เขียน” ท้ายเล่ม พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ในที่นี้จะไม่เล่าให้มากกว่านี้ แต่จะกล่าวถึงเฉพาะเรื่องราวของ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ต่อเนื่องมาถึงฉบับพิมพ์ปัจจุบัน ครั้งที่ ๑๐ นี้

หลังจากพิมพ์ครั้งแรกแล้ว หนังสือ **พุทธธรรม** ฉบับเดิม ได้มีผู้ขออนุญาต
พิมพ์ต่อมาก่อนครั้งนี้ ๘ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๑๙ คณะสงฆ์วัดพลับพลาชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์งาน
พระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโสภิต (วิรัชต์ สิริทตฺโต) วันเสาร์ที่ ๓ เมษายน
๒๕๑๙

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๐ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็น
อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โสมสกมหาเถร)
วัดสังฆวิศยาราม วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๐

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๖ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาต
พิมพ์เผยแพร่สำหรับเป็นคู่มือในการพัฒนาจริยศึกษาในโรงเรียน

ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๖ สำนักพิมพ์สุภาพใจ ขออนุญาตพิมพ์เพื่อเผยแพร่
ให้กว้างออกไปตามร้านค้าทั่วทุกจังหวัด

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๕ นี้ ผู้เขียนได้มีโอกาสแทรกเพิ่มและแก้ไขปรับปรุงคำ
และความหลายแห่งให้สมบูรณ์ขึ้น ตามบันทึกที่ได้เตรียมไว้หลายปีระหว่าง
นั้น แต่ก็มีจำนวนหน้าเท่าเดิม คือ ๒๐๖ หน้า

ครั้งที่ ๖ - ๗ และ ๘ เป็นการพิมพ์ซ้ำโดยสำนักพิมพ์สุภาพใจ ใน พ.ศ.
๒๕๒๗ ๒๕๒๘ และ ๒๕๓๑ ตามลำดับ

การพิมพ์ครั้งที่ ๑ ถึง ๘ ของ **พุทธธรรม** ฉบับเดิม ก็เช่นเดียวกับ **พุทธธรรม**
ฉบับปรับปรุงและขยายความ เท่าที่พิมพ์มาจนถึงครั้งล่าสุด คือเป็นงานพิมพ์
ในยุคก่อนจะมีการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ทำให้การพิมพ์ครั้งใหม่แต่ละ
ครั้ง แก้ไขปรับปรุงได้ยาก หรือแทบแก้ไขไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ **พุทธธรรม** ฉบับ
เดิม ที่พิมพ์จนถึงครั้งที่ ๘ จึงมีขนาดเล่ม และจำนวนหน้า เท่าเดิมตลอดมา คือ
๒๐๖ หน้า

อนึ่ง ระหว่างนี้ Dr. Grant Olson ซึ่งเมื่อจบการศึกษาปริญญาเอกแล้ว
ทำงานที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University) ได้รับทุนจากมูลนิธิจอห์น
เอฟ. เคนเนดี ในการขออนุญาตแปล **พุทธธรรม** ฉบับเดิม นี้ เป็นภาษาอังกฤษ
แต่ผู้เขียนได้แจ้งให้ขออนุญาตโครงการตำราฯ แทน เพราะได้มอบให้โครงการ

ตำราฯ ถูกลิขสิทธิ์ไว้โดยเกียรติ Dr. Grant Olson แปล พุทธธรรม ฉบับเดิม อยู่ใน
สิบปีเศษ และในที่สุด State University of New York Press, Albany ได้พิมพ์
ออกเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ (ค.ศ. ๑๙๙๕) ในชื่อว่า *Buddhadhamma:
Natural Laws and Values for Life* แต่หลังจากนั้น ผู้เขียนได้ขอให้หยุดการ
พิมพ์ครั้งใหม่ไว้ก่อน เพราะได้พบคำแปลที่ควรแก้ไขบางแห่ง

ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓ นายแพทย์กมล สนิทวานนท์ พิมพ์เป็นธรรมทาน ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอก เกรียงไกร สนิทวานนท์ วันเสาร์ที่
๒๙ เมษายน ๒๕๔๓

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ซึ่งอยู่ในยุคที่ใช้ระบบคอมพิวเตอร์แล้ว ได้มีการพิมพ์ข้อ
มูลเดิมขึ้นใหม่ โดยเนื้อหาทั้งหมดคงเดิม แต่เพราะเรียงอักษรใหม่ และขนาด
หนังสือกว้างยาวน้อยลง แม้จะใช้ตัวอักษรขนาดเล็ก ก็มีจำนวนหน้าเพิ่มขึ้น
เป็น ๒๕๘ หน้า

ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๔ คือครั้งปัจจุบันนี้ ซึ่งคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขอ
อนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน เพื่อฉลองกตัญญูกตเวทิตาธรรม ในมงคล
วารคล้ายวันเกิดอายุครบ ๗๖ ปี ของมารดา คือ คุณประยูร พรหมสุทธิ ณ วัน
ที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

อนึ่ง การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ ถือได้ว่าเป็นวาระครบ ๓๐ ปี แห่งการเกิดขึ้น
ของหนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนี่ด้วย

ข. รูปลักษณ์ใหม่ของ “พุทธธรรม” ฉบับเดิม

การที่คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม ครั้งใหม่
เป็นธรรมทานในมงคลวารคล้ายวันเกิดของมารดาคราวนี้ เป็นเหตุให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลงชนิดที่บานปลายอย่างมิได้คาดหมาย แก่หนังสือ พุทธธรรม

ความจริง หลังจากหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความเสร็จ
ออกมาแล้ว ผู้เรียบเรียงได้ตั้งใจว่า จะให้หยุดเลิกการพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม
ฉบับเดิม เสียเลย โดยจะได้แจ้งให้ทางโครงการตำราฯ ที่ช่วยถือลิขสิทธิ์โดย
เกียรติอยู่ทราบด้วย เพราะ พุทธธรรม ฉบับเดิม ทั้งหมด เป็นส่วนหนึ่งที่รวมอยู่

ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความนั้นแล้ว

เมื่อคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ ก็เป็นธรรมดาว่าจะคิดเพียงพิมพ์ไปตามเดิม แต่เมื่อไปติดต่อขอข้อมูลคอมพิวเตอร์ของฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙ ก็ได้รับคำตอบว่า ข้อมูลทั้งหมดถูกทำลายหรือทิ้งไปแล้ว

จากนั้น คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ได้รับข้อมูลคอมพิวเตอร์จาก ร.พ. สหธรรมิก ที่พิมพ์ขึ้นใหม่ และนำมาตรวจพิสูจน์ด้วยตนเองที่บ้าน ตั้งแต่กลางเดือนมิถุนายน จนถึงปลายเดือนกรกฎาคม ๒๕๔๔ นี้ เมื่อเสร็จแล้ว จึงได้นำมามอบถวายแก่ผู้เรียบเรียง เพื่อตรวจความเรียบร้อยขั้นสุดท้าย

ผู้เรียบเรียงดูฉบับพิมพ์แล้วเห็นว่า หนังสือ พุทธธรรม นี้ มีหัวข้อแยกย่อยช่อยหลายชั้น ถ้าสั่งแก้กันไปกันมา ก็จะเสียเวลามาก และยากที่จะได้ผลดีทางที่ดีที่สุดคือ ผู้เรียบเรียงควรจะได้ข้อมูลคอมพิวเตอร์มา และกำหนดแบบตัวอักษรหัวข้อย่อยช่อยลงไปในแต่ละระดับเองตามประสงค์ แม้ว่าผู้เรียบเรียงจะพิมพ์ผิดไม่เป็น แต่อาศัยใช้นิ้วจิ้มเขาก็คงสำเร็จได้

อย่างไรก็ดี ข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่มีนั้น เป็นระบบ Apple Macintosh ซึ่งผู้เรียบเรียงเข้าไม่ถึง จึงติดขัด แต่ทางสำนักพิมพ์ธรรมสภา ได้ช่วยดำเนินการแปลงเป็นข้อมูลระบบ PC แล้ว พระครูปลัดปิฎกวัณณ (อินสร จินฺตาปญฺโญ) จัดปรับข้อมูลและแต่งแบบจนเข้ารูปที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ และส่งมอบแก่ผู้เรียบเรียงเพื่อจัดปรับเปลี่ยนแปลงตัวอักษรตามความประสงค์ต่อไป

พอดีเป็นจังหวะที่พระครูชิต คุณวโร นำแบบตัวอักษรใหม่มาถวายจำนวนมาก หนังสือ พุทธธรรม กำลังมีปัญหาเรื่องแบบตัวอักษรสำหรับตัวพื้น กับข้อความที่อ้างจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ว่าจะทำให้เห็นต่างกันชัดเจนและเหมาะสมได้อย่างไร เมื่อได้แบบอักษรใหม่ชุดนี้มา ก็ช่วยให้แก้ปัญหาสำเร็จเรียบร้อยไปด้วยดี

หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่พิมพ์ครั้งแรก ๒๐๖ หน้า เมื่อพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ Apple Macintosh เป็นหนังสือขนาดเล็กลงมาได้ ๓๐๙ หน้า แปลงมาเป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ PC คราวนี้ ครั้งแรกประมาณ ๓๐๒ หน้า เปลี่ยนแบบอักษรใหม่และปรับช่องบรรทัดแล้ว เหลือทั้งหมด ๒๘๔ หน้า

เบื้องแรกตั้งใจไว้เพียงว่า จะปรับแบบตัวอักษรของหัวข้อย่อยระดับต่างๆ ให้เหมาะสม และแบ่งชื่อย่อยหน้าให้อ่านง่ายขึ้น แต่เมื่อเริ่มทำจริง งานก็บานปลาย จนกระทั่ง พุทธธรรม ฉบับเดิม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ กลายเป็นฉบับเดิมที่ปรับปรุงและเพิ่มเติมเป็นอันมาก จนรูปโฉมเปลี่ยนแปลงจากเดิมไปไกล

โดยสรุป ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่ พุทธธรรม ฉบับเดิม ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งทำให้หนังสือแปลกจากการพิมพ์ครั้งก่อน มีดังนี้

- ก) ตั้งหัวข้อย่อยแทรกเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก
- ข) แบ่งชื่อย่อยหน้าให้อ่านสะดวกขึ้น แยกไปจากเดิมมาก
- ค) ปรับแก้สำนวนภาษาหลายแห่งให้ดีขึ้นและอธิบายแทรกเสริมทั่วๆ ไป
- ง) มีส่วนเพิ่มเติมต่างหากออกมา ที่สำคัญ คือ
 ๑. เพิ่มบทว่าด้วย “อายุตนะ ๖” โดยคัดมาจาก พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ตัดให้สั้นเข้า นำมาประมาณ ๓ ใน ๕ รวม ๓๒ หน้า (น.๒๖-๕๗)
 ๒. “บทเพิ่มเติม: เรื่องเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาทและกรรม” ต่อท้ายภาค ๑ รวม ๒๑ หน้า (น.๑๘๘-๒๐๘)
 ๓. “บทเพิ่มเติม: ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔ (มรรคมีองค์ ๘ ← ศึกษา ๓ → ภาวนา ๔)” ต่อท้ายภาค ๒ รวม ๓๓ หน้า (น.๓๔๒-๓๗๔)

นอกจากส่วนที่เพิ่มเป็นบทต่างหากแล้ว ยังมีส่วนที่เขียนอธิบายเพิ่มแทรกระหว่างเนื้อความเดิมอีก รวมประมาณ ๕ หน้า

อีกเรื่องหนึ่งที่คิดว่าเขียนเป็นบทเพิ่มเติมด้วย คือเรื่อง “ความสุข” แต่ได้ตกลงระงับไว้ก่อน เพราะหนังสือจะหนาเกินไป เพราะบัดนี้ได้ขยายจาก ๒๘๔ เป็น ๓๗๕ หน้าแล้ว

แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ เวลาได้ล่วงเลยไปมากแล้ว จนผู้เรียบเรียงได้เป็นเหตุให้หนังสือเสร็จไม่ทันมงคลวารคล้ายวันเกิด ของคุณประยูร พรหมสุทธิ ในวันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔ นับถึงขณะเขียนบันทึกนี้ ผ่านเลยมาเป็นเวลาอีกก่อนเดือน จึงตกลงคงไว้เท่านี้ก่อน

เมื่อเรื่องเป็นมาอย่างนี้ ความตั้งใจเดิมที่จะให้หยุดเลิกการพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม เพราะได้เป็นส่วนย่อยที่รวมอยู่ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความแล้ว ก็ต้องเปลี่ยนไป (เคยคิดจะทำ พุทธธรรม ฉบับย่อเล็กๆ ขึ้นใหม่อีกเล่มหนึ่ง โดยสรุปจากฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ยังไม่มีความ)

บัดนี้ ได้เห็นว่า พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ปรับปรุงเพิ่มเติมนี้ อาจเป็นบุพภาคหรือเป็นตัวเล็อก ซึ่งผู้ที่ยังไม่มีเวลาหรือยังไม่พร้อมที่จะอ่าน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ สามารถใช้ศึกษาหลักพระพุทธศาสนาไปพลางก่อนหรือชิ้นหนึ่งก่อน จึงน่าจะให้มีการเผยแพร่ได้สะดวกขึ้น หรือให้สะดวกที่สุด

นี่เป็นความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้ พุทธธรรม ฉบับเดิม เรียกได้ว่า มีรูปโฉมใหม่

อนึ่ง ใน พุทธธรรม ฉบับเดิม นี้ มีแผนผังและภาพประกอบคำอธิบายอยู่บ้าง โดยเฉพาะในบทว่าด้วยปฏิจลสมุปปาท แม้จะไม่มาก แต่ก็ต้องเขียนขึ้นใหม่ ซึ่งได้อาศัยพระครุฑชิต คุณวโร และพระอภิวัฒน์ นาถวโร ช่วยจัดทำให้สำเร็จด้วยดี และพระครุฑชิต คุณวโร ยังได้ช่วยอ่านปฏิรูปให้ด้วยตลอดเล่ม ช่วยให้แก้ไขข้อมูลพิมพ์พลาดหรือพ่องหลงตาไปให้เรียบร้อย จนเชื่อได้ว่าข้อผิดพลาด หากไม่หมด ก็คงเหลือน้อย ควรจะพอใจได้

ในการทำงานที่จะเสร็จลงได้นี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินฺตปาญโญ) ได้ทำหน้าที่ประสานงาน และทำงานด้านคอมพิวเตอร์ส่วนเชื่อมต่อในระหว่างอันลงท้ายที่สารบัญ โรงพิมพ์สหธรรมิก เป็นผู้ริเริ่มพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์จากหนังสือเดิมไว้ให้ทั้งเล่ม และสำนักพิมพ์ธรรมสภาที่รับงานพิมพ์คราวนี้ ได้ช่วยดำเนินการแปลงข้อมูลมาสู่ระบบ PC ช่วยเป็นฐานให้งานก้าวมาได้จนเสร็จเป็นเล่มหนังสือ

ขออนุโมทนาทุกท่าน และขอทุกท่านจงมีปีติในธรรมทั่วกัน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๗ กันยายน ๒๕๔๔

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา

(ที่พิมพ์ตัว **เอนหนา** คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

อง.อ.	องค์ุตตรนิกาย อญจกถา (มินมรดปุจฉา)	ขุ.อป.	ขุททกนิกาย อปทาน
อง.อญจก.	องค์ุตตรนิกาย อญจนิปาต	ขุ.อิตติ.	ขุททกนิกาย อิตติวุตต
อง.เอก.	องค์ุตตรนิกาย เอกนิปาต	ขุ.อุ.	ขุททกนิกาย อุทาน
อง.เอกาทสก.	องค์ุตตรนิกาย เอกาทสกันิปาต	ขุ.ขุ.	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐ
อง.จตุกก.	องค์ุตตรนิกาย จตุกกนิปาต	ขุ.จริยา.	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
อง.ฉก.	องค์ุตตรนิกาย ฉกนิปาต	ขุ.จู.	ขุททกนิกาย จูฬนินทุเทส
อง.ติก.	องค์ุตตรนิกาย ติกันิปาต	ขุ.ชา.	ขุททกนิกาย ชาต
อง.ทสก.	องค์ุตตรนิกาย ทสกนิปาต	ขุ.เถร.	ขุททกนิกาย เถรคาถา
อง.ทุก.	องค์ุตตรนิกาย ทุกนิปาต	ขุ.เถรี.	ขุททกนิกาย เถรีคาถา
อง.นวก.	องค์ุตตรนิกาย นวกนิปาต	ขุ.ธ.	ขุททกนิกาย ธมมปาฐ
อง.ปญจก.	องค์ุตตรนิกาย ปญจนิปาต	ขุ.ปฎิ.	ขุททกนิกาย ปฎิสมภิทามคค
อง.สตัดก.	องค์ุตตรนิกาย สตัดกนิปาต	ขุ.เปต.	ขุททกนิกาย เปตวุตต
อป.อ.	อปทาน อญจกถา (วิสุทฺทชนวาลาสินี)	ขุ.พทุธ.	ขุททกนิกาย พทุธวัส
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตต	ขุ.ม.,ขุ.มทา.	ขุททกนิกาย มทานินทุเทส
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตูกถา	ขุ.วิมาน.	ขุททกนิกาย วิมานวุตต
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน	ขุ.สุ.	ขุททกนิกาย สุตตนิปาต
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคผลปญฺญตฺติ	ขุ.ทุก.อ.	ขุททกปาฐ อญจกถา (ปรอมตฺตไพตีกา)
อภิ.ยมก.	อภิธมฺมปิฎก ยมก	จริยา.อ.	จริยาปิฎก อญจกถา (ปรอมตฺตที่ปนี)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค	ชา.อ.	ชาตกญจกถา
อภิ.ส.	อภิธมฺมปิฎก ฐมฺมสงฺคณฺี	เถร.อ.	เถรคาถา อญจกถา (ปรอมตฺตที่ปนี)
อิตติ.อ.	อิตติวุตต อญจกถา (ปรอมตฺตที่ปนี)	เถรี.อ.	เถรีคาถา อญจกถา (ปรอมตฺตที่ปนี)
อู.อ.	อูทาน อญจกถา (ปรอมตฺตที่ปนี)		

* คัมภีร์ที่ล้าคัญได้นำมาลงไว้ทั้งหมด แม้ว่าบางคัมภีร์จะมีได้สัการอ้างอิงในหนังสือนี้

ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺจกถา (สูงมงคลวิลาสินี)	วินย.อ.	วินย อฏฺจกถา (สมนุตปาสาทิกา)
ที.ปว.	ทีฆนิกาย ปาฎีกาวคค	วินย.ฎีกา	วินยฎฺจกถา ฎีกา (สารตฺตที่ปนี)
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคค	วิภงฺค.อ.	วิภงฺค อฏฺจกถา (สมุโฆหวิโนทนี)
ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขณฺทวคค	วิมาน.อ.	วิมานวตฺต อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปนี)
ธ.อ.	ธมฺมปทฏฺจกถา	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
นิท.อ.	นิทเทส อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปทฺชโรติกา)	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคค มหาฎีกา (ปรมตฺตมณฺฑลสา)
ปญฺจ.อ.	ปญฺจปกรณ อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	สงฺคณฺี อ.	ธมฺมสงฺคณฺี อฏฺจกถา (อฏฺจสาลินี)
ปฎิสํ.อ.	ปฎิสมฺภิทามคค อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปกาสินี)	สงฺคห.	อภิธมฺมตฺตสงฺคห
เปต.อ.	เปตวตฺต อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	สงฺคห.ฎีกา	อภิธมฺมตฺตสงฺคห ฎีกา (อภิธมฺมตฺตวิภาวินี)
พุทฺธ.อ.	พุทฺธวํส อฏฺจกถา (มธุรตฺตวิลาสินี)	สํ.อ.	สํยฺตฺตนิกาย อฏฺจกถา (สารตฺตปกาสินี)
ม.อ.	มชฺฌนิมิกาย อฏฺจกถา (ปปญฺจสุทฺถนี)	สํ.ข.	สํยฺตฺตนิกาย ขนฺธวารวคค
ม.อุ.	มชฺฌนิมิกาย อุปริปถฺตนาสก	สํ.นิ.	สํยฺตฺตนิกาย นินทานวคค
ม.ม.	มชฺฌนิมิกาย มชฺฌนิมปถฺตนาสก	สํ.ม.	สํยฺตฺตนิกาย มหาวารวคค
ม.มู.	มชฺฌนิมิกาย มุลปถฺตนาสก	สํ.ส.	สํยฺตฺตนิกาย สคฺคาถวคค
มงฺคล.	มงฺคลตฺตที่ปนี	สํ.สพฺ.	สํยฺตฺตนิกาย สพฺยัตนวคค
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหา	สุตฺต.อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺจกถา (ปรมตฺตโรติกา)
วินย.	วินยปิฎก		

สารบัญ

	หน้า
อนุโมทนา	ก
บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐	ข
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	ช
พุทธธรรม หรือกฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต	๑
ความนำ สิ่งที่ต้องเข้าใจก่อน	๑

ภาค ๑ มัชฌิมนธรรมเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ หรือธรรมที่เป็นกลาง

ชีวิตคืออะไร?	๑๙
ก. ชั้นที่ ๕: ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต	๑๙
ตัวสภาวะ	๑๙
ชั้นที่ ๕ กับอุปาทานชั้นที่ ๕ หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญญา	๒๒
คุณค่าทางจริยธรรม	๒๔
ชีวิตคืออะไร?	๒๖
ข. आयतนะ ๖: แตนรับรู้และเสพเสวยโลก	๒๖
ช่องทางที่ชีวิตติดต่อกับโลก	๒๖
ตัวสภาวะ	๒๘
ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้	๔๐
ก. สัจจะ ๒ ระดับ	๔๐
ข. วิปัสสนา หรือ วิปลาส ๓	๔๓
พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ	๔๕
ก) สรรพสิ่ง โลก และบัญญัติต่างๆ	๔๕
ข) ความจริงเดียวกัน ทั้งแก่ผู้หลง และผู้รู้เท่าทัน	๔๗
ค) จิตใจใหญ่กว้าง มีปัญญานำทาง อยู่อย่างมีสติ	๔๙
ง) ก้าวไปในมรรคาแห่งอิสรภาพและความสุข	๕๑
คุณค่าทางจริยธรรม	๕๓

ชีวิตเป็นอย่างไร?	๕๘
ไตรลักษณ์: ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง	๕๘
ตัวกูหรือตัวสภาวะ	๕๘
คุณค่าทางจริยธรรม	๖๓
๑ หลักอนิจจตา	๖๓
๑) มีชีวิตซึ่งขึ้นอยู่กับปัญญา ที่ดำเนินนอกไม่ประมาท เร่งชวนชวยทำการปรับปรุงแก้ไขด้วยความรู้ที่ตรงต่อเหตุปัจจัย	๖๔
๒) มีชีวิตซึ่งขึ้นอยู่กับปัญญา ที่ดำเนินในจิตใจอิสระ เป็นสุขผ่องใสปล่อยวางได้ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย	๖๖
๒ หลักทุกขตา	๖๗
๑) ทุกข์ที่เป็นธรรมดาของสังขาร ต้องรู้ทันไม่ยึดฉวยเอามาใส่ตัวให้เป็น ทุกข์ของเรา แต่เป็นภาระที่ต้องจัดการด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย	๖๗
๒) หลักอริยสัจบอกหน้าที่กำกับไว้ว่า ทุกข์สำหรับปัญญารู้ทันและทำให้ ไม่เกิดไม่มี แต่สิ่งที่คนมุ่งหมายต้องทำให้กลายเป็นชีวิตของเรา	๖๘
๓. หลักอนัตตตา	๗๖
ชีวิตเป็นไปอย่างไร?	๗๘
ปฏิจสุมุขบาท: การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี	๗๘
ตัวกูหรือตัวสภาวะ	๗๘
๑. ฐานะและความสำคัญ	๗๘
๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจสุมุขบาท	๘๑
๑) หลักทั่วไป	๘๑
๒) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์	๘๒
๓. การแปลความหมายหลักปฏิจสุมุขบาท	๘๕
๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น	๘๙
ความหมายของ “ทุกข์”	๘๙
สิ่งทั้งหลาย คือกระแสเหตุปัจจัย มิใช่มีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นจริง	๙๑
สิ่งทั้งปวงอยู่ในกระแสเหตุปัจจัย ไร้มูลการณ์ ไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล	๙๔
ถ้ารู้ไม่ทันกระแสเหตุปัจจัย ชีวิตจะตกเป็นทาส ถูกมันกระแทกบีบคั้น	๙๖

มีปัญญาผู้เท่าทัน จะได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ ดูเป็นนายเหนือมัน	๑๐๐
ชีวิตที่แตกต่าง ระหว่างผู้มัวเมา กับท่านที่อยู่ด้วยปัญญา	๑๐๓
๕. คำอธิบายตามแบบ	๑๐๕
ก. หัวข้อและโครงสร้าง	๑๐๕
ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ	๑๐๖
ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด	๑๐๙
๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน	๑๒๑
ก. ความหมายอย่างง่าย	๑๒๔
ข. ตัวอย่างแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย	๑๒๕
๗. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ	๑๓๗
ก. อาสวะหล่อเลี้ยงอวิชชา ที่เปิดช่องแก่สังขาร	๑๓๗
ข. ตัณหา อาศัยอวิชชา โดยสัมพันธ์กับทิวฏฐิ	๑๔๐
ค. อุปาทาน เป็นเงื่อนไขสำคัญ ที่บั่นทอนชีวิต	๑๔๓
ง. การผ่อนเบาปัญหา เมื่อยังมีอวิชชาและตัณหา	๑๔๘
๘. ปฏิจลสัมปบาทในฐานะวัชฌนธรรมเทศนา	๑๔๙
หลักธรรมที่สืบเนื่องจากปฏิจลสัมปบาท	๑๖๐
๑. กรรม	๑๖๐
ก. ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ	๑๖๐
๑) กรรมในแง่กฎแห่งสภาวะธรรม กับกรรมในแง่จริยธรรม	๑๖๑
๒) ลัทธิหรือความเห็นผิด ที่ต้องแยกจากหลักกรรม	๑๖๒
๓) แง่ละเอียดอ่อนที่ต้องเข้าใจ เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม	๑๖๖
ข. คุณค่าทางจริยธรรม	๑๖๙
ก) ความหมายทั่วไป	๑๗๐
ข) ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถือมงาย	๑๗๑
ค) การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ่อนน้อมปรารถนา	๑๗๒
ง) การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ	๑๗๓
จ) การฟังตนเอง	๑๗๕
ฉ) ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต	๑๗๖

๒. อริยสัจ	๑๗๗
ก. ความเข้าใจเบื้องต้น	๑๗๗
๑) ตรัสรู้ อริยสัจ=ตรัสรู้ ปรากฏสมุปบาทและนิพพาน	๑๗๗
๒) เรียนอริยสัจ ต้องรู้หน้าที่ต่ออริยสัจ	๑๗๙
๓) อริยสัจ กับ ปรากฏสมุปบาท ครอบคลุมกันอย่างไร	๑๘๑
๔) พระพุทธเจ้าตรัสรู้ อริยสัจ และตรัสสอนอริยสัจ	๑๘๔
ข. คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ	๑๘๗
บทเพิ่มเติม: เรื่องเหตุปัจจัย ในปรากฏสมุปบาท และกรรม	๑๘๘
๑) บางส่วนของปรากฏสมุปบาท ที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ	๑๘๘
๒) ความหมายของ เหตุ และ ปัจจัย	๑๘๙
๓) ผลหลากหลาย จากปัจจัยอันหนึ่ง	๑๙๑
๔) วิธีปฏิบัติต่อกรรม	๑๙๓
๕) ทำกรรมเก่าให้เกิดประโยชน์	๒๐๑
๖) อยู่เพื่อพัฒนากรรม ไม่ใช่อยู่เพื่อใช้กรรม	๒๐๕
๗) กรรมระดับบุคคล-กรรมระดับสังคม	๒๐๗

ภาค ๒ มัชฌิมาปฏิปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ หรือทางสายกลาง

ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?	๒๑๑
มัชฌิมาปฏิปทา: ทางสายกลาง	๒๑๑
มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมาธรรมเทศนา	๒๑๑
๑) อาหารของอริยสัจ	๒๑๕
๒) อาหารของวิชาและวิมุตติ	๒๑๖
ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา	๒๑๗
* เป็นทางสายกลาง	๒๑๗
* เป็นทางดับกรรม	๒๑๘
* เป็นทางชีวิตที่ประเสริฐ และเป็นพุทธจริยธรรม	๒๒๐
* มีกัลยาณมิตร คือได้ชีวิตที่ประเสริฐ	๒๒๑
* เป็นทางชีวิต ทั้งของบรรพชิต และคฤหัสถ์	๒๒๑
* มีไว้เพื่อให้ข้ามฝั่ง มีไว้เพื่อถือค้ำหรือแบกไว้	๒๒๒

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา	๒๒๔
✦ ทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง	๒๒๔
✦ ระบบการปฏิบัติของคน กับระบบการพัฒนาของธรรม	๒๒๕
✦ ระบบการฝึกของไตรสิกขา ออกผลมาคือวิถีชีวิตแห่งมรรค	๒๒๗
✦ องค์ ๓ ของมรรค ที่ต้องใช้อยู่เสมอ	๒๒๙
ความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทาแต่ละข้อ	๒๒๙
๑. สัมมาทิฏฐิ	๒๓๐
ความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ	๒๓๐
คำจำกัดความของสัมมาทิฏฐิ	๒๓๐
สัมมาทิฏฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ	๒๓๒
ก) ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา	๒๓๒
ข) หลักศรัทธา	๒๓๔
• สรุปข้อควรเข้าใจเกี่ยวกับศรัทธา	๒๓๔
• สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง	๒๓๙
• พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา	๒๔๐
① ทศนคติตามแนวกาลามสูตร	๒๔๐
② ทำที่แบบอนุรักษ์สัจจะ	๒๔๕
③ สร้างศรัทธาด้วยการใช้ปัญญาตรวจสอบ	๒๔๙
④ ศรัทธาแม้จะสำคัญ แต่จะติดตันถ้าอยู่แค่ศรัทธา	๒๕๔
⑤ เมื่อรู้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา ก็ไม่ต้องเชื่อด้วยศรัทธา	๒๕๕
ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ	๒๖๓
๑. ความมีกัลยาณมิตร	๒๖๕
๒. โยนิโสมนสิการ	๒๖๘
๒. สัมมาสังกัปปะ	๒๗๓
คำจำกัดความ และความหมายของสัมมาสังกัปปะ	๒๗๓
ข้อสังเกต และเหตุผลในการใช้คำเชิงปฏิเสธ	๒๗๖
คึกษาธรรมคือเข้าใจธรรมชาติ ต้องมองความหมายโดยไม่ประมาท	๒๘๒
แก้ไขความคิดที่ไม่ดี ด้วยวิธีแห่งปัญญา	๒๘๖

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ	๒๘๘
คำจำกัดความ และความหมายพื้นฐาน	๒๘๘
ความหมายแบบขยาย ในคำสอนทั่วไป	๒๘๙
ตะวันตกไม่รู้จักจริยธรรมแบบธรรมชาติและเป็นระบบ	๒๙๔
ความแตกต่างระหว่างศีล ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม	๒๙๙
๖. สัมมาวายามะ	๓๐๕
ความหมาย และประเภท	๓๐๕
ความสำคัญพิเศษของความเพียร	๓๐๗
ความเพียรที่พอดี ด้วยความสมดุลแห่งอินทรีย์	๓๐๘
๗. สัมมาสติ	๓๑๐
คำจำกัดความ	๓๑๐
สติในฐานะอัปปมาทธรรม	๓๑๑
มีสติรักษาตัว เท่ากับช่วยรักษาสังคม	๓๑๕
บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือกำจัดอัสวกิเลส	๓๑๗
สติพื้นฐานในฐานะสัมมาสติ	๓๒๐
ก) สติพื้นฐาน ๔ โดยสังเขป	๓๒๑
ข) สาระสำคัญของสติพื้นฐาน	๓๒๓
ก. กระบวนการปฏิบัติ	๓๒๔
ข. ผลของการปฏิบัติ	๓๒๖
สุขภาพกาย-สุขภาพใจ	๓๒๘
๘. สัมมาสมาธิ	๓๓๐
ความหมาย และระดับของสมาธิ	๓๓๐
ผลสำเร็จในระดับต่างๆ ของการเจริญสมาธิ	๓๓๑
วิธีเจริญสมาธิ	๓๓๒
ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ	๓๓๓
ก) ประโยชน์ที่แท้ และผลจำกัดของสมาธิ	๓๓๓
ข) สมณะ-วิปัสสนา	๓๓๕
ค) เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ; ปัญญาวิมุตติ-อุภาโตภาควิมุตติ	๓๓๖
การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ต่างๆ	๓๓๘

บทเพิ่มเติม: ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔	๓๔๒
มรรคมืองค์ ๘ ← สิกขา ๓ → ภavana ๔	๓๔๒
มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการศึกษา	๓๔๒
ศักยภาพของมนุษย์ คือจุดเริ่มของพระพุทธศาสนา	๓๔๔
ชีวิตที่ดี คือชีวิตที่ศึกษา	
เมื่อพัฒนาคนด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็ก้าวไปในอริยมรรคา	๓๔๖
ชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาก็ต้องประสานกัน ๓ ส่วน	
พัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมชาติของการศึกษา	๓๔๘
ไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ	๓๕๑
ระบบแห่งสิกขา เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษา	๓๕๒
ชีวิตทั้ง ๓ ด้าน การศึกษาทั้ง ๓ ชั้น ประสานพร้อมไปด้วยกัน	๓๕๖
การศึกษาจะดำเนินไป มีปัจจัยช่วยเกื้อหนุน	๓๖๑
การศึกษาที่สั่งสมจัดตั้ง ต้องไม่บดบังการศึกษาที่แท้ของชีวิต	๓๖๕
ระบบไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาอย่างองค์รวมในทุกกิจกรรม	๓๖๘
ปฏิบัติการฝึกศึกษาด้วยสิกขา แล้ววัดผลด้วยภavana	๓๗๐

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ

สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธศาสนานั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหาขึ้นบ่อยๆ ว่าเป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิถีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงเหตุผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมิติในเรื่องนี้ก็แตกต่างกันไม่ลงเป็นแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพันเผื่อไม่มีที่สิ้นสุด

ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ในหมวดปรัชญา ก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่าพุทธธรรม ก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมีได้มุ่งและแสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ให้ถือว่า ไม่ใช่พระพุทธศาสนา เฉพาะอย่างที่ถือว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธศาสนามาเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่าเป็นพุทธพจน์มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความลึกซึ่งต่างๆ กัน และขึ้น

ต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไร ด้วย ในบางกรณี ผู้ถือความเห็นต่างกันสองฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกันทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงจึงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมดโดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่างๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐานต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น

ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ควรนำมาเป็นเครื่องวินิจฉัยด้วย คือ ความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติขององค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง บุคลิกและสิ่งที่ผู้สอนได้กระทำ อาจช่วยแสดงความประสงค์ที่แท้จริงของผู้สอนได้ดีกว่าคำสอนเฉพาะแห่งๆ ในคัมภีร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเครื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ติงว่า องค์ประกอบข้อนี้ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการตีความได้เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่างๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าวๆ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ ๒,๖๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะผู้ครองแคว้นคากยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ติดเชิงเขาหิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และเป็นความหวังของราชตระกูล พระองค์จึงได้รับการปรนเปรอด้วยโลกีย์สุขต่างๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุขอยู่เช่นนี้เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบางรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรืองอำนาจขึ้น และกำลังพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐหลายรัฐ โดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือแบบสาธารณรัฐ)

กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อยๆ บางรัฐก็ถูกปราบรวมเข้าในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตึงเครียด สงครามอาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรื่องอำนาจ ก็มี การขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อยๆ

ในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดคนประเภทหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือ พวกเศรษฐี ซึ่งมีสิทธิ มีเกียรติยศ และอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนัก

ในทางสังคม คนแบ่งออกเป็น ๔ วรรณะตามหลักคำสอนของศาสนา **พราหมณ์** มีสิทธิ เกียรติ ฐานะทางสังคม และอาชีพการงาน แตกต่างกันไป ตามวรรณะของตนๆ แม้นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฮินดูจะว่าการถือวรรณะในยุค นั้นยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะศูทร ก็ไม่มีสิทธิที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้ ทั้งมีกำหนดโทษไว้ (เท่าที่ทราบจาก *มานวธรรมศาสตร์* ต่อมา ถึงกับให้ผ่าร่างกายเป็น ๒ ซีก) และคนจัณฑาลหรือพวกนอกวรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับการศึกษาเลย การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์พยายามยกตนขึ้น ถือตัวว่าเป็นวรรณะสูงสุด

ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนา พราหมณ์สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ลึกซึ้ง ซับซ้อนใหญ่โตโอ้อ่าขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ทำได้ มีใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจ ที่จะแสดงถึงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตนประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะพึงได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สมบัติและกามสุขต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาัญญุครั้งละเป็นจำนวนมากๆ^๑

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่าพิธีกรรมต่างๆ ไม่

^๑ ดู *เสฏฐสูตร*, พุ.สุ. ๒๕/๓๘๑/๔๕๐ และ *พราหมณ์ธัมมิกสูตร*, พุ.สุ. ๒๕/๓๒๒/๓๒๓ เป็นต้น

สามารถทำให้ตนประสบชีวิตนิรันดรได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร และหนทางที่จะนำไปสู่สภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า และคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนี้ ซึ่งเรียกว่า **ยุคอุปนิษัท** ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบายเพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่างๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดรก็มีความเห็นต่างๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาตมันแบบต่างๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า **อาตมัน** คือ**พรหมัน** เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้อย่างที่เรียกว่า **“เนติ เนติ”** (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายโต้ตอบปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนี้ พร้อมกับที่หวงแหนความรู้เหล่านั้นไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบียดเบียนต่อความไร้สาระแห่งชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียรแบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะหรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่างๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญ**ตบะ** ทรมานตนด้วยประการต่างๆ ตั้งต้นแต่อดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลกๆ ที่คนธรรมดาคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิจนถึงกล่าวว่าการปฏิบัติต่างๆ บ้างก็สามารถบำเพ็ญจนจนได้ถึงรูปสมบัติ อรูปสมบัติ

อีกด้านหนึ่ง นักบวชประเภทที่เรียกว่า**สมณะ**อีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหาจุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่างๆ ถกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งตนเป็นศาสดาแสดงทัศนะของตนต่างๆ กันหลายแบบหลายอย่าง จนปรากฏว่า เกิดมีลัทธิต่างๆ ขึ้นเป็นอันมาก^๑ เฉพาะที่เด่นๆ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา ถึง **๖ ลัทธิ**^๒

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้นๆ คงได้ความว่า ยุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่ง

^๑ ตามหลักฐานในคัมภีร์ ว่า ลัทธิทั้งฝ่ายสมณะ และฝ่ายพราหมณ์ แยกเป็นทิฏฐิหรือทฤษฎีได้ถึง ๖๒ อย่าง (ที.ลี. ๙/๒๗-๓๐/๑๖-๕๙)

^๒ สภาพชมพูทวีปยุคนั้น ดูใน G. C. Pande, *Studies in the Origins of Buddhism*, University of Allahabad, India, 1957, pp. 310-368 เป็นต้น

เรื่องขึ้นด้วยอำนาจ รั่วรัยด้วยทรัพย์สมบัติ และเพลิดเพลินมัวเมาอยู่กับการแสวงหาความสุขทางวัตถุ พร้อมกับที่คนหลายพวกก็มีฐานะและความเป็นอยู่ด้อยลงๆ ไป ไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกตัวออกไปเสียจากสังคมทีเดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับการบำรุงบำเรอด้วยโลกีย์สุขอยู่เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี และมีใช้เพียงปรนปรือเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชนทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนั้นไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เรื่อยไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ ของมนุษย์ อันรวมเด่นอยู่ที่ความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องครุ่นคิดแก้ไข

ปัญหานี้ คิดสะท้อนออกไปในวงกว้างให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสวงหาแต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตน แข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในความสุขเหล่านั้น ไม่ต้องคิดถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของใครๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างทาสของวัตถุ ยามสุขก็ละเมอมัวเมาอยู่ในความคับแคบของจิตใจ ถึงคราวถูกความทุกข์เข้าครอบงำก็ลุ่มหลงไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นกินสมควร แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้สาระ ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาส ถูกบีบบังคับกดขี่อยู่อย่างคับแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย

เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะทำให้มีความสุขที่มั่นคง เป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหาที่ไม่ตก และสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเฝ้ายวนลับสนุนวนายเช่นนั้น ไม่อำนวยการใช้ความคิดที่ได้ผล

ในที่สุด ทรงมองเห็นภาพพวกสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคม ไปค้นคว้าหาความจริงต่างๆ โดยมีความเป็นอยู่ง่ายๆ ปราศจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบนี้

จะช่วยพระองค์ให้แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคิดค้นหาความจริงกันต่างๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวกสมณะที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิ จนได้ฌานสมาบัติ ถึงอุปสมวัตตขั้นสูงสุด ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้อย่างเชี่ยวชาญยิ่ง และทรงบำเพ็ญตบะทรมาณพระองค์จนแทบสิ้นพระชนม์

ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจได้ว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านี้ทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาตามที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า **“มัชฌิมนธรรมเทศนา”** หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงจัดวางขึ้นว่า **“มัชฌิมาปฏิปทา”** หรือ ทางสายกลาง

จากความท่อนี้ จะมองเห็นทัศนะตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างกลมหลวมกลุ่มปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลส ก็คือการหลีกเลี่ยงออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคม อยู่อย่างทรมาณตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่างไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มตั้งงานสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจัง และทรงดำเนินงานนี้จนตลอด ๔๕ ปี แห่งพระชนมชีพพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียว ก็จะเห็นว่า พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้น จะสำเร็จผลดีที่สุกก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวช ศึกษา และเข้าถึง

* พุทธประวัติท่อนนี้ ดู **สคาราวสูตร**, ม.ม. ๑๓/๗๓๘-๗๕๗/๖๖๓-๖๘๘ เป็นต้น

ธรรมที่ทรงสอนแล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง

อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมได้อย่างสำคัญ เช่นในข้อว่า ทุกคน ไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด เมื่อบวชแล้วก็มีสิทธิเสมอกันทั้งสิ้น ส่วนเศรษฐี ฤๅหบดี ผู้ยังไม่พร้อมที่จะเสียสละได้เต็มที่ ก็ให้ครองเรือนอยู่เป็นอุบาสก คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

การบำเพ็ญกรณียกิจ ทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ แต่ครั้งแรกที่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่หยาตเทพและมนุษย์ทั้งหลาย^๑

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวาง เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วน คือ

๑. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ
๒. มีภิกษุสาวก ที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แก่ล้ากล้าอาจหาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจัง กำราบปรีวาท (ลัทธิที่ขัดแย้ง วาทะ

^๑ วินย. ๔/๓๒/๓๔

ฝ่ายอื่น หรือคำสอนนอกกริตติตติเพี้ยน) ที่เกิดขึ้น ให้สำเร็จเรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรม และมีภิกษุสาวกชั้นปุนกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

๓. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุนกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๔. มีอุบาสก ทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนส่วยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๕. มีอุบาสิกา ทั้งประเภทพรหมจารีนี้ และประเภทครองเรือนส่วยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

เพียงแต่ขาดอุบาสิกาประเภทครองเรือนเสียอย่างเดียว พรหมจรรย์ ก็ยังไม่ชื่อว่าเจริญบริบูรณ์เป็นปึกแผ่นดี^๑

ความตอนนี้แสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือ ครอบคลุมสังคมทั้งหมด

และลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุ ผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายาม ที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา
๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิบัติ” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ตั้งแต่ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้ เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

^๑ ดู ปาสาทิกสูตร, ที.ปา. ๑๑/๑๐๔/๑๓๕

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* ก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* ก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคน ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ถ้าความห่วงใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตแบบที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังแน่นอนขึ้นมาเสียในชีวิตนี้ที่เดียว จนมั่นใจในตนเองโดยไม่ต้องกังวลห่วงใยในโลกหน้านั้นเลย

ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งที่ปรับเปลี่ยนเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริง ทุกคนจะต้องทำด้วยตัวเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตน ที่จะต้องขวนขวายพากเพียรอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้นหลัก *อภัยปมาทธรรม* และหลัก *ความมีกัลยาณมิตร* จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความรับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น

ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถืองมงายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการ *บูชายัญ* ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะยัญพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกหมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตน ไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จน

ไม่คิดปรับปรุงปัจจุบัน อย่างหนึ่ง แล้วทรงสอนย้ำหลักแห่ง “ทาน” คือการให้ เลี้ยงสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม

สิ่งที่ไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่อง *วรรณะ* ที่นำเอาชาติกำเนิดมาเป็นขีดชั้นจำกัดสิทธิและโอกาสทั้งในทางสังคมและทาง จิตใจของมนุษย์ ทรงตั้ง “สังฆะ” คือชุมชนแห่งสงฆ์ ที่เปิดรับคนจากทุก วรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเลที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสายกลม กลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน^๑ ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลาง เผยแพร่วัฒนธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนาฮินดูต้องนำไปจัดตั้ง ขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาลแล้วราว ๑,๔๐๐ หรือ ๑,๗๐๐ ปี^๒

ทรงให้ *สิทธิแก่สตรี*ที่จะได้รับประโยชน์จากพุทธธรรม เข้าถึงจุดหมาย สูงสุดที่พุทธธรรมจะให้เข้าถึงได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แม้ว่าการให้สิทธินี้ จะต้อง ทรงกระทำด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพการ ได้สิทธิของสตรีนี้ดำรงอยู่ด้วยดีในสภาพสังคมสมัยนั้น เพราะสิทธิของสตรีใน การศึกษาอบรมทางจิตใจ ได้ถูกศาสนาพระเวทคอยๆ จำกัดแคบลงมาจนปิด ตายแล้วในสมัยนั้น

ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชนใช้ เพื่อให้คนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรง ข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์ *พระเวท* และจำกัด ความรู้ชั้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะด้วยการใช้ ภาษาเดิมของสันสกฤต ซึ่งรู้จักดีในหมู่พวกตน เป็นสื่อถ่ายทอดและรักษา คัมภีร์ แม้ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระ เวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต ทรงยืนยันให้ *ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม*^๓

ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการ ถกเถียงปัญหาที่เกี่ยวกับการ *แก่งความจริงทางปรัชญา* ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์

^๑ ดู อัง. อนุชก. ๒๓/๑๐๓/๒๐๕ และ ที.ปา. ๑๑/๗๑/๑๐๗ เป็นต้น

^๒ ดู P.V. Bapat, *2500 Years of Buddhism* (1959), p. 355 และ S. Dutt, *Buddhist Monks and Monasteries of India* (1962), p. 210 เป็นต้น

^๓ ดู วินย. ๗/๑๘๑/๗๐.

ให้เห็นได้ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วตั้งผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขาจะต้องเกี่ยวข้อง และปฏิบัติได้ในชีวิตจริงโดยทันที^๑ สิ่งที่จะพึงรู้ได้ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด

ทั้งนี้ ทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่างๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม และผู้สละเรือนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ลึกซึ้งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

การที่ได้ประสูติและทรงเติบโตมาท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระองค์ต้องทรงเกี่ยวข้องและคุ่นกับถ้อยคำตามที่มีใช้กันในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงใช้ถ้อยคำเหล่านั้นในการสื่อสารทั่วไป แต่เมื่อทรงมีคำสอนใหม่ให้แก่สังคม ปัญหาที่เกิดขึ้นว่าจะทรงปฏิบัติต่อถ้อยคำเหล่านั้นอย่างไร

ปรากฏว่า พระองค์ทรงมีวิธีปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ ถ้าถ้อยคำนั้นๆ มีความหมายของศัพท์ในทางที่ดีงาม ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือผิดที่แฝงอยู่กับความหมายของถ้อยคำเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง แต่ทรงนำคนเข้าสู่ปัญญาด้วยเมตตากรุณา ให้เขาเกิดความรู้เข้าใจอย่างใหม่ มองเห็นความจริง จากถ้อยคำที่เขาเคยเข้าใจอย่างอื่น

โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ “พรหม” เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ ๖ ในธรรมชาติ มาเป็นการปฏิบัติหน้าที่และรักษาความสัมพันธ์รูปต่างๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟศักดิ์สิทธิ์สำหรับยัญพิธี ๓

^๑ ดู อย.ทสภ. ๒๔/๙๕-๙๖/๒๐๖-๒๑๒; ม.มู. ๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓ เป็นต้น

อย่างของพราหมณ์มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล ๓ ประเภท เปลี่ยนการตัดสินความเป็นพราหมณ์และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ

บางครั้งทรงสอนให้ถึงความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้ แต่ในทางที่ดั่งงามและเป็นประโยชน์ คำสอนใดในศาสนาเดิมถูกต้องดั่งงาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องดั่งงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีหลัก ความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใด ถูก แง่ใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ดั่งงามถูกต้อง

บางครั้งทรงสอนว่า ความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่าง ของศาสนาเดิมสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนานั้นเอง ซึ่งใน ครั้งดั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ดั่งงามถูกต้อง และทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ตบะ การ บูชาขัณฑ์ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่อง พราหมณ์-ธรรม^๑ เป็นต้น

ข้อความที่กล่าวมานี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธ ธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความดั่งงาม ถูกต้องที่เป็นกลางๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความหมายของ คำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรม กับที่ใช้ในศาสนาอื่นๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาล่วงไป และคำสอนแผ่ไป ในถิ่นต่างๆ ความเข้าใจในพุทธธรรมก็แปรไปจากเดิมและแตกต่างกันไป หลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรมสติปัญญา แตกต่างกัน ตีความหมายพุทธธรรมแตกต่างกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือ เดิมจากลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาผสมแทรกแซงบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรม ในท้องถิ่นเข้าผสมผสานบ้าง คำสอนบางแง่เด่นขึ้น บางแง่เลือนลางลง เพราะการย่ำและเลี้ยงความสนใจตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้

^๑ ดู อัง.ทสภ. ๒๔/๔๔/๒๐๔; อัง.สจตตก. ๒๓/๔๔/๔๒; ชุ.สุ. ๒๕/๓๒๒/๓๒๓; และความในเนื้อเรื่องข้างหน้า

รักษาคำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่น ที่แยกเป็น **เถรวาท** กับมหายาน ตลอดจนนิกายย่อยๆ ในสองนิกายใหญ่นั้น

พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาทั่วโลก ว่าเป็นนิกายที่รักษาแบบแผนและคำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำ แม้แต่ปราชญ์ฝ่ายมหายานยุคปัจจุบันก็เห็นความสำคัญนี้ ดังที่ในประเทศญี่ปุ่นได้ถ้อยถึงกันทั่วไปว่า การที่จะศึกษาพระพุทธศาสนาให้ทั่วตลอด ต้องศึกษาพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม (คือเถรวาท) ด้วย เพราะมีพระสูตรบาลี ที่เป็นรากฐานของพระพุทธศาสนา พระสูตรของมหายานเพียงแต่อธิบายสาระที่บรรยายไว้โดยย่อในพระสูตรบาลี ให้ละเอียดกว้างขวางออกไป^๑

แม้กระนั้นก็ตาม ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเอง เนื้อความบางแห่งในพระคัมภีร์ ที่เป็นส่วนเพิ่มเข้าในสมัยต่อมา ได้ระบุกาลเวลาไว้ชัดเจน ก็มี ไม่ได้ระบุไว้ ก็มี ถึงจะรู้กันว่าอยู่ในระยะแรกๆ ก่อนยุคคอรธกถา ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันนำมาถกเถียงคิดค้นหาความชัดเจนแน่นอน

เนื่องจากพระพุทธศาสนาเน้นการใช้ปัญญา การปฏิบัติให้ถูกต้องจึงขึ้นต่อการศึกษา และคัมภีร์พระพุทธศาสนา แม้ฉบับเพียงพระไตรปิฎกบาลี ที่เป็นแหล่งแห่งพุทธพจน์ ก็ใหญ่โตมีเนื้อหามากมาย ยากที่จะศึกษาให้ทั่วถึง

ยิ่งในบางยุคบางสมัย พุทธศาสนิกชนยังเห็นห่างจากการศึกษาหลักธรรมอีกด้วย ความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนส่วนมากเชื่อถือและปฏิบัติ จึงอาศัยเพียงการฟังบอกเล่าและทำตามๆ กันมา เมื่อกาลเวลาล่วงผ่านไปนานๆ ความคลาดเคลื่อนก็มีมากขึ้นและชัดเจนยิ่งขึ้น จนกระทั่งบางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับคำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านไปแล้วก็มี

ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า “กรรม” ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะฟังไปยังกาลละส่วนอดีต เจาะจงเอาการกระทำในชาติที่ล่วงแล้วหรือชาติก่อนๆ บ้าง ฟังไปยังปรากฏการณ์ส่วนผล คือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง ฟังไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำ

^๑ Kōgen Mizuno, *Buddhist Sutras* (Tokyo: Kōsei Publishing Co., 1982), pp. 32, 132.

ชั่วฝ่ายเดียวบ้าง เฟ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำความชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก

แม้ข้อธรรมอื่นๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณวิญญาน บารมี สันโดษ อุเบกขา อธิษฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กามโลกียะ โลกุตตระ บุญ อิจจา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษในความเข้าใจของประชาชน ซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรม โดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไปในแต่ละคำนั้นๆ

ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายในความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงได้

ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดงตัวพุทธธรรมแท้ อย่างที่องค์พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย

ในการนี้ ได้ตัดความหมายอย่างที่ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต่อการเข้าใจตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด

แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่อัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นอัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า เป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรมที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิมเป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกันในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยาและพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการพิจารณาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย

เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างยิ่งอย่างไรก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังคงขึ้นกับกำลังสติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัวอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้ถือว่าเป็นความพยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดงพุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัยวิธีการและหลักการแสดง พร้อมทั้งหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อว่าจะให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น ๒ ส่วน คือ **สังขธรรม** ส่วนหนึ่ง กับ **จริยธรรม** ส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สังขธรรมเป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวความจริง และให้จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด ก็จะเห็นว่า

สังขธรรม ในพุทธศาสนา หมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง ส่วน **จริยธรรม** ก็หมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์

อีกนัยหนึ่ง **สังขธรรม** คือธรรมชาติและกฎธรรมดา **จริยธรรม** คือความรู้ในการประยุกต์สังขธรรม

หลักการทั้งหมดนี้ ไม่เกี่ยวข้องกับทัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น แต่ประการใดเลย

ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้อย่างที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าเป็นอะไร จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสังขธรรมและจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่สภาวะ แล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วย ให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ

วิธีแสดงอย่างนี้เหมือนจะตรงข้ามกับเทคนิคแบบอริยสัจ ๔ ซึ่งมุ่งผลในทางปฏิบัติคือการดับทุกข์หรือแก้ปัญหา จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏก่อน แล้วดำเนินไปสู่วิธีปฏิบัติในการแก้ไขให้ถึงจุดหมายโดยลำดับ ส่วนในที่นี้ เริ่มด้วย

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ในแง่ของสภาวะตามธรรมชาติ ให้เห็นหลักความจริงที่ละเอียดอย่างก่อน แล้วกล่าวถึงความหมายหรือคุณค่าทางปฏิบัติของหลักความจริงแต่ละอย่างนั้น ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตหรือแก้ปัญหาต่อไป

แม้เมื่อมองหนังสือพุทธธรรมหมดที่เดียวตลอดทั้งเล่ม ก็จะได้เห็นภาพรวมอย่างเดียวกันนี้ คือ หนังสือทั้งเล่มมี ๒ ภาค เริ่มด้วยภาค ๑ แสดงธรรมฝ่ายสภาวะที่เป็นหลักความจริงกลางๆ ตามธรรมชาติ คือ *มัชฌิมาธรรมเทศนา* แล้วจากนั้น ภาค ๒ แสดงธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ โดยสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาตินั้น ตามมรรคาที่เรียกว่า *มัชฌิมาปฏิปทา*

อย่างไรก็ตาม ในที่สุด เมื่อมองกว้างครอบคลุมทั้งหมดอีกครั้งหนึ่ง ก็ จะเห็นว่า พุทธธรรม ที่บรรยาย ณ ที่นี้ มีโครงสร้างใหญ่ซ้อนอยู่ในหลัก อริยสัจ ๔ นั้นเอง ดังจะเห็นได้ต่อแต่นี้ไป

หนึ่งในข้อเขียนนี้ ได้ตกลงใจแสดงความหมายภาษาอังกฤษของศัพท์ ธรรมที่สำคัญๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย ๓ อย่าง คือ

ประการแรก ในภาษาไทยปัจจุบัน ได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้เป็น ศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษที่มีความหมายไม่ตรงกันกับศัพท์ ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำความหมายในภาษาอังกฤษมาแสดงควบไว้ด้วย เพื่อไม่ให้ผู้อ่านถือไปตามความหมายที่มีผู้ บัญญัติใช้ใหม่ในภาษาไทย

ประการที่สอง จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการสมัยใหม่ จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นในเมื่อเห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วย

ประการที่สาม ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยมใช้ในภาษาอังกฤษย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่างกว้างขวางต่อไป

ภาค ๑

มัชฌิมนธรรมเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

ชีวิตคืออะไร ?

ก. ชั้นที่ ๕

ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อยๆ คือ “รถ” เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า “รถ”^๑ แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือ ตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นมีแต่เพียงคำบัญญัติว่า “รถ” สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น

แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในภาวะของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องกับพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วน

^๑ ส.ส. ๑๕/๕๕๔/๑๙๘

ประกอบต่างๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้นๆ^๑ แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบขั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบ **ขั้นที่ ๕** (the Five Aggregates) พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมด ที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

๑. **รูป**^๒ (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมดย่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือ สสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

๒. **เวทนา**^๓ (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

^๑ แบ่งอย่างกว้างๆ ว่า นามและรูป หรือนามธรรม กับรูปธรรม; แต่ตามแนวอภิธรรมนิยมแบ่งเป็น ๓ คือ **จิต เจตสิก และรูป** ถ้าเทียบกับขั้นที่ ๕ ที่จะแสดงต่อไป **จิต** = วิญญาณขันธ์, **เจตสิก** = เวทนาขันธ์ ลัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์, **รูป** = รูปขันธ์

^๒ ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น ๒๘ อย่าง คือ

๑) **มหาภูตรูป ๔** (เรียกง่ายๆ ว่า ธาตุ ๔) คือ **ปฐวีธาตุ** (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) **อาโปธาตุ** (สภาพที่ดูดซึม) **เตโชธาตุ** (สภาพที่แผ่ความร้อน) **วาโยธาตุ** (สภาพที่ลั่นไหว)

๒) **อุปาทายรูป** (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) ๒๔ คือ **ประสาททั้ง ๕** (จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย) **อารมณ์ ๔** (รูป เสียง กลิ่น รส; โภกฐัพพะไม่นับเพราะตรงกับ ปฐวี เตโช และ วาโย) **ความเป็นหญิง (อิตถินทรีย์) ความเป็นชาย (ปุริสินทรีย์) ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญาณุตติ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจา (วจีวิญญาณุตติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป (รูปสุส ลหุตตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุส มุทุตา) ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป (รูปสุส กมมณุตตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป (รูปสุส อุปจย) การสืบทอดของรูป (รูปสุส สนตติ) ความเสื่อมตัว (ชรา) ความสลายตัว (อนิจจตา) และอาหาร (หมายถึงโอชชา); ฟังสังเกตว่า คำว่า “หทัยวัตถุ” ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมติในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก**

^๓ **เวทนา** แบ่งเป็น ๓ คือ **สุข** (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) **ทุกข์** (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) **อทุกขมสุข** (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เฉยๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น ๕ คือ **สุข** (ทางกาย) **ทุกข์** (ทางกาย) **โสมนัส** (ดีใจ) **โทมนัส** (เสียใจ) **อุเบกขา** (เฉยๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ ทางจักขุ ทางโสตะ ทางฆานะ ทางชิวหา ทางกาย และทางมนโ

๓. **สัญญา**^๑ (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์^๒ (object) นั้นๆ ได้

๔. **สังขาร**^๓ (Mental Formations หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ พุดง่าย ๆ ว่า ความนึกคิดดีชั่วต่างๆ เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา^๔ ปัญญา โมหะ โทสะ โลภะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

^๑ **สัญญา** แบ่งเป็น ๖ ตามทางแห่งการรับรู้ คือ ทางจักขุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย และมน

^๒ คำว่า “**อารมณ์**” ในบทความนี้ ทุกแห่งใช้ในความหมายของพุทธธรรมเท่านั้น คือหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฺฐิพพะ และธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่างๆ) ไม่มีความหมายอย่างที่เข้าใจกันทั่วๆ ไปในภาษาไทย

^๓ ตามหลักอภิธรรม แบ่ง**เจตสิก**เป็น ๕๒ อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบชั้น ๕ เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารทั้งหมด คือในจำนวนเจตสิก ๕๒ นั้น เป็นเวทนา ๑ เป็นสัญญา ๑ ที่เหลืออีก ๕๐ อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้น ๕ จึงเท่ากับเจตสิก ๕๐ อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

๑) **อัญญาสมานาเจตสิก** (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) ๑๑ (นับครบมี ๑๓ เพราะเวทนาและสัญญา เป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) ๕ คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชิวตินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเดิมมี ๗ ทั้งเวทนา กับสัญญา)

(๒) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทั่วๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) ๖ คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความปฏักใจ) วิริยะ ปิติ ฉันทะ

๒) **อกุศลเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นอกุศล) ๑๔ คือ

(๑) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) ๔ คือ โมหะ อหิริกะ อนโตนตปปะ และ อุทธัจจะ

(๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ อกุฏัจจะ ธีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา

๓) **โสภณเจตสิก** (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปยากฤต) มี ๒๕ คือ

(๑) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อุโทสะ (= เมตตา) ตตฺตรมฺชฌตตตา (บางทีเรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกาย คือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตตา จิตตลหุตตา กายมฺหุตตา จิตตมฺหุตตา กายกัมมัญญุตตา จิตตกัมมัญญุตตา กายปาคุญญุตตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุญญุตตา กายชุกตตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตตา

(๒) ปกิณณโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๖ คือ สัมมาวาจา สัมมา-กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียกวิริตติเจตสิก ๓) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปปมัญญา-เจตสิก ๒) และปัญญา

^๔ **อุเบกขา** เป็นธรรมล้ำค่ายิ่งข้อหนึ่ง และมักมีผู้เข้าใจความหมายสับสนผิดพลาดอยู่เสมอ จึงควรศึกษา ให้เข้าใจชัด อย่างน้อยต้องสามารถแยกอุเบกขาในหมวดสังขาร ซึ่งตรงกับตตฺตรมฺชฌตตตา ออกจาก อุเบกขาในหมวดเวทนา ซึ่งตรงกับ อทุกขมสุข อันเป็นความรู้สึกเฉยๆ ได้ แต่เรื่องนี้จะได้กล่าวถึงเป็น พิเศษต่อไป

๕. ญาณ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การร่ำรส การรู้สัมผัสทางกาย และความรู้อารมณ์ทางใจ

ขั้น ๕ กับอุปาทานขั้น ๕ หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขั้น ๕ ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ ๑ คือ ข้อว่าด้วยทุกข์

ในอริยสัจข้อที่ ๑ นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ขึ้นแสดงว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทาน-ขั้น ๕ เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนักขัตติยสัจ: ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งรักเป็นทุกข์ บรรดาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์^๑

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขั้น ๕ ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสามัญ คือ ความหมายของ “ทุกข์” นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่

^๑ ญาณ แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ จักขุญาณ โสตญาณ มานวญาณ ชิวหาญาณ กาย-ญาณ และมโนวญาณ; ตามแนวอภิธรรม เรียกญาณขั้นทั้งหมดว่า “จิต” และจำแนกจิตออกไปเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ คือ

ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ (แยกพิสดารเป็น ๔๐)

ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อุกถจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิปากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) อกุศลจิต ๒๐ ในที่นี้จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่ละอย่างๆ เพราะเกินจำเป็น และจะทำให้พื้นผิว

^๒ วินย. ๔/๑๔/๑๘; *ลพ*

สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานชั้น ๕ หรือเบญจอุปาทานชั้นเท่านั้น และคำว่า ชั้นในที่นี้มี “อุปาทาน” นำหน้าด้วย

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า “ชั้น” กับ “อุปาทานชั้น” ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ เธอทั้งหลายจง ฟัง

ชั้น ๕ เป็นไหน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ชั้น ๕

อุปาทานชั้น ๕ เป็นไหน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรมก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕^๑

รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฉันทราคะ (ความกระสันอยาก) ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั่นคือ อุปาทานใน (สิ่ง) นั้นๆ^๒

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป

^๑ ส.ป. ๑๗/๔๕-๔๖/๕๘-๖๐

^๒ ส.ป. ๑๗/๓๐๗/๒๐๒

คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน^๑ บ้างก็ยึดว่า มีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง

การแสดงชั้น ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า “สัจด์” “บุคคล” “ตัวตน” เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ชั้น ๕ เหล่านี้แต่ละอย่าง ก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นชั้น ๕ แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน

รวมความว่า หลักชั้น ๕ แสดงถึงความเห็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี^๒ เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานั้นจะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของชั้น ๕ ในวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ชั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อุกฺเขททิกฺกุญฺญิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิกฺกุญฺญิ นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน และมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจหลักกรรมโดย

^๑ พึงสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้จะเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ว่าเป็นตัวตน ยังดีกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓-๔-๕ ปีบ้าง ๑๐-๒๐-๓๐-๔๐-๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือวิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืน ทั้งวัน” (ส.น. ๑๖/๒๓๑/๑๑๔)

^๒ ดู ส.ข. ๑๗/๔-๕/๓-๗, ๓๒-๓๓/๒๐-๒๓, ๑๙๙-๒๐๗/๑๓๔-๑๔๑, *ลข*

ถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของ
สิ่งทั้งหลายนี้มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจลสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไป
อย่างวิธีขั้น ๕ นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบ
วิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็
ไม่หยุดตันตัน ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัย
ชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้ง
หลายตามภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (objective) คือมอง
เห็นสิ่งทั้งหลาย “ตามที่เป็น” ไม่นำเอาทัศนหาอุปาทานเข้าไปจับ อันเป็น
เหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้เห็นเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย
(subjective)

คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธ
ธรรมและของหลักขั้น ๕ นี้ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับ
กับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ทัศนหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องกับจัดการด้วย
ปัญญา

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่อง
ขั้น ๕ โดยลำพังโดดๆ เพราะขั้น ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้ง
สำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรม
อย่างอื่น ที่เป็นประเภทกฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าขั้น ๕ มีสภาวะ
เป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับ
หลักธรรมชาติอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทาง
ปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้น จึงขอยุติเรื่องขั้น ๕ ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้น
เป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อไป

ชีวิตคืออะไร ?

ข. อายุตนะ ๖

แดนรับรู้และเสพส่วยโลก

ช่องทางที่ชีวิตติดต่อกับโลก

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยชั้น ๕ ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่างๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด

ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จักรหรือแม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่ โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้ และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางคราวมันเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน

การศึกษาวិเคราะห์องค์ประกอบต่างๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้เป็นการของนักศึกษาทางแพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ เราปล่อยให้เป็นการของนักจิตวิทยาและนักจิตวิทยา

แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่งที่ทำให้ความหมายแก่ชีวิต ก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์ คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก

ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงาน ซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า “ทวาร” (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

๑. *ภาครับรู้และเสพส่วยโลก* อาศัย ทวาร ๖^๑ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และเสพส่วยโลก ซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๒. *ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก* อาศัย ทวาร ๓^๒ คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิตวาร มโนทวาร) สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วจีกกรรม มโนกรรม)

ใน *ภาคที่ ๑* มีข้อที่พึงย้ำเป็นพิเศษ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า “ทวาร” (ใน ทวาร ๖) นั้น เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของกระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า “อายตนะ” ซึ่งแปลว่า แตนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้นในการศึกษาเรื่องนี้ต่อไป จะใช้คำว่า “อายตนะ” แทนคำว่า “ทวาร”

ใน *ภาคที่ ๒* มีข้อที่พึงย้ำคือ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ในขั้นที่ ๔ คือ สังขารขั้นที่ ๓ ที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน

สังขารต่างๆ ในสังขารขั้นที่ ๓ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็น ฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลางๆ บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการ โดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้าหรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ ให้ช่วยกันทำการปรุงแต่งการแสดงออก หรือการกระทำทาง ทวาร ๓ คือ กาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือการทำ การพูด การคิด

ในกรณีนี้ สังขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดย

- แบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก เป็นกายสังขาร วจิตสังขาร และมโนสังขาร
- เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า กายสัญญาเจตนา วจิตสัญญาเจตนา และมโนสัญญาเจตนา หรือ
- เรียกตามงานที่ทำออกมาว่า กายกรรม วจีกกรรม และมโนกรรม

^๑ sense-doors

^๒ channels of action

แสดงให้เห็นง่ายขึ้น ดังนี้

๑. กายสังขาร = กายสังขารเจตนา → กายทวาร → กายกรรม
 [สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย] = [ความจงใจ(แสดงออก)ทางกาย] [ทางกาย] [การกระทำทางกาย]
๒. วจีสังขาร = วจีสัญเจตนา → วจิตวาร → วจิตกรรม
 [สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา] = [ความจงใจ(แสดงออก)ทางวาจา] [ทางวาจา] [การกระทำทางวาจา]
๓. มโนสังขาร = มโนสังขารเจตนา → มโนทวาร → มโนกรรม
 [สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ] = [ความจงใจ(แสดง)ทางใจ] [ทางใจ] [การกระทำทางใจ]

สังขาร ในฐานะเครื่องแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้กล่าวแล้วในเรื่องขั้นที่ ๕

ส่วน สังขาร ในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและการกระทำต่าง ๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก ในตอนว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร”

ในที่นี้ มุ่งแสดงแต่สภาวะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเอง หรือองค์ประกอบของชีวิต พร้อมทั้งหน้าที่ของมันตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะ **ภาคที่ ๑** คือ เรื่อง ทวาร ๖ ที่เรียกว่า **อายตนะ ๖** อย่างเดียว

ตัวสภาวะ

“อายตนะ” แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า **ทางรับรู้** มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ^๑

^๑ ตามคำอธิบายของพระอรุณกถาจารย์ “อายตนะ” มีความหมายหลายนัย เช่น แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิก คือ เป็นที่ที่จิตและเจตสิกทำหน้าที่กันง่วน, เป็นที่แผ่ขยายจิตและเจตสิกให้กว้างขวางออกไป, เป็นตัวการนำส่งสารทุกชั้นยึดเยื้อให้ดำเนินสืบต่อไปอีก, เป็นบ่อเกิด, แหล่ง, ที่ชุมนุม เป็นต้น (ดู วิสุทธิ. ๓/๖๑; สงคท. ฎีกา ๒๒๗)

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ประสาทความรู้สึกภายในร่างกาย เกี่ยวด้วยท่าทางการเคลื่อนไหว ทรงตัว เป็นต้น จำพวกที่เรียกว่า Somesthesia (kinesthetic, vestibular and visceral senses) ท่านไม่ได้จัดเพิ่มไว้ในพวกอายตนะด้วย แม้ท่านจะไม่ได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้ ก็มองเห็นเหตุผลได้ว่า ความรับรู้ประเภทนี้ บางส่วนรวมอยู่แล้วในอายตนะที่ ๕ ที่ท่านใช้คำกว้าง ๆ ว่า “กาย” แต่เหตุผลข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ประสาทจำพวกนี้ ทำหน้าที่จำกัดเพียงในด้านสรีรวิทยา มุ่งเพื่อรักษาสภาพปกติแห่งการทำงานของร่างกายเท่านั้น มีลักษณะจำเพาะตัว และจำกัดอยู่ภายใน เป็นเครื่องสนับสนุนที่จำเป็น แต่มีค่าคงตัว ไม่มีคุณค่าที่จะก่อผลลงเอย ทั้งด้านความรู้ และด้านสัพพเวยของโลก ทั้งด้านญาณวิทยา และด้านจริยธรรม จึงไม่เข้ากับความหมายของอายตนะ.

ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อ ให้เกิดความรู้ขึ้น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร ?
ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลก คือ สิ่งแวดล้อมภายนอก

แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่มนุษย์
จะมีแดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ ๖ ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

ดังนั้น อายตนะ ทั้ง ๖ จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับ
แต่ละอย่างๆ โดยเฉพาะ

สิ่งที่ถูกรับรู้ หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลก เหล่านี้ เรียกชื่อว่า
“อายตนะ” เหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่ง
ความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก

เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน ท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า
“อายตนะภายใน” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวกหลัง
นี้ว่า “อายตนะภายนอก” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก)

อายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่ง
ที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “**อารมณ์**” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมา
ห่วงอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดห่วงของจิต แปลงๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่
ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระทบกับ**อารมณ์**^๑ (อายตนะ
ภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็เกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละ
อย่างๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า “เห็น” หูกระทบเสียง เกิด
ความรู้เรียกว่า “ได้ยิน” เป็นต้น

ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า “**วิญญาณ**” แปลว่าความรู้แจ้ง คือรู้**อารมณ์**

ดังนั้น จึงมี **วิญญาณ** ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและ**อารมณ์** ๖ คู่ คือ
วิญญาณทางตา ได้แก่ **เห็น** **วิญญาณทางหู** ได้แก่ **ได้ยิน** **วิญญาณทางจมูก**
ได้แก่ **ได้กลิ่น** **วิญญาณทางลิ้น** ได้แก่ **รู้รส** **วิญญาณทางกาย** ได้แก่ **รู้สิ่ง**
ต้องกาย **วิญญาณทางใจ** ได้แก่ **รู้**อารมณ์**ทางใจ** หรือ**รู้เรื่องในใจ**

^๑ คำว่า ทวาร นิยมใช้คู่กับ **อารมณ์**, อายตนะภายใน คู่กับ **อายตนะภายนอก** แต่ในที่นี้ เพื่อประโยชน์ใน
การศึกษาต่อไป จะเรียกอายตนะภายในว่า “อายตนะ” เรียกอายตนะภายนอกว่า “**อารมณ์**”

สรุปได้ว่า อายุตนะ ๖ อารมณ ๖ และ วิญญาณ ๖^๑ มีชื่อในภาษา
ธรรม และมีความสัมพันธ์กัน ดังนี้

๑. จักขุ - ตา	เป็นแดนรับรู้	รูป - รูป	เกิดความรับรู้คือ	จักขุวิญญาณ - เห็น
๒. โสตะ - หู	„	สัททะ - เสียง	„	โสตวิญาณ - ได้ยิน
๓. ฆานะ - จมูก	„	คันธะ - กลิ่น	„	ฆานวิญาณ - ได้กลิ่น
๔. ชิวหา - ลิ้น	„	รส - รส	„	ชิวหาวิญาณ - รุส
๕. กาย - กาย	„	โณสุทัพะ - สิ่งต้องกาย	„	กายวิญาณ - รู้สึกต้องกาย
๖. มโน - ใจ	„	ธรรม ^๒ - เรื่องในใจ	„	มโนวิญาณ - รู้สึกในใจ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ
กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้^๓ ก็จริง แต่การที่อารมณเข้ามาปรากฏแก่อายตนะ ก็
มิใช่จะทำให้วิญญาณเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมี ความใส่ใจ ความกำหนด
ใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้น^๔

ดังตัวอย่าง ในบางครั้ง เช่น เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอย
ไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ใน
สมาธิ รูปและเสียงเป็นต้น หลากๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็น จะ
ได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่

อีกตัวอย่างง่ายๆ ขณะเขียนหนังสือ ใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สึกร่างของ
ร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดาษ และนิ้วที่แตะ
ปากกาหรือดินสอ

ในเมื่อมีอายตนะและอารมณเข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้น
เช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น

^๑ ที.ปา. ๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

อายตนะ ๖ (sense-bases): eye, ear, nose, tongue, body, mind.

อารมณ ๖ (sense-objects): form, sound, smell, taste, touch, mind-object หรือ visible objects, audible objects, odorous objects, sapid objects, tangible objects, cognizable objects.

^๒ นิยมเรียก ธรรมารมณ เพื่อไม่ให้สับสนกับคำว่า ธรรม ที่ใช้ทั่วไป ซึ่งมีความหมายกว้างขวางมากกว่าหลายนัย

^๓ ม.ส. ๑๒/๔๔๓-๔/๔๗๖-๗

^๔ ม.ส. ๑๒/๓๔๖/๓๕๘

การรับรู้ จะเกิดขึ้น ต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ อย่าง คือ
อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ภาวะนี้ในภาษารวมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า
“ผัสสะ” หรือ “สัมผัส”^๑ แปลตามรูปศัพท์ว่า การกระทบ แต่มีความหมายทาง
ธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และ
วิญญาณ พูดอย่างเข้าใจกันง่ายๆ ผัสสะ ก็คือ การรับรู้ นั่นเอง

ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือการรับรู้^๒ มีชื่อเรียกแยกเป็นอย่างไร ไป ตาม
ทางรับรู้ คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆาน
สัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว
กระบวนการธรรมก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น
ปฏิกิริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง
ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

ในกระบวนการธรรมนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือ
ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง
ความรู้สึกนี้ในภาษารวม เรียกว่า “เวทนา” แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือ
การเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็น สุขสบาย
ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เวทนานี้ ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ ก็มี ๖ เท่าจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่
เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น^๓

แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพ จะมีจำนวน ๓ คือ

๑. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ภูมิใจ
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
๓. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือเฉยๆ เฉยๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา

^๑ “ผัสสะ” และ “สัมผัส” (contact) นี้ ไม่ควรเข้าใจสับสนกับความหมายในภาษาไทย; แม้คำอื่น ๆ คือ
อารมณ์ วิญญาณ เวทนา ก็มีความหมายไม่ตรงกันเท่ากับที่ใช้ในภาษาไทย

^๒ เวทนา ๖ (feeling): ๑. จักขุสัมผัส เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา ๒. โสตสัมผัส เวทนา -
เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู ๓. ฆานสัมผัส เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก ๔. ชิวหาสัมผัส เวทนา -
เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น ๕. กายสัมผัส เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย
๖. มโนสัมผัส เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ (ล.สพ.๑๘/๓๓๔/๒๘๗)

อีกอย่างหนึ่ง แบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น เวทนา ๕ อย่าง คือ

๑. สุข ได้แก่ สบายกาย
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
๓. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ
๔. โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ
๕. อุเบกขา^๑ ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่ายๆ ได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ → เวทนา
 ทางรับรู้ สิ่งที่ถูกรู้ ความรู้ การรับรู้ ความรู้สึกต่ออารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า อารมณ์ ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์ ทางอายตนะต่างๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี

ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนา ก็เป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่ง โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรก็อกุลแก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น

แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียงแค่ว่ากระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วยเสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้มนุษย์มีความสามารถมากขึ้น ในการดำเนินชีวิตที่ดิ้นรน แต่เวทนา ยังหมายถึงการที่โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่มนุษย์ ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา

ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินไปตามลำดับ จนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่นี้ มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจาก

^๑ อุเบกขาในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับ อุเบกขา ในหมวดสังขาร (เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นต้น.)

กระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการอื่นก็อย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงเล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะกลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น กระบวนการรับรู้ ซึ่งกลายเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย ก็จะถูกกำลังจากกระบวนการใหม่นี้บีบคั้น ให้บิดเบือนและเอนเอียงไปจากความเป็นจริง

กระบวนการรับช่วงที่วุ่นๆ มักดำเนินไปในแบบง่ายๆ ง่ายๆ คือ เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุขสบายชื่นใจ (สุข-เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ตั้งใจพัวพันจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว

จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่างๆ ที่จะให้ตนอยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุขเวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่างๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการ เพื่อจะได้เวทนาที่ชอบใจนั้นยิ่งขึ้นไปอีก

ในทางตรงข้าม ถ้าวารมณิดใดแล้ว เกิดความรู้สึกทุกข์ เจ็บปวด ไม่สบาย (ทุกข-เวทนา) ก็ไม่ชอบใจ ชัดเคือง อยากจะพ้นไป หรือให้มันสูญสิ้นไป อยากทำลาย (ตัณหา) ผูกใจ ปักใจ ค้างใจกับสิ่งนั้น (อุปาทาน) ในทางร้าย ที่จะชิงชัง เกลียดกลัว หลีกหนี อย่าให้พบเห็นอีก เป็นต้น พร้อมกับเกิดเป็นปฏิกริยาให้ยิ่งยึดมั่นฝืนหาผูกใจมั่นหมาย ที่จะให้พบให้ได้สุขเวทนาและสิ่งที่หวังว่าจะให้สุขเวทนาแก่ตนยิ่งขึ้นไปอีก

ในกระบวนการนี้ ก็จึงบังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซบซ้อนรุนแรงเข้มข้น ที่เป็นผลเสกสรรค์ของมนุษย์เอง ซึ่งหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า กลายเป็นสังสารวัฏ วนอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศอย่างอื่น ที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้น เป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ

ต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่าอายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น

เวทนา เป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ **อายตนะ** เป็นแหล่งอำนาจสิ่งที่มีประสงค์นั้น

เท่าที่กล่าวมา สรุปได้ว่า **อายตนะ ๖** ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแห่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิตอยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสพโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลก มาเสพเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจนจินตนาการ สิ่งที่น่าชื่นระรื่นใจ

ความจริง หน้าที่ทั้งสองอย่างนี้ ก็ติดเนื่องอยู่ด้วยกัน

หน้าที่อย่างแรก เรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลัก หรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วน **หน้าที่ที่สอง** เป็นหน้าที่รอง จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็คงได้

ในกรณีทั้งสองนั้น การทำงานของอายตนะก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตจำนงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่**ความรู้** หรือมุ่งไปที่**เวทนา**

สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายตนะมักจะก้าวข้ามมาอยู่กับหน้าที่อย่างที่สอง คือการเสพโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่อย่างหนึ่งมีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสนองการทำหน้าที่อย่างที่สอง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสพเสวยโลก หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง

ทั้งนี้เพราะว่า ปุถุชนมักใช้อายตนะ เพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะทำให้ตนได้เสพเสวยอารมณ์อร่อยของโลกเท่านั้น หากสนใจสิ่งอันพึงรู้จากนั้นไม่

ยิ่งกว่านั้น แม้ความสัมพันธ์กับโลกในภาคแสดงออก ด้วยการทำ การพูด การคิด ก็จะเป็นการกระทำเพื่อรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเช่นเดียวกัน คือ มุ่งทำ พูด คิด เพื่อแสวงหา และให้ได้มาซึ่งอารมณ์สำหรับเสพสวดย

ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนามากเท่าใด ความติดข้องพัวพันอยู่กับหน้าที่อย่างที่สองของอายตนะ ก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า ชีวิตและโลกของมนุษย์วนเวียนอยู่แค่อายตนะ ๖ เท่านั้นเอง

เท่าที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า แม้อายตนะ ๖ จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของ **ขั้นที่ ๕**^๑ และไม่ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างขั้นที่ ๕ ก็จริง แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่า ชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและดำเนินอยู่ ก็คือการติดต่อกับโลกทางอายตนะเหล่านี้ และชีวิตมีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายตนะเหล่านี้

ถ้าอายตนะไม่ทำหน้าที่แล้ว โลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการธรรมเท่าที่กล่าวมานี้ได้อย่างกระชับรัด และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขั้นที่ ๕ เข้ากับเรื่องให้อธิบายในตอนนี้ ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการนี้ได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้

อาศัยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งธรรมทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้ธรรมนั้น (วิตักกะ), ตรัสรู้ธรรมใด ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (บัญญัติ), บุคคล

^๑ อายตนะทั้ง ๑๒ จัดเข้ากับขั้นที่ ๕ ดังนี้ (อายตนะภายใน ๖ ลงได้ทั้งหมด แต่อายตนะภายนอก ๖ เกินขั้นที่ ๕) อายตนะ ๕ คู่แรก (จักขุ-รูป โสถ-สัททะ สนาหะ-คันธะ ชิวหา-รส กาย-โผฏฐัพพะ) อยู่ในรูปขั้นที่ ๖ อายตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญาณขั้นที่ ๖ อายตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือธรรมารมณ์ อยู่ในขั้นที่ ๔ คือ นามขั้นที่ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปขั้นที่ ๖ (เฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสวดย ความลึบต่อ ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะพ้นจากขั้นที่ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/๘๕)

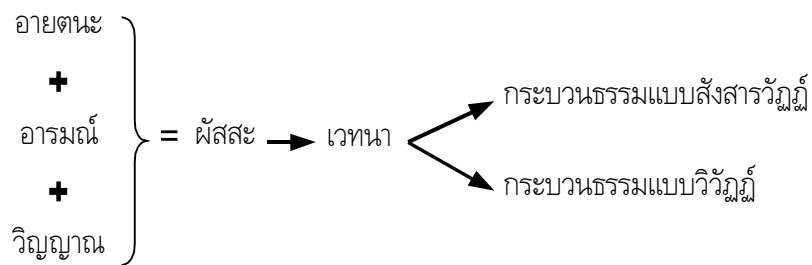
^๒ ม.มู. ๑๒/๒๔๘/๒๒๖.

ออกวางต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิด**ปัญญา**แง่ต่างๆ คือ
สัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปัญจะนั่นเอง

๒. จะเห็นว่า**สัญญา** ๒ ตอน **สัญญาช่วงแรก** คือสัญญาขั้นต้น ที่กำหนด
หมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติธรรมดาของมัน **สัญญาช่วงหลัง** เรียกว่า
'ปัญญาสัญญา' เป็นสัญญาเนื่องจากสังขาร ที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ ให้
ออกรูปออกวางแง่มุมต่างๆ มากมายพิสดารดังกล่าวแล้ว
๓. จะเห็นว่า ภาวะบวณธรรมทั้งหมดนั้น แยกได้เป็น ๒ ตอน
 - ก) ตอนแรก ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์
พึงสังเกตุว่า ช่วงตอนนี้ภาวะบวณธรรมเป็นกระแสบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ
มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (พึงอ่านความที่ยกมาอ้างข้าง
บน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง
 - ข) ตอนปลาย ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นภาวะบวณธรรมแบบเสพ
เสวยโลก หรือภาวะบวณการสังสารวัฏ มารับช่วงไป
ความจริง ตั้งแต่เวทนานี้ไปเป็นทางแยก อาจต่อด้วยภาวะบวณธรรม
แบบวิวิฎฐ์ก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงเฉพาะแบบสังสารวัฏก่อน
ข้อพึงสังเกตุในตอนนี้ ก็คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มี
เพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่
จะเกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมา กลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสพเสวย
กับสิ่งที่ถูกเสพเสวย ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น
๔. ภาวะบวณธรรมเสพเสวยโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธี
แสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลัง
อธิบาย คือ**ขันธ**และ**อายตนะ**ได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่นที่แสดง
อย่างพิสดารในหลักปฏิบัติจสมุบาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นภาวะบวณธรรมแบบ
สังสารวัฏโดยสมบูรณ์
- ๕) ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญูณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในภาวะบวณ
ธรรมนี้ เป็นสหชาติธรรม ท่านถือว่าเกิดร่วมกัน พึงเข้าใจว่า ที่เขียนแสดง
ลำดับไว้อย่างนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย

เนื่องด้วยกระบวนการนี้ แยกได้เป็น ๒ ช่วงตอน และช่วงตอนหลัง อาจแยกไปเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวัฏฏ์ก็ได้ ดังนั้น เพื่อมองเห็นภาพได้กว้างขวางขึ้น อาจเขียนแสดงได้ดังนี้

ในเรื่องอายตนะนี้ มีข้อควรทราบเพิ่มเติม เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป ดังนี้

- อายตนะภายใน หรือทวาร ๖ นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ ๖” คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที่ หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้นๆ เช่น ตา เป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น
อินทรีย์ ๖ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมโนทรีย์
คำว่า อินทรีย์ นิยมใช้กับอายตนะในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุนทรีย์ เป็นต้น
ส่วน อายตนะ นิยมใช้ในเวลาพูดถึงตัวสภาวะที่อยู่ในกระบวนการ เช่น ว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะ เช่นว่า จักขุไม่เที่ยง เป็นต้น
อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อย ในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนการ คือ คำว่า “ผัสสอายตนะ” แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ คือที่มาของการรับรู้ นั่นเอง

- **อายตนะภายนอก หรืออารมณ์** ก็มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก คือ **“โคจร”** (ที่ เที้ยว, ที่หากิน) และ **“วิสัย”** (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน) และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอารมณ์ ๕ อย่างแรก ซึ่งมีอิทธิพลมาก ในกระบวนการแบบเสพส่วยโลก หรือแบบสังสารวัฏ คือ คำว่า **“กามคุณ”** (ส่วนที่น่าใคร่ที่น่าปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม) **กามคุณ ๕** หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ที่น่าพอใจ

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เมื่อพูดถึง **อายตนะ** ซึ่งเป็นแดนรับรู้ ก็ควรทราบเรื่องราวเกี่ยวกับความรู้ด้วย แต่เรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ มีมากมายหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวไว้เพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จะกล่าวถึงหลักที่ควรทราบเพียง ๒ อย่างเท่านั้น

ก. สัจจะ ๒ ระดับ

ผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่าน ได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่น

บางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ๆ ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น ตนเป็นที่พึ่งของตน คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น

แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงว่า กายก็แค่ว่า ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อได้อ่าน ได้ฟังอย่างนี้แล้ว ก็มองไปว่า คำสอนในทางพระศาสนาขัดแย้งกันเอง หรือไม่ถึงแล้วไม่เข้าใจ หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอ ทำให้เกิดการปฏิบัติสับสนผิดพลาด ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาที่ควรพูดควรปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน

กลับพูดหรือปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิดความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม หัวงจะช่วยป้องกันความลับสนผิดพลาดเช่นนี้ จึงสอนให้รู้จักแยก**สังขะ** หรือความจริง เป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ^๑

๑. **สมมติสังขะ** ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **โวหารสังขะ** ความจริงโดยโวหาร หรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันได้ หรือยอมรับร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน (conventional truth) เช่น คน ลัทธิ คนดี คนชั่ว โตะ เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น

๒. **ปรมาตตสังขะ** ความจริงโดยปรมาตต คือ จริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้ อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ (ultimate truth) เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ การหยั่งรู้สังขธรรม ที่จะให้ความยึดติดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง

สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมาตต เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ในทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่า เกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้ อาจมีแง่ความหมายที่คลุม

^๑ ความคิดเกี่ยวกับ**สังขะ ๒** นี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติในคัมภีร์**กาวัตถุ** แต่ยังไม่ระบุแบ่งเป็นถ้อยคำชัดเจน คือ กล่าวถึง **สมมติสังขะ** ใน อภิ.ก. ๓๗/๑๐๖๒/๓๓๘ และกล่าวถึง **สังขิกัตถปรมาตต** และ **ปรมาตต** ใน อภิ.ก. ๓๗/๑-๑๙๐/๑-๘๓; การระบุชัดปรากฏใน ปญจ.อ. ๑๕๓,๒๔๑ นอกจากนี้มีกล่าวถึงและใช้อธิบายธรรมในที่อื่นหลายแห่ง เช่น ม.อ. ๑/๒๙๙=ส.อ. ๒/๑๖; ข.อ. ๗/๕๖; สังคณี มุลฎีกา ๑๖๕,๒๘๐, ๒๙๗; สังคณี อนุฎีกา ๓๒๘; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๑๔๐; อ.อ. ๕๐๑; อิติ.อ. ๒๑๓; สังคท.ฎีกา ๒๕๕.

เครื่อ หรือเขวได้ น้ำแท้ๆ คือ hydrogen oxide (H₂O) เกลือสามัญก็เป็น sodium chloride (NaCl) จึงถูกแท้ ดั่งนี้เป็นต้น (ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่า ในวิชาการอื่น ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่นของสิ่งสามัญ และไม่ยอมรับว่าคำพูดสามัญสื่อความจริงได้ตรงแท้)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับสมมติสัจจะ และปรมัตถสัจจะ ที่ท่านระบุออกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่อ้าง แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุคำบัญญัติ ๒ คำนี้ ข้อความในพระสูตรที่ท่านยกมาอ้างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อวชิรา มีเนื้อความดังนี้

นี่ณะมาร! ท่านจะมีความเห็นยึดถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร, ในสภาวะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย, เปรียบเหมือนว่าเพราะคุณส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า “รถ” ย่อมมีฉันใด เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ **สมมติว่า “สัตว์”** ก็ย่อมมี ฉันนั้น^๑

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมัตถ์ แล้วรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติ ไม่เป็นทาสของภาษานั้น สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น

ภิกษุผู้เป็นอรหันตศีณาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันทพูด ดั่งนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดั่งนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตาม**โวหาร** เท่านั้น^๒

เหล่านี้เป็น**โลกสมัญญา** เป็น**โลกนิรุติ** เป็น**โลกโวหาร** เป็น**โลกบัญญัติ** ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด^๓

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์บรรยายลักษณะของ**พระสูตร** (สุดตันตปิฎก) ว่าเป็น **โวหารเทศนา** เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดย**โวหาร** คือ ใช้ภาษาสมมติ

^๑ ส.ส. ๑๕/๕๕๔/๑๙๘ อ้างใน อภิ.ก. ๓๗/๑๘๕/๘๐.

^๒ ส.ส. ๑๕/๖๕/๒๑

^๓ ที.ส. ๗/๓๑๒/๒๔๘

ส่วนพระอภิธรรมเป็น **ปรมัตถเทศนา** เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมัตถ์ คือ กล่าวตามสภาวะแท้ๆ^๑

นี่เป็นข้อสังเกตเพื่อประดับความรู้อย่างหนึ่ง

ข. วิปlass หรือ วิปลlass ๓

วิปลlass คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความ เป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนชั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด การหลงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกันขัดขวางบังตา ไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ **วิปลlass** มี ๓ อย่าง คือ

๑. **สัญญาวิปลlass** สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความ เป็นจริง
๒. **จิตวิปลlass** จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความ เป็นจริง
๓. **ทัญญูวิปลlass** ทัญญูคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความ เป็นจริง

สัญญาวิปลlass หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู กา และกวางป่า มองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝ้านา คน หลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟ โฆษณากระพริบอยู่กับที่ เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น

จิตวิปลlass ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหาร ของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหา คิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็นเงา เคลื่อนไหวในที่มีดสลัว คิดว่าดภาพเป็นผีหลอก กระทบตื้นตื้นม ได้ยินเสียง ลูกมะพร้าวหล่น คิดว่าดภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทัญญูวิปลlass ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจาก สัญญาวิปลlass และจิตวิปลlass นั้นเอง เมื่อหมายรู้ผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไปตาม นั้น เมื่อคิดวาดภาพเคลื่อนคลาดไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื่อถือผิดพลาด ไปตามอย่างนั้น

^๑ วินย.อ. ๑/๒๑; ที.อ. ๑/๒๕; สังคณี อ. ๒๘;๑๒๖; ม.อ.๑/๓๐๐=ส.อ.๒/๑๗.

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อหมายรู้ผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นยึดถือ ว่าสถานที่บริเวณนั้นมีงูหรือมีงูขุมน เมื่อหมายรู้ว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยาย ออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่าโลกแบน เมื่อคิดไปว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไป เคลื่อนไหวต่างๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่า ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพเจ้าประจำอยู่ และคอยบันดาล ดังนั้น เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่ายๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่า เป็นความวิปลาสชั้นวิปริต

ส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปลาสอย่างละเอียดถึงขั้น พื้นฐาน หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนชนิดที่มีใช้เฉพาะในบางคนบางกลุ่ม เท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไม่รู้ตัว คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปลาสทั้ง ๓ ชนิดนั้น จะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียว วิปลาสชั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น พึงเห็นตามบาลีดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส มี ๔ อย่างดังนี้; ๔
อย่างอะไรบ้าง ? (กล่าวคือ)

๑. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข
๓. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งมีตัวตน ว่าตัวตน
๔. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม^๑

วิปลาสเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็นเป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และเจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวไว้ในพุทธธรรม ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปลาสได้ทั้งนั้น เฉพาะอย่างยิ่ง การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยและแยกแยะองค์ประกอบตรวจสอบดูสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๔๙/๖๖; พ.ปฏิ. ๓๑/๕๒๕/๔๑๗; วิปลาส (บาลี=วิปลาส) นี้ ในอภิธรรมเรียกว่า วิปริยเส (อภ.วิ. ๓๕/๙๖๖/๕๐๗; มีคำในพระสุตตรคือ ส.ส. ๑๕/๗๓๗/๒๗๗; ดูประกอบที่ ส.อ. ๑/๓๑๘; นิพ.อ. ๑/๒๐๐; สังคณี อ. ๓๗๖) วินย.ฎีกา ๑/๔๗๔ ว่า วิปลาส๓ ประเภทนี้ เรียงตามลำดับความมีกำลังแรงกว่ากัน

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ

ก) สรรพสิ่ง โลก และบัญญัติต่าง ๆ

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง “สรรพสิ่ง” (สิ่งทั้งปวง. ครบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงพึงเกิด; อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง: ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับ อธรรมารมณ์ - นี้เราเรียกว่า สรรพสิ่ง^๑

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “โลก โลก” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก ?

ตากรสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุ-
วิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก, ที่ใดมีหู...มีจมูก...มีลิ้น...มี
กาย...มีใจ มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่น
ก็มีโลก หรือบัญญัติว่าโลก^๒

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ ด้วย
การไป, แต่เราก็ไม่กล่าวเช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้น
ทุกข์ได้

(พระอานนท์กล่าว:) ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีได้
ทรงแจกแจงเนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้:-
บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่งใด สิ่งนั้น
เรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย

ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก?
ด้วยตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายใน
โลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก^๓

^๑ ส.สพ. ๑๘/๒๔/๑๙

^๒ ส.สพ. ๑๘/๗๕/๔๘

^๓ ส.สพ. ๑๘/๑๗๑/๑๑๙

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการอุทัยพร้อม และการอัสตงแห่งโลก, จงฟังเถิด.

การอุทัยพร้อมแห่งโลกเป็นไฉน ? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุ-
วิญญูญาณ, ความประจบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย
อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติ
จึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ
อุปายาส ก็มีพร้อม; นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ จึง
เกิดมโนวิญญูญาณ ฯลฯ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

การอัสตงแห่งโลกเป็นไฉน ? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญูญาณ, ความ
ประจบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นคือผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี,
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาอันแหละสํารอกดับไปไม่
เหลือ ความดับอุปาทานจึงมี, เพราะดับอุปาทาน ความดับภพจึงมี, เพราะ
ดับภพ ความดับชาติจึงมี, เพราะดับชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัส และอุปายาส จึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีได้อย่าง
นี้; นี้เรียกว่าการอัสตงแห่งโลก

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ จึง
เกิดมโนวิญญูญาณ ฯลฯ เพราะตัณหาอันแหละสํารอกดับไปไม่เหลือ...นี่คือการ
อัสตงของโลก^๑

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “มาร มาร” ...เรียกกันว่า “สัตว์ สัตว์” ...เรียก
กันว่า “ทุกข์ ทุกข์” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร...จึงมี
สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์... จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์?

ดูกรสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญูญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุ
วิญญูญาณ ฯลฯ มีใจ มีธรรมารมณฺ์ มีมโนวิญญูญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยมโน

^๑ สํ.สพ. ๑๘/๑๕๖-๗/๑๐๘-๙

วิญญาณ, ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร...สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์^๑

เมื่อตามีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, เมื่อตาไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติว่าสุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจมูก...เมื่อลิ้น...เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ฯลฯ ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์^๒

ข) ความจริงเดียวกัน ทั้งแก่ผู้หลง และผู้รู้เท่าทัน

ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน

รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน^๓

ภิกษุทั้งหลาย ชาวกลางอกงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าข้าวกล้าก็ประมาณเสีย, โคกินข้าวกล้า ลุงสู้ข้าวกล้าโน้น ฟิงเมาเพลินประมาณเอาจนเต็มที่ฉันใด, ปุณฺณผู้มีได้เรียนรู้ ไม่สังวรในผัสสายตนะ ๖ ย่อมเมาเพลินประมาณในกามคุณ ๕ จนเต็มที่ ฉันนั้น^๔

ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์มาให้...ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ฝึกดีแล้ว

^๑ ส.สพ. ๑๘/๗๑-๗๔/๔๖-๔๘

^๒ ส.สพ. ๑๘/๒๑๒/๑๕๕

^๓ ส.สพ. ๑๘/๒๒๑-๖/๑๖๓-๕ (แปลรวบ)

^๔ ส.สพ. ๑๘/๓๔๔/๒๔๓

คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้...^๑

ตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้; หู - เสียง; จมูก - กลิ่น; ลิ้น - รส; กาย - โผฏฐัพพะ; ใจเป็นเครื่องผูกมัดธรรมารมณ์ไว้, ธรรมารมณ์เป็นเครื่องผูกมัดใจไว้ ดังนี้หรือ?

(หามิได้) ตาก็มิใช่เครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกมัดตาไว้; ฉันทราคะ (ความชอบใจจนติด) ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น ฯลฯ ใจก็มิใช่เครื่องผูกมัดธรรมารมณ์, ธรรมารมณ์ก็มิใช่เครื่องผูกมัดใจ; ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ใจและธรรมารมณ์นั้น

หากตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้แล้วไซ้, การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จะไม่ปรากฏไม่ได้; แต่เพราะเหตุที่ตาไม่ใช่เครื่องผูกมัดรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกมัดตา, ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น, เพราะเหตุฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ฯลฯ

พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว; พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระโสต...พระฆานะ...พระชีวหา...พระกาย...พระทัย...^๒

ค) จิตใจใหญ่กว้าง มีปัญญานำทาง อยู่อย่างมีสติ

พระองค์ผู้เจริญ! ถึงแม้ข้าพระองค์จะชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ ก็ตาม, ขอพระผู้มีพระภาคสุคตเจ้า โปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่งพระ

^๑ ถัด.ส.พ. ๑๘/๑๒๘-๓/๘๘

^๒ ถัด.ส.พ. ๑๘/๒๙๕-๘/๒๐๓-๖

ตำราสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทนายทแห่งพระ
ตำราสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่

แหะมาลูกยกบุตร ! ท่านเห็นเป็นประการใด ? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วย
จักขุอย่างใด ๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็น ทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิด
หมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูปเหล่านั้น
จะมีแก่เธอไหม ?

ไม่มี พระเจ้าข้า

เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณทั้งหลาย อย่างใด ๆ ซึ่งเธอไม่ได้
ทราบ มิเคยทราบ ไม่ทราบอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอ
ใจ ความใคร่ หรือความรักในธรรมารมณเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม ?

ไม่มีพระเจ้าข้า

มาลูกยกบุตร! บรรดาสิ่งที่เห็น ได้ยิน รู้ ทราบ เหล่านี้ ในสิ่งที่เห็น เธอจัก
มีแค่เห็น ในสิ่งที่ได้ยินจักมีแค่ได้ยิน ในสิ่งที่ลิ้ม ตม และต้อง จักมีแค่รู้ (รส
กลิ่น และต้อง) ในสิ่งที่ทราบ จักมีแค่ทราบ

เมื่อใด (เธอมีแค่เห็น ได้ยิน ได้รู้ ได้ทราบ) เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีด้วยนั้น
(อรรถกถาอธิบายว่าไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ), เมื่อไม่มีด้วยนั้น ก็ไม่
มีที่นั่น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ในสิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น),
เมื่อไม่มีที่นั่น เธอก็ไม่มีที่นั่น ไม่มีที่โน่น ไม่มีระหว่างที่นั่นที่โน่น (ไม่ใช่ภพนี้ ไม่
ใช้ภพโน้น ไม่ใช่ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคือที่จบสิ้นของทุกข์

(พระมาลูกยกบุตรสดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า:)

พอเห็นรูป สติก็หลงหลุด ด้วยมัวใส่ใจแต่หมกติดหมายที่นารัก แล้วก็มิจคิด
กำหนดติดใจ เสวยอารมณ์แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั่นเอง, เวทนาหลากหลาย
หลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขาก็ค่อยถูกระทบ
กระทบ ทั้งกับความอยากและความยุ่งยากใจ เมื่อสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่า
ไกลสนิพพาน

พอได้ยินเสียง...พอได้กลิ่น...พอลิ้มรส...พอถูกต้องโณภูฐัพพะ...พอรู้
ธรรมารมณ สติก็หลงหลุด ฯลฯ ก็เรียกว่าไกลสนิพพาน

เห็นรูปก็ไม่ติดในรูป ด้วยมีสติมั่นอยู่, มีจิตไม่ติดใจ เสวยเวทนาไป ก็ไม่
สยบกับอารมณ์นั้น; เขามีสติดำเนินชีวิตอย่างที่ว่า เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสพ
เวทนา ทุกข์ก็มีแต่สิ้น ไม่สั่งสม; เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าใกล้
นิพพาน”

ไต่ยืนเสียง...ได้กลิ่น...ลิ้มรส...ถูกต้องโณภูริัพพะ...รู้ธรรมารมณ์ ก็ไม่ติดใน
ธรรมารมณ์ ด้วยมีสติมั่นอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าใกล้นิพพาน^๑

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลถือว่าเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร ? คนบางคนเห็นรูป
ด้วยตาแล้ว ย่อมไม่หมั่นรักฝากใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจในรูปที่ไม่น่า
รัก มิได้มีสติกำกับใจ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ (มีใจเล็กนิดเดียว), ไม่เข้าใจ
ตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอด
พ้นด้วยปัญญา ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก้ตัวเขา ดับไปได้
โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู...สูดกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้อง
โณภูริัพพะด้วยกาย ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่หมั่นรักฝากใจใน
เสียง...ในธรรมารมณ์ อันน่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจในเสียง...ในธรรมารมณ์
อันไม่น่ารัก ฯลฯ

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลถือว่าเป็นผู้คุ้มครองทวาร? ภิกษุเห็นรูปด้วยตา
แล้ว ย่อมไม่หมั่นรักฝากใจในรูปที่น่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มี
สติกำกับใจ เป็นอยู่อย่างผู้มีจิตกว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตามเป็นจริง
ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา
ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก้ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟัง
เสียงด้วยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจ ย่อมไม่หมั่นรักฝากใจในเสียง...ใน
ธรรมารมณ์ อันน่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจใน เสียง...ในธรรมารมณ์ อันไม่น่ารัก
ฯลฯ”^๒

^๑ ส.ส.พ. ๑๘/๑๔๒-๕/๙๐-๔

^๒ ส.ส.พ. ๑๘/๒๐๗-๘/๑๕๐-๑; อีกแห่งหนึ่งคำถามว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) คืออย่างไร ? สังวร (ความสำรวม)
คืออย่างไร ? คำตอบอย่างเดียวกับในที่นี้ (ส.ส.พ. ๑๘/๓๔๗-๙/๒๔๖-๗)

ง) ก้าวไปในมรรคาแห่งอิสรภาพและความสุข

ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจะชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท ? เมื่อภิกษุสังวรจักขุนทรีย์อยู่ จิตย่อมไม่ซ่านแสบไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุ, เมื่อมีจิตไม่ซ่านแสบ ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด, เมื่อมีใจปีติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุขจิตย่อมเป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ, เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึงนับว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท” (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)^๑

อานนท์ การอบรมอินทรีย์ (อินทรีย์ภาวนา) ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) เป็นอย่างไร ? เพราะเห็นรูปด้วยตา...เพราะได้ยินเสียงด้วยหู...เพราะได้กลิ่นด้วยจมูก...เพราะรู้รสด้วยลิ้น...เพราะต้องไผ่ภูริฐัพพะด้วยกาย...เพราะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ย่อมเกิดความชอบใจบ้าง เกิดความไม่ชอบใจบ้าง เกิดทั้งความชอบใจและไม่ชอบใจบ้างแก่ภิกษุ; เธอเข้าใจชัดตั้งนี้ว่า ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรานี้เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะต่อไปนี่จึงจะสงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง), (ครั้นแล้ว) ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแก่เธอนั้นก็ดับไป อุเบกขาก็ตั้งมั่น”

สำหรับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป อุเบกขาย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก เสมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้เรียกว่า การอบรมอินทรีย์ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน...^๒

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความดำริขึ้นตั้งนี้ว่า: อะไรเป็นคุณ (ความหวานชื่น ความอร่อย) ของจักขุ ?

^๑ ส.สพ. ๑๘/๑๔๔/๑๘

^๒ ม.อ. ๑๔/๘๕๖/๕๔๒

อะไรเป็นโทษ (ข้อเสีย ความบกพร่อง) ของจักขุ ? อะไรเป็นทางออก (เป็นอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัย) แห่งจักขุ ? อะไรเป็นคุณ...เป็นโทษ...เป็นทางออก แห่งโสต...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน ?

เราได้เกิดความคิดขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นี้คือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คือโทษของจักขุ การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในเพราะจักขุเสียได้ นี้คือทางออกแห่งจักขุ (ของโสต ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

ตราบใด เรายังมิได้รู้ประจักษ์ตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษ โดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออก โดยเป็นทางออก, ตราบนั้น เราก็ยังไม่ปฏิญาณว่าเราบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

(ต่อไปตรัสถึงคุณ โทษ ทางออกพ้น แห่งอายตนะภายนอก ๖ ในทำนองเดียวกัน)^๑

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็น รู้เห็นจักขุวิญญานตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่ติดพันในจักขุ ไม่ติดพันในรูปทั้งหลาย ไม่ติดพันในจักขุวิญญาน ไม่ติดพันในจักขุสัมผัส ไม่ติดพันในเวทนา อันเป็นสุขหรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย

เมื่อผู้นั้นไม่ติดพัน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษ ตระหนักอยู่ อุปาทานชั้นที่ ๕ ย่อมถึงความไม่ก่อตัวพอกพูนต่อไป

อนึ่ง ตัณหาที่เป็นตัวการก่อภพใหม่ อันประกอบด้วยนั้นที่ราคะ คอยแผ่ เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็จะถูกละไปด้วย

ความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความเร่าร้อนทางกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ความก่อกวนทางกายก็ดี ความก่อกวนทางใจก็ดี ย่อมถูกเขาละได้; ผู้นั้นย่อมเสวย ทั้งความสุขทางกาย ทั้งความสุขทางใจ

^๑ ส.สพ. ๑๘/๑๓-๑๔/๘-๙

บุคคลผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็ เป็นสัมมาทิฐิ, มีความดำริใด ความดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ, มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็ เป็นสัมมาวายามะ, มีความระลึกใด ความระลึกนั้นก็ เป็นสัมมาสติ, มีสมาธิใด สมาธินั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ, ส่วน กายกรรม วาจากรรม และอาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิ์ดีมาแต่ต้นทีเดียว; ด้วยประการดังนี้ เขาชื่อว่ามอริยอภิวรรคอันถึงความเจริญบริบูรณ์ (เกี่ยวกับโลสะ ฉานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)^๑

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. ในแง่กุศล-อกุศล ความดี-ความชั่ว อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทมัวเมา ความชั่ว และการหมกตึดยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ

ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติ มนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพเสวยโลก เทียบทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ และความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอพูนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

พอจะเห็นได้ไม่ยากว่า การเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอารัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้วก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัวให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั่นเอง

คนจำนวนมาก บางที่ไม่เคยได้รับการเตือนสติ ให้สำนึกหรือยังคิดที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตน และอายตนะที่ตนปรนเปรอ

^๑ ม.อ. ๑๒/๒๒๘/๕๒๓

บ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกอบรมหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่งๆ ขึ้น การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้

ส่วนหนึ่ง อยู่ที่การสร้างความเข้าใจให้รู้เท่าทันความหมายของอายตนะ และสิ่งที่เกี่ยวข้องว่า ควรจะมีบทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และ

อีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกฝนอบรมด้วยวิธีประพุดิปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวัง ใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้น ในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่งสังคม

๒. ในแง่ความสุข-ความทุกข์ อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไป และความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการแสวงหา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง

นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพุดิดีประพุดิชั่วที่กล่าวในข้อ ๑ แล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึ่งพาอาศัยมอภกายถวายชีวิตให้ได้อย่างแท้จริงหรือไม่

คนไม่น้อย หลังจากระดมเรี่ยวแรงและเวลาแห่งชีวิตของตน

วิ่งตามหาความสุขจากการเสพส่วยโลก จนเหนื่อยอ่อนแล้ว ก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง

เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย บางที่ยิ่งได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าสลับยิ่งทวีล้ำหน้า เสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง

ได้สมปรารถนาแล้วแต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมาย แล้วความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่รำไปบ้าง

บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบ ยังตามความสุขแท้ไม่พบหรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดอาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตาม

เรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หนีไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีตีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง

การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริง และประพฤติปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก พอรู้ออกที่จะแก้ไขตัว

นอกจากจะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะแสวงหาความสุขเหล่านี้แล้วยังเข้าใจขอบเขตและชั้นระดับต่างๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย

เมื่อคนประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์อย่างถูกต้อง และก้าวหน้าไปในความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น ก็เป็นการพัฒนาจริยธรรมไปด้วยในตัว

๓. ในแง่การพัฒนาปัญญา อายตนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา ก็เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะมีบริสุทธิ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพเสวยโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตามความจริง หรือตรงกับสภาวะตามที่มันเป็น

การปฏิบัติทางจริยธรรมที่จะช่วยเกื้อกูลในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ใน *อุเบกขา* คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรง ไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

๔. ในแง่วิธีปฏิบัติทั่วไป การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในชั้นตอนต่างๆ กัน ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหาหมักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาปอกุศลมักได้ช่องเข้ามาที่ช่วงตอนใด

อย่างไรก็ตาม ท่านมักสอนย้ำให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกัน ตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่ยายตนะรับอารมณ์ที่เดียว เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุด

ในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือบาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยตัวให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวนปรุงแต่งจิต จนราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรม อยู่ แต่ก็ทนต่อความเข้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงย่ำวิธระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระวังป้องกันตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต

สติ ที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกัน เกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะ แต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์=ใช้อินทรีย์อย่างมีสติมิให้เกิดโทษ) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร^๑ หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ เช่น ใช้ตา ดู หู ฟัง ก็ไม่ปล่อยใจ เคลิบเคลิ้มไปตามนิมิตหมายต่างๆ ให้เกิดความติดใจ ชวนเคือง ชอบใจ-ไม่ชอบใจ แล้วถูกโมหะและอกุศลอื่นๆ ครอบงำจิตใจ (ให้ได้แต่ปัญญาและประโยชน์)

การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้ง

- ① ป้องกันความชั่วเสียหาย
- ② ป้องกันความทุกข์ และ
- ③ ป้องกันการสร้างความรู้ ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง

อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผล มิใช่จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอได้ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทรีย์สังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อาศัยอยู่เสมอ

การฝึกอบรมอินทรีย์ มีชื่อเรียกว่า อินทรีย์ภาวนา (แปลตามแบบว่า การเจริญอินทรีย์ หรือพัฒนาอินทรีย์) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม จากความทุกข์ และจากความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย^๒ เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น นอกจากไม่ถูกอินทรีย์และสิ่งที่รับรู้

^๑ เรียกเต็มว่า คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย

^๒ ในแง่ความรู้ความคิดที่เอนเอียงบิดเบือนนั้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะปลอดภัยจากเหตุใหม่ ไม่พูดถึงเหตุที่สั่งสมไว้เก่า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่มีอยู่เดิม ซึ่งเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก.

เข้ามาล่อหลอกและครอบงำแล้ว ยังเป็นนายของอินทรีย์ สามารถบังคับความรู้สึกลงในการรับรู้ให้เข้าไปในทางที่ดีที่เป็นคุณ

อินทรีย์สังวร นี้ จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแก่นคือสตินั้น อยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการทางปัญญา เป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านให้ใช้ในเรื่องนี้คู่กับสติ คือ ปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ โดยมองหรือพิจารณาในทางที่จะให้ได้ความรู้ เห็นความจริง หรือเห็นแง่ที่จะเกิดคุณประโยชน์ เช่น พิจารณาให้รู้เท่าทันคุณโทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งการที่จะมีความเป็นอิสระ อยู่ดีมีสุขได้ โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น ในแง่ที่จะต้องยอมให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุขความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นบ้างแล้ว และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

ชีวิตเป็นอย่างไร ?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มีใช้หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้ว มาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคูกกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ

ความจริง ที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น

แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างๆ ไม่มีตัวตนของตัวเองเป็นอิสระ และเกิดดับต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจ

ง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท** ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ

ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ส่วนหลัก**ปฏิจจสมุปบาท** ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนปรากฏลักษณะให้เห็นว่าเป็น **ไตรลักษณ์**

กฎธรรมชาตินี้ เป็น **ธรรมชาติ** คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมจิติ** คือ ภาวะที่ตั้งอยู่ หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมนิยาม**^๑ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ

กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธธรรมด้วย ว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

พุทธพจน์แสดงหลักไตรลักษณ์ ว่าดังนี้

^๑ ในคัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรุณกถาแบ่ง **นิยาม** หรือกฎธรรมชาตินี้เป็น ๕ อย่าง คือ

๑. **อุตุนิยาม** (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอณูหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาลในทางอุตุนิยม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
๒. **พีชนิยาม** (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพืชพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม
๓. **กรรมนิยาม** (order of act and result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับเจตจำนงและพฤติกรรมของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
๔. **ธรรมนิยาม** (general law of cause and effect) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความ เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย
๕. **จิตตนิยาม** (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต

(ที่.อ. ๒/๓๔; สังคณี.อ. ๔๐๘)

ตถาคต (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมจลิตี เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....
๒. สังขารทั้งปวง^๑ เป็นทุกข์.....
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็น หลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา...”^๒

ไตรลักษณ์นี้ ในอรรถกถาบางที่เรียกว่า “สามัญลักษณ์ะ” ในฐานะเป็น ลักษณะร่วม ที่มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็น สังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตธรรมคือสังขาร หรืออสังขตธรรมคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น

เพื่อความเข้าใจง่ายๆ ให้ความหมายของไตรลักษณ์ (the Three Characteristics of Existence) โดยย่อดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปๆ ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่ แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากไปยึดด้วยตัณหา อุปาทาน

^๑ คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่า “สังขาร” ในชั้น ๕; ในชั้น ๕ สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือเท่ากับชั้น ๕ ทั้งหมด

^๒ อภ.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘

๓. **อนัตตตา** (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนแท้จริงที่จะสั่งบังคับให้เป็นอย่างไรๆ ได้ สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามี ก็ต้องมีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ ที่จะสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ตามใจปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ เป็นอันตตปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกชั้น ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า ชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน

ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมัน อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของชั้น ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้นได้) อย่างหนึ่ง^๑

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชั้น ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา^๒ หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ มันก็จะเป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ

^๑ ดู วิสุทธิ. ๓/๒๔๖, ๒๖๐, ๒๗๖ เป็นต้น

^๒ จะแปลว่า ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน หรือ ไม่เป็นตัวตน ก็ได้ทั้งนั้น

วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และ
ใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณว่า “ขอรูป...ขอ
เวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร... ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่า
ได้เป็นอย่างนั้นเลย”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?

รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ฯ (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ
เฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภาย
นอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น
เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของ
เรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^๑

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผล
ว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธอัตตา หรือ อาตมัน ในขั้นสูงสุด ทรง
ปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น
ทรงปฏิเสธขั้น ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ใช่หลง
ผิดยึดเอาขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขั้น ๕
และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรง
ปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับ
อัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับ

^๑ ส.ข. ๑๗/๑๒๗-๑๒๘/๘๒-๘๔

อาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา

เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า ปุณฺชน โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ในชั้นขั้น ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่งพูดฝากไว้สั้นๆ ให้ไปคิดว่า สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิบัติสมุปปาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. หลักอนิจจตา

อนิจจตา แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่างๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่ ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง

ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตัวเข้าไปผูกไว้กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งซึ่งไม่ตรงกับความเป็นจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกจุด

ลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาเหล่านี้ได้

ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก โดยเฉพาะที่เป็นหลักใหญ่ ๒ ประการ คือ

๑) **มีชีวิตซึ่งเป็นผู้ด้วยปัญญา ที่ด้านนอกไม่ประมาท เร่งชวนขวยทำการปรับปรุงแก้ไขด้วยความรู้ที่ตรงต่อเหตุปัจจัย**

ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตาม ความเป็นอนิจจังจะดำเนินไปในด้านใด อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

ในทางจริยธรรม จึงนำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่างๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญ ซึ่งสามารถส่งผลต่อเหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก

โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง จัดการ และสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า ตามยถากรรม^๑ คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี

ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือแม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

^๑ ในที่นี้ใช้คำว่า ยถากรรม ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ในความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

อย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนโง่ให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์ รวมทั้งการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะรู้เข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง สอนว่า สำหรับผู้สร้างความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้อง**ไม่ประมาท** ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลัดเสื่อมลงไปก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป

ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทแม้หลงระเริงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย

กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขารกับจริยธรรม คือการที่จะต้อง**มีปัญญา** ตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนเชื่อถือว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร

หลักอนิจจตา จึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรอง**หลักกรรม** คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

๒) มีชีวิตซึ่งเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ด้านในจิตใจอิสระ เป็นสุขผ่องใส
ปล่อยวางได้ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย

ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วย
ให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง

ขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก เมื่อรู้ตระหนักถึงความผันผวน
ปรวนแปรไม่แน่นอน จึงไม่นั่งนอนใจ ขวนขวาย ไม่ประมาท คอยใช้ปัญญา
ศึกษาให้รู้เท่าทันเหตุปัจจัย ทำการปรับปรุงแก้ไข หลีกเว้นความเลื่อม และ
สร้างสรรค์ความเจริญอยู่ตลอดเวลา โดยไม่ปล่อยปละละเลย แต่ภายใน
จิตใจ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันเหตุปัจจัยนั้น ก็ปล่อยวางได้ ดำรงอยู่ด้วยจิต
ใจที่เป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเลื่อมและด้าน
เจริญ รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้น
และเกี่ยวข้องกับมันโดยไม่ต้องถูกระแทกกระทั้นขัดเหวี่ยงจุดกระซากลาก
ไปอย่างไร้หลักเลื่อนลอยและมีดมัว เพราะเอาตัวเข้าไปยึดมันเกาะติดอยู่กับ
เกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตนเอง
ไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือ
มั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเลื่อม อะไรเป็นความ
เจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้
เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์
จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่ง
แก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้ง
หลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเลื่อม หรือ
ความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทหลงระเริงในเวลาเจริญ

ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนมองเห็นความเป็นอนัตตา
ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดติดถือมั่น ปราศจากทุกข์
อย่างที่เรียกว่ามีสุภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่นในเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในแง่นี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่น หรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะกลายเป็นความ *ประมาท* เท่ากับปล่อยตัวเองเป็นทาสในกระแสน้ำโลก คือไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

๒. หลักทุกขตา

ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรม อยู่ ๒ อย่าง คือ

๑) ทุกข์ที่เป็นธรรมชาติของสังขาร ต้องรู้ทันไม่ยึดฉวยเอามาใส่ตัวให้เป็นทุกข์ของเรา แต่เป็นภาวะที่ต้องจัดการด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัว ตามหลักอนิจจตาอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความแปรปรวน และความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไปในตัวด้วยอย่างเต็มที่

เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้น ให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาร่วมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่ง

ขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น

การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัว เหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็นที่เกิดความทุกข์

ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยต้นหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใดๆ ขึ้นมา

๒) หลักอริยสัจบอกหน้าที่กำกับไว้ว่า ทุกข์สำหรับปัญญาผู้รู้ทันและทำให้ไม่เกิดไม่มี แต่สุขที่คนมุ่งหมายต้องทำให้กลายเป็นชีวิตของเรา

ตามหลัก “กิจในอริยสัจ” หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ **ปริยญา** คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่า เรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแต่กำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น

การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของตน มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหา หรืออาจจะเป็นปัญหาขึ้นแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด เพื่อจะได้จัดการแก้ไขป้องกันปัญหานั้นให้ถูกจุด การศึกษาปัญหาไม่ได้หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาให้ตน แต่เป็นวิธีที่จะทำให้ปัญหาหมดไปหรือไม่ เหมือนแพทย์จะบำบัดโรครักษาคนไข้ ก็ต้องรู้จักชีวิตร่างกายและวินิจฉัยโรคให้ถูก ตลอดจนรู้เข้าใจถึงขั้นที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเป็นโรคขึ้นมา

ทุกซันั้น เมื่อเรารู้ทันและปฏิบัติหรือจัดการกับมันอย่างถูกต้อง ก็ทำให้มันไม่มีและไม่เกิดขึ้นมา แต่ถ้ารู้ไม่ทันและปฏิบัติไม่ถูก ก็ได้แต่หนีทุกข์ที่เอามาใส่ไว้ในตัวหรือสร้างให้แก้ตัวอยู่เรื่อยไป และหนีไม่พ้นสักที

ในทางตรงข้าม ความสุขที่มนุษย์มุ่งหมาย ถ้าปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจ เราจะไม่ต้องมัวแสวงหา แต่กลายเป็นว่าเรามีความสุขคือไม่เป็นคนที่ต้องหาความสุข แต่เป็นคนมีความสุข เพราะความสุขกลายเป็นชีวิตของเรา หรือเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งในตัวของเรา

ผู้ที่ไม่รู้หลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาด ขาดจุดหมาย เขวออกไปนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก้ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตา ดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การผืนแบบที่อื่นๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ใน

ฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทันและจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงตัวเหตุ
ปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ทำให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลก ก็ตกอยู่ใน
ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว
ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะ
หาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจให้ความพึงพอใจ
ได้โดยสมบูรณ์ อย่างหนึ่ง

ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับ
ทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัว
ลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกจุดลาก กัดฉีกและบีบคั้น
เอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดแต่สิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร
ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น
ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็น
ทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน

ผู้หาความสุขที่ฉลาด เมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึง
ต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและแสวงความสุขอย่างมี
สติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อให้เกิด
พิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะ
เป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้
สนองความต้องการทางประสาททั้งห้าและสนองความคิดอยากต่างๆ อย่าง
หนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่งผ่องใส เอิบอิม สดชื่น เบิกบานเป็น
อิสระ ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล
ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่างๆ ที่พัวพันจิตใจ อย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นความสุขที่ต้องหา และเป็นแบบที่ขึ้นต่อ
ปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความต้องการต่างๆ
ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือการแสหา

ดีในรจนกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมาก ในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ

การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่า *สามิสสุข* เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยหรือต้องขึ้นต่ออามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่มีขึ้นได้เอง สร้างขึ้นได้ เป็นอิสระของตัว ไม่ขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ต้องอาศัยสิ่งหรืออารมณ์ภายนอกมาสนอง เป็นภาวะของจิตใจภายในที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน หรือขุ่นระคาย

ภาวะจิตที่มีความสุขอย่างนี้ อาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ **สะอาด** เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว **สว่าง** เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัย **สงบ** เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดภัยจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าจะวุ่นหัวน้ ไหว ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสรี เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่จำกัด ความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้องขัด โปรงเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า ได้รับความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตาในความสุข ความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ **สมบูรณ์** เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน บกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความเข้มแข็งเบิกบาน เปรียบในทางร่างกาย

เหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง

ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ **ความเป็นอิสระ** ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ **ปัญญา** ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า **อุเบกขา** คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง พร้อมทั้งจะเข้าเกี่ยวข้องกับจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์

ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า **นิรามิสสุข** คือความสุขที่ไม่ต้องอาศัยามิส ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งภายนอก ไม่ก่อให้เกิดปัญหา เช่น ความห่วงกังวล ความเบื่อน่าย ความหวาดหวั่น การแย่งชิงแต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจพัฒนาไปจนถึงขั้นที่เกินกว่าจะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกกางๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสุขภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มีมันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่าไม่ยึดติดถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของกลุ่มพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับ วัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ ผ่างติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งที่เพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตรากาการปฏิบัติที่ผิด

ตัวอย่างง่ายๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหายึดอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหา นั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันห่วงแหนไว้กับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขวางขึ้นความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความยึดอยากความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่เอื้อๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกันนอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการ

ธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมีมีส่วนประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างี่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมทำให้เกิดปฏิกิริยาแสดง ความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้นเป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลส รากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความหวงแหน ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความหวาดกลัว ความพยายาม ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมากับคนก่อกวนคนนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ ทุกข์ในธรรมชาติ หรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- * เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ชุนมัว อึดอัด เกรี้ยวกราด กระทบกระชวย กัดกัดลิ้ม
- * เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- * ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น

- * เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ชุมนมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายวงกว้างออกไป
- * เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิด กันแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่ม พูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกัน ของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์เวทนา หรือ ความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วย อวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนที่อ้อๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็น ทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือรู้จัก สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตาม ธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์ จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึด ถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝืนที่อ้อๆ ไม่ สร้างกิเลสสำหรับมาซีดงจำกััดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้ง ขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น

พร้อมกันนั้น ก็รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ และ เพื่อนมนุษย์ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำให้ใจให้เปิดกว้าง และทำ ให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลาง ตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัย และราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การ ช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวมตน ความอด ทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจาร์ณญาณไม่หลงใหลในเหตุการณ์

เป็นต้น อันเป็นคุณสมบัติตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับ
แคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกัลลัดกลุ้มวุ่นวาย
ใจ ความหวงแหน ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง
ความหุนหัน ความดี้อริ้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง
ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมนัด ความ
ลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถ
ถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้
การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่มีดีมันดีมัน ไม่ขึ้น
ต่อสิ่งใด หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่าง
ประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิตี ชีวิตมาหุ เสฏฐิ”^๑

๓. หลักอนัตตตา

ความรู้ที่หยั่งถึงอนัตตตา มีคุณค่าที่สำคัญในทางจริยธรรม คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มีให้ทำ
การต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์
ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของมันเอง เกิดจากส่วนประกอบ
และเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร
ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการกระทำที่เหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความ
สัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัย
นี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย
ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่ง
หมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะตัณหาอุปาทาน

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทิฏฐิ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไป
เกี่ยวข้องกับ พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัว

^๑ พ.สุ. ๒๕/๓๑๑/๓๖๐

ตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไป
ขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามธรรม ตามเหตุตามผล ตามที่มันเป็นของมัน
หรือควรจะเป็นแท้ๆ คือ สามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปฟังตาม
ที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาทิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักก่อนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น
เป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์
ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้น บรรลุอิสร
ภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่ม
แจ้งในหลักก่อนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจจสมุปบาท และ
การปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักก่อนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และ
หลักทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ
โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่ง
ทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบ
ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัว
ตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะ
ต้องพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

ปฏิจสุมุปบาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิจสุมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา

ปฏิจสุมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง^๑ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิจสุมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือหลักอิทัปปัจจยตา^๒

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ”

ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะไม่คลาดเคลื่อนไปได้) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือหลักอิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจสุมุปบาท^๓

^๑ เป็นชื่อหนึ่งของหลักปฏิจสุมุปบาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย

^๒ ลี.นิ. ๑๖/๖๑/mo; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ: ตถตา=objectivity, อวิตถตา= necessity, อนัญญถตา=invariability, อิทัปปัจจยตา=conditionality, ปฏิจสุมุปบาท=dependent origination

ความสำคัญของปัจฉิมสัมปทา จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

ผู้ใดเห็นปัจฉิมสัมปทา ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็น
ปัจฉิมสัมปทา^๑

ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่อง
นี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด
ขึ้น ฯลฯ

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็น
อย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทวิภูมิมรรณวิญญูญ์ ก็ได้ ผู้มีทศณะสมบุรณ์ ก็ได้
ผู้ถึงสัทธรรมนี้ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา
ก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส ก็ได้ ผู้อยู่
ชิดประตอมตะ ก็ได้^๒

สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้จักธรรมเหล่านี้ รู้จักเหตุเกิด
แห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักความดับแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักทางดำเนินถึงความดับ
แห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้นแล จึงยอมรับได้ว่าเป็น
สมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพรหมณ์ในหมู่พรหมณ์ และจึง
ได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็น
พรหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^๓

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปัจฉิมสัมป-
พานี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องพระอาณนท์เข้าไปกราบ
ทูลพระองค์และได้ตรัสตอบดังนี้

นำอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปัจฉิมสัมปทานี้ ถึงจะเป็น
ธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็น
ธรรมง่าย ๆ

^๑ ม.ญ. ๑๒/๓๔๖/๓๕๙

^๒ ส.น. ๑๖/๑๘๔-๑๘๗/๔๔-๔๖, เป็นต้น

^๓ ส.น. ๑๖/๔๑, ๔๔-๕, ๓๐๖-๘/๑๙, ๕๓, ๑๕๘

อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปปาทนี่ เป็นธรรมลักษณะ และปรากฏเป็นของลักษณะ เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขอดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหญ้ามูกกระต่าย และหญ้าปล้อง จึงผ่านพ้น อบาย ทุคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้^๑

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้เป็นของลักษณะ เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้

ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้เรีงรมย์อยู่ด้วยอาลัย^๒ ยินดีอยู่ในอาลัย ระเรีงอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาชนผู้เรีงรมย์ รื่นระเรีงอยู่ในอาลัย (เช่นนี้)ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราพึงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเห็นดีเห็นชอบเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา^๓

พุทธดำริตอนนี้ กล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชาชน

^๑ ส.น. ๑๖/๒๒๔-๕/๑๑๐-๑

^๒ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด เครื่องอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

^๓ วินย. ๔/๗/๘ ; ม.มู. ๑๒/๓๒๑/๓๒๓

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิบัติจสุมุปาบท

พุทธพจน์ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิบัติจสุมุปาบทนั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกันโดยลำดับเป็นกระบวนการ

อย่างแรก มักตรัสไว้หน้าหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือ หลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้ล้วนๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาติมาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

อนึ่ง หลักทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ ๒ นัย

ท่อนแรกที่แสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทัยวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า อนุโลมปฏิบัติจสุมุปาบท เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย

ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่า ปฏิโลมปฏิบัติจสุมุปาบท เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง ๒ อย่าง ดังนี้

๑) หลักทั่วไป

ก. อิมสฺมี สติ อิหํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสฺสุปปาทา อิหํ อฺปปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสฺมี อสติ อิหํ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิหํ นิรุชฺฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิหํปัจจัยตา

^๑ ส.นิ. ๑๖/๖๔/๓๓, ๑๔๔/๗๘, ๗๙

๒) หลักแจงหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

ก. อวิชชาปัจจยา สงขาร	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สังขารปัจจยา วิญญาณ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
วิญญาณปัจจยา นามรูป	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปัจจยา สฬายตน์	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
สฬายตน์ปัจจยา ผัสโส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
ผัสสะปัจจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เวทนาปัจจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
ตณฺหาปัจจยา อุปาทาน	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
อุปาทานปัจจยา ภาว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาพจึงมี
ภาวปัจจยา ชาติ	เพราะภาพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติปัจจยา ชรามรณ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

.....
 โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม

เอวมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺหฺสฺส สมฺทโย โหติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชชาขย ตฺเวว อเสสวราคณิโรธา	เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ
สังขารนิโรโธ	สังขารจึงดับ
สังขารนิโรธา วิญญาณนิโรโธ	เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
วิญญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ	เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สฬายตน์นิโรโธ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตน์นิโรธา ผัสสนิโรโธ	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผัสสนิโรธา เวทนานิโรโธ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ	เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ	เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานนิโรธา ภาวนิโรโธ	เพราะอุปาทานดับ ภาพจึงดับ

ภavnโรธา ชาตินโรธ
ชาตินโรธา ชรามรณั เพราะภพดับ ชาติจิงดับ
เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จิงดับ)

.....
โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ
ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
เอวมตตสฺส เกวลสฺส ทุกขกขนฺธสฺส นโรธ โหติ^๑
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจจนสมุปบาทนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้น และดับไปแห่งความทุกข์ ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลัก **ปฏิจจนสมุปบาท** ที่ปรากฏในที่ทั่วไป

แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี โดยใช้คำบาลีว่า “อัย โข ภิกขเว โลกสฺส สมุทย—นี้แล ภิกษุทั้งหลาย คือความเกิดขึ้นแห่งโลก” “อัย โข ภิกขเว โลกสฺส อตตงคโม—นี้แล ภิกษุทั้งหลาย คือความสลายตัวแห่งโลก”^๒ หรือว่า “เอวมยํ โลโก สมุทยติ—โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้” “เอวมยํ โลโก นิรุชฌติ—โลกนี้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้”^๓

อย่างไรก็ดี ว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ ได้ความตรงกันและเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

ปฏิจจนสมุปบาทนี้ ในคัมภีร์อิทธิธรรมและคัมภีร์รุ่นอรรถกถา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปัจจยการ** ซึ่งแปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน ๑๒ หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ์ หรือ the First

^๑ วินย. ๔/๑-๓/๑-๕; ส.น. ๑๖/๑-๓/๑, ๑๔๔/๗๘, ๗๙

^๒ ส.น. ๑๖/๑๖๔-๕/๘๗-๘

^๓ ส.น. ๑๖/๑๗๙-๑๘๖/๙๓-๙๕

Cause) การยกเอาวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า วิชาเป็นเหตุเริ่มแรกหรือมูลการณ์ของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ ๑ แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ

บางคราวท่านป้องกันมิให้มีการยึดเอาวิชาเป็นมูลการณ์ โดยแสดงความเกิดของวิชาว่า “วิชาเกิด เพราะอาสวะเกิด วิชาดับ เพราะอาสวะดับ—อาสวะสมุทฺทยา อวิชชาสมุทฺทยา อาสวะนิโรธา อวิชชานิโรธา”^๑

องค์ประกอบ ๑๒ ข้อของปฏิจลสมุทฺปะบาทนั้น นับตั้งแต่วิชา ถึง ชรามรรณะเท่านั้น (คือ วิชา → สังขาร → วิญญาน → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรรณะ) ส่วน โสกะ ปรีทเวทะ ทุกซ์ โทมนัส อุบายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผลสม เกิดแก่ผู้มีอาสวกิเลสเมื่อมีชรามรรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิชา หมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจลสมุทฺปะบาทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือชักต้นไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก

แต่ในทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยเงื่อนไขปัญหา มักตรัสในรูปย้อนลำดับ (คือชักปลายมาหาต้น) เป็น

ชรามรรณะ ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาน ← สังขาร ← วิชา^๒

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ^๓ ที่เวทนา^๔ ที่วิญญาน^๕ อย่างไม่อย่างหนึ่ง

^๑ ม.มู. ๑๒/๑๓๐/๑๐๑

^๒ ดู ส.น. ๑๖/๒๒-๒๗/๕-๑๓, ๑๘๙/๔๗, *๑๙*

^๓ เช่น ส.น. ๑๖/๑๐๗/๖๑

^๔ เช่น ม.มู. ๑๒/๔๕๓/๔๘๙

^๕ เช่น ส.น. ๑๖/๑๗๘/๕๓

แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาจากลำดับจนถึงชรามรณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือ ลีบสวายนลำดับลงไปจนถึงอวิชชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้น ด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีใช้ชื่อใดชื่อหนึ่งใน ๑๒ หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตาม แนวปฏิจจสมุปบาทก็ได้^๑

โดยนัยนี้ การแสดงปฏิจจสมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อ อย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็น**ปัจจัย**แก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และ
- การเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับ ก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น^๒

๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถูกลำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความ พุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่าโลกสมุทัย^๓ เป็นต้น
๒. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย
 - ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง

^๑ เช่น ส.น. ๑๖/๒๘/๑๔, ๒๔๖/๑๒๒, *ล*๑

^๒ ในคัมภีร์อภิธรรม แสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่างๆ ไว้ถึง ๒๔ แบบ (ดู ปัญฐาน พระไตรปิฎกบาลี เล่ม ๔๐-๔๕)

^๓ เช่น ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา

- ๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั่นเอง แต่เล็งเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่นใน **เจตนาสูตร^๑** **ทุกขนิโรธสูตร^๒** และ **โลกนิโรธสูตร^๓** เป็นต้น

ในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาททั้งหมด ที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว^๔

ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายหลักปัจจุสมุปบาทให้เป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาวิชาเป็นมูลการณ์ (the First Cause)^๕ แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง ๑๒ นั้น การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธานุศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธานุศาสนา (ที่ดี

^๑ ส.น. ๑๖/๑๔๕/๗๘

^๒ ส.น. ๑๖/๑๖๓/๘๗

^๓ ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

^๔ อภิธรรมภาวนีเย แห่งปัจจัยการวิภังค์, อภิ.วิ. ๓๕/๒๗๔-๔๓๐/๑๘๕-๒๕๗

^๕ ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ "อวิชา" ว่า สิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึงอธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่งชีวิต บางพวกแปลคำ "อวิชา" ว่า ภาวะที่ไม่อาจรู้ได้ หรือภาวะที่ไม่มีใครรู้ถึง จึงอธิบายอวิชาเป็น God ไปเสีย ส่วนคำว่า "สังขาร" ก็ตีความหมายคลุมเอากลุ่มธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนั้นเป็นต้น

ความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง

อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกตัดสินได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักกัณฑ์ใดก็ตามที่แสดงว่า โลกมี **มูลการณ์** (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเค้าเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลักอิทัปปัจจยตา หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด **มูลการณ์** เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นการอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวของกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และหลุดโถมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่า การแปลความหมายอย่างใดถูกต้อง ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทด้วย

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง) น้อย คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวิตทัศน์

อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุ ผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ

ในความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม คุณค่าทางจริยธรรมอย่าง สำคัญที่จะเกิดขึ้น คือ

๑. ความเชื่อหรือความรู้ตระหนักว่า ผลที่ต้องการ ไม่อาจให้สำเร็จด้วยความหวังความปรารถนา การอ้อนวอนต่อพระผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ ต้องการนั้นเกิดขึ้น

๒. การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ต้องอาศัย ความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง ปัญญาจึง เป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา

๓. การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่ง เหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือ มั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่ง ทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาส ของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

โลกทัศน์และชีวทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้องและมีคุณค่าตรงตามความ มุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหายาบ ไม่หนักแน่น และกระชั้น ชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้ง ๓ ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ ๓) อย่าง ครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้อง พิจารณากระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียด ยิ่งกว่านี้ คือจะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความ สืบต่อเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง

เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดแจ้งเช่นนี้ คุณค่า ๓ ประการนั้นจึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนแน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไปในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ ๑ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะแปลความหมายอย่างหยาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ ๒ เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ ๒ นัยที่ ๑ เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาทั้งหลาย^๑ มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ตีตรระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ ๒ ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ ๑ ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่าควรแสดงความหมายของปฏิจลสมุปบาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

ความหมายของ “ทุกข์”

คำสรุปของปฏิจลสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า หลักปฏิจลสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ หรือหลักปฏิจลสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์

^๑ ดู วิสุทธิ. ๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค.อ. ๑๖๘-๒๗๘ (เฉพาะหน้า ๒๖๐-๒๗๘ แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียว)

คำว่า “ทุกข์” มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน

ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม ให้สลัดความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายกว้างๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่ง **ทุกข์ตา** เป็น ๓ อย่าง^๑ พร้อมด้วยคำอธิบายในอรรถกถา^๒ ดังนี้

๑. **ทุกข์ทุกข์ตา** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติ ที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อธิฏฐารมณ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
๒. **วิปริณามทุกข์ตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่เนื่องในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลือนลางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวลใจหายไหวหวั่น)
๓. **สังขารทุกข์ตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้นที่ ๕ (รวมถึง

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๒๙; ส.สพ. ๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม. ๑๙/๓๑๙/๘๕

^๒ วิสุทธิ. ๓/๘๓; วิงค.อ. ๑๒๑

มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกข์เวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน แล้วเข้าไปฝืนกระแสอย่างทื่อๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ทุกข์ข้อสำคัญคือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๑ แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นก็ได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์^๒ และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ^๓ แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

สิ่งทั้งหลาย คือกระแสเหตุปัจจัย มิใช่มีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นจริง

หลักปฏิบัติจสุมุขบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันอย่างเป็นกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้ คือ

- สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย
- สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิมแม้แต่ขณะเดียว
- สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน
- สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเต็มสุด

พูดอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแส

^{๑-๒-๓} ทุกข์ในความหมายของสังขารทุกข์นี้ หากพิจารณาความหมายที่มีผู้แสดงในภาษาอังกฤษประกอบ บางท่านอาจเข้าใจผิดขึ้น: ท่อนที่ ๑ มักแสดงด้วยคำว่า conflict, oppression, unrest, imperfection; ท่อนที่ ๒ = unsatisfactoriness; และท่อนที่ ๓ = state of being liable to suffering

หรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงคุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

พุดูในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า **อนิจจตา** ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า **ทุกขตา** ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า **อนัตตตา**

ปฏิบัติสมุปปาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ

สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏมี จึงเป็นเพียงกระแสความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกสั้นๆ ว่า **กระบวนการธรรม** ซึ่งถือได้ว่าเป็นคำแปลของคำบาลีที่ท่านใช้ว่า **ธรรมปวัตติ** (ธมฺมปฺพวตฺติ)

ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิบัติสมุปปาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ

ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล **อตุณิยาม**-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทริยวัตถุ **พีชนิยาม**-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทริยวัตถุรวมทั้งพันธุกรรม **จิตตนิยาม**-กฎการทำงานของจิต และ**กรรมนิยาม**-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องจริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้ำเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้สึกสามัญของคน คือ ควรย้ำว่า กรรมก็ดี กระบวนการแห่งเหตุผลอื่นๆ ทุกอย่างในธรรมชาติก็ดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (**เป็นอนิจจัง**) และไม่มีตัวตนของมันเอง (**เป็นอนัตตา**)

ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งหมดรวมทั้งหลักกรรมย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้น กฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่างๆ และมียู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่ายๆ หยาบๆ เช่น เตียงเกิดจากนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนด ตัวตนของเตียงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ ออกหมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเตียงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่า “เตียง” ที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่าเตียง ย่อมไม่มี ความหมายของตนเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับ การนอน แนวระนาบที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น

ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้นโดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจัยและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยทัศนหาอุปาทานก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้น จนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังคับความสำนึกรู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น อหังการและมมังการจึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

สิ่งที่ปวงอยู่ในกระแสเหตุปัจจัย ไรมูลการณ์ ไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์ หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ เรียกได้ว่าเป็น *สัญญาวิปลาส* อย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียว ไม่สืบสาวต่อไปอีก

ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปที่ขาดตอนติดตัน และคิดในอาการที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาก็จะต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเค้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า *ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า ?*

ความคิดฝืนธรรมดาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่า เดิมทีเดิยวั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถืออัตตา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุ่มเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติ ยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้นไม่มีแล้วมาขึ้น

ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ ไม่แล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างที่เรียกว่า *ติดสมมติ* หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการลำแดงรูปเป็นต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นมากมาย เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็น

ที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่
เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดรจะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น

แท้จริงแล้ว ในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบ
เนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบปงตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่า
เดิมทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันในขั้น**สมมติ**จะเท่านั้น ควรย้อน
ถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า *ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?*

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติก่อกันว่าเป็นความคิด
ธรรมดาหนึ่ง แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนั้นเกิด
ขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่ามนุษย์
เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้
เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วย
เหมือนกัน

ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้าง
ออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้น
ความคิดที่ผิด

ความจริงนั้น การสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่ง ของการเป็นเหตุ
ปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วน
หนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้ผลรวม
ที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุ
ล้วนๆ ก็เพียงว่า ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วย**เจตนา**เป็น
ลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียง
ปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่ง
เหตุปัจจัยจึงจะเกิดผลที่ต้องการ

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุ
เป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผล
สำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษว่าการเป็นเหตุปัจจัย
มนุษย์ก็เพียงนั่งนอนอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้น

ในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้

การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกัน อยู่ตามวิถีของมันเช่นนั้น ผู้สร้างย่อมไม่อาจมิได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้า และผู้สร้าง เป็นต้นนี้ ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผลอย่างที่กำลังข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคูณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุณถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพุ่งความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ถ้ารู้ไม่ทันกระแสเหตุปัจจัย ชีวิตจะตกเป็นทาส ถูกมันกระแทกบับคั้น

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในชั้น ๕ หรืออยู่ต่างหากจากชั้น ๕ ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น ๕ ให้ชีวิตดำเนินไป

ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น ๕ ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปัจจุสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสที่อยู่นิ่ง มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผล สัมพันธ์ และคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้น ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คืออยู่ในภาวะแห่งอนิจจตา ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดดับเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัว จะเข้า

ยึดครองเป็นเจ้าของ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนจริงจังไม่ได้ **ทุกข์ตา** ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้ และยึดติดถือมั่น

กระบวนการแห่งขั้นที่ ๕ หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่นี้ ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วนๆตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน

แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ความฝันกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่จะมีความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแสหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแสว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมีอยู่ คงอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง

ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแสก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งรัดให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดีนรณหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ดี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นไปตามที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน พร้อมกันนั้น ความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมั่วๆ ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่อาจไม่มีหรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรหวั่น ก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและซับซ้อน

ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ **อวิชชา** (ความไม่รู้ตามเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน) **ตัณหา** (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่างๆ) **อุปาทาน** (ความยึดถือผูกตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ)

กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญในการ

ซึ่งชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่างกระบวนการ ๒ ฝ่าย คือ

๑. **ความเป็นจริง** ของกระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็นชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายแบบตั้งหยาบและละเอียดลึกซึ้ง

๒. **ความไม่รู้ตามเป็นจริง** ซึ่งกระบวนการแห่งชีวิตนั้น โดยหลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ ผังพร้อมด้วยความหวั่นกลัวและความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสังขจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น ๒ ตน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหากจากกระแสหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสังขจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง

ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในชั้นสมมติสังขจะโดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับความกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึง

เป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างที่กล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแสวงหาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการแห่งชีวิตไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ

- ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแสหาสิ่งต่างๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากทวงแหวนไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ของผู้ใดอื่น^๑

- ทำให้เกาะเหนียวเอาความคิดเห็น ทฤษฎี หรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่งมาตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วกอดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะนั้นๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากั้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างทื่อๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือมั่น การทนไม่ได้อันที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น^๒

- ทำให้เกิดความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติดั่งมงายไว้เหตุผลต่างๆ ที่หวังว่าจะบังนดาลผลให้ และยึดมั่นในความเชื่อความประพฤติและวิธีปฏิบัติเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้นอย่างลงๆ มั่วๆ แม้จะไม่มีแก่นแท้ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีความห่วงใยในตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือมั่นไว้ กลัวจะเกิดความสูญเสียแก่ตัวตนนั้นได้ จึงรีบไขว่คว้ายึดฉวยเอาอะไรๆ ที่พอจะหวังได้ไว้ก่อน แม้จะอยู่ในรูปที่ต่างๆ มีดมั่วก็ตาม^๓

- ทำให้เกิดมีตัวตนลอยๆ อันหนึ่ง ที่จะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกันไม่ให้ถูกกระทบกระเทือนหรือสูญหายพร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ ให้ไม่เป็นอิสระ แบ่งแยก

^๑ กามุปาทาน

^๒ ทิฎฐุปาทาน

^๓ สลัปปตูปาทาน

และพลอยถูกกระทบกระเทาะไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้ นั่นด้วย^๑

โดยนัยนี้ ความขัดแย้ง บีบคั้นและความทุกข์จึงมิได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายตัวออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่น ๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่าภาวะเช่นนี้เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคม ในฝ่ายที่ เกิดจากการกระทำของมนุษย์

มีปัญญาเท่ากัน จะได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ คุณเป็นนายเหนือมัน

หลักปฏิจลสมุปบาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ(มีชีวิตอยู่อย่าง)มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน เมื่อทำลายวงจรในปฏิจลสมุปบาทหลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ(มีชีวิตอยู่อย่าง)มีตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่าง ไม่มีความหลงยึดถือติดมั่นในตัวตน อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับความจริงของธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็น อย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของต้นเหตุอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าใจ เกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามิมีอิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรมชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใด

^๑ อัตตวาอุปาทาน

อยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

อนึ่ง กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีการบันดาลให้เกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลับซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรมชาติ ตามที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นเพียงลำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกัน ว่ามนุษย์กับธรรมชาติก็ดี ว่ามนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงลำนวนภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่มนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมมือเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไปจนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้ มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนา เข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่สามารถสร้างในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน

ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะสัมพันธ์ส่งผลเกิดเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ

ขั้นตอนในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ คือรู้ จากนั้น จึงมีอย่างหรือขั้นที่ ๒ คือ เป็นปัจจัยให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป

ใน ๒ อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึง ปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญหาแล้ว ก็เข้าร่วมด้วยเจตนาในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้

การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะถือว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็คว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกัน ทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ

ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี้เอง ทั้งนี้รวมถึงธรรมชาติด้านนามธรรมด้วย ซึ่งจะพูดเป็นสำนวนภาษาว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น

ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ ๒ ด้าน คือ *ด้านภายใน* มีลักษณะสงบเย็น ปลอดโปร่ง ผ่องใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สยบมัวเมาหลงระเริงลุ่มตัว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ไม่หวั่นไหว ไม่หดหู่ซึมเศร้าสิ้นหวังหมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินให้ เป็นไป *ด้านภายนอก* มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันควรจะ

เป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไข หรือความยึดติดภายในที่จะมาเป็น นีรวรณ เข้าขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เซว หรือทำให้พรั่มัว

ชีวิตที่แตกต่าง ระหว่างผู้มีวิมถัน กับท่านที่อยู่ด้วยปัญญา

มีพุทธพจน์บางตอนทีแสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกัน ระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนา บ้าง อทุกขมสุขเวทนา (เฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้แล้ว ก็ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่าง อริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ?

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อม เศร้าโศกคร่ำครวญ ร่ำไห้ ร่ำพัน ตีอกร้องไห้ หลงใหลฟันทเพื่อนไป เขาย่อม เสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกายและเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูก ศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง ๒ ดอก คือ ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉันทใด ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ก็ฉันทนั้น...ย่อมเสวย เวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทางกาย และทางใจ

อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความขัดใจ เมื่อเขามี ความขัดใจเพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสสัยเพราะทุกขเวทนาจึงย่อมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็หันเข้าระเริงกับกามสุข^๑ เพราะอะไร? เพราะปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกไปจากกาม สุข และเมื่อเขาระเริงอยู่กับกามสุข ราคาานุสสัยเพราะสุขเวทนานั้นย่อมนอน เนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดีข้อเสีย และทาง

^๑ กามสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕; ตัวอย่างในทางจริยธรรมขั้นต้น เช่น หันเข้าหา การพนัน การดื่มสุรา และสิ่งเร้าต่างๆ

ออก ของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเขาไม่รู้ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัย เพราะอทุกขมสุขเวทนา (= อุเบกขาเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง

ถ้าได้เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้แล เรียกว่าปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ^๑ ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ต้อกร้องไห้ ไม่หลงใหล ฟันเฟือน เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้น ย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉันทใด อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ก็ฉันทนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความขัดใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความขัดใจ เพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนานั้น ก็ไม่นอนเนื่อง เธอถูกทุกขเวทนากระทบ ก็ไม่หันเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้เรียนรู้แล้ว ย่อมรู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเริงกับกามสุข ราคานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่นอนเนื่อง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดี ข้อเสีย และทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเธอรู้ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่นอนเนื่อง

ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนาเธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์

^๑ สกฺขมุตฺต = ผูกมัด พัวพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส-ล.อ. ๓/๑๕๐)

ภิกษุทั้งหลาย นี่แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง
ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้^๑

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรทำลาย เมื่อ
ทำลายแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร ส่วน
ที่ว่า ในการทำลายและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของ จริย
ธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๕. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็น
เรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางพุทธธรรมและ
ศัพท์วิชาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษา
ได้โดยตรงอยู่แล้ว^๒ จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงสร้าง

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้
แบบรวบรัด ให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

อวิชา_๑ → สังขาร_๒ → วิญญาณ_๓ → นามรูป_๔ → สฬายตนะ_๕ → ผัสสะ_๖ →
เวทนา_๗ → ตัณหา_๘ → อุปาทาน_๙ → ภพ_{๑๐} →ชาติ_{๑๑} → ชรามรณะ..._{๑๒} โสกะ ปริเทวะ
ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกขสมุทัย**

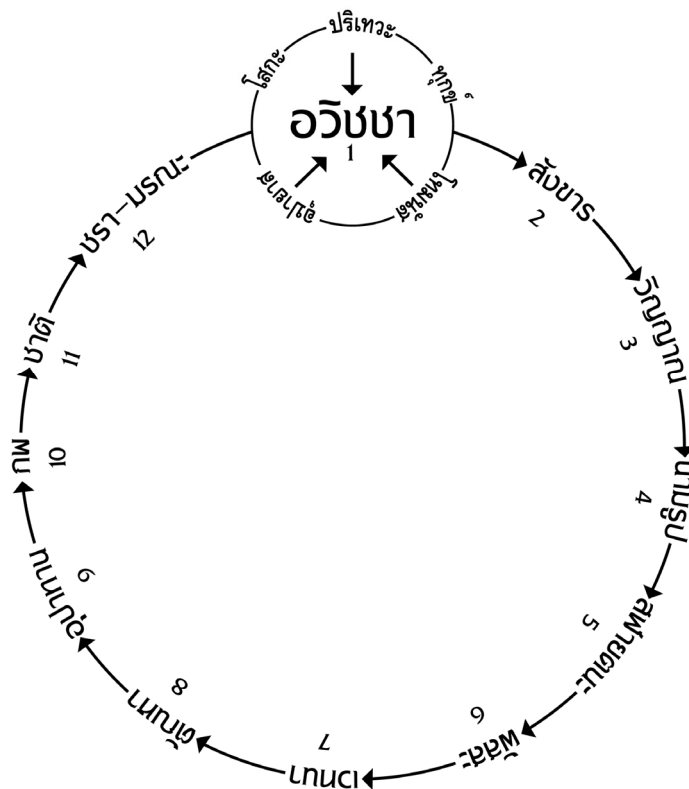
ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

^๑ ส.สพ. ๑๘/๓๖๙-๓๗๒/๒๕๗-๒๖๐

^๒ ดู บัณฑิตการวิภังค์ อภิ.วิ. ๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๘๑-๒๕๗; วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๗-๒๐๖; วิกงค.อ. ๑๖๘-๒๗๘;
สังคห. ๔๕-๔๙

อนึ่ง โดยที่กระบวนการของปฏิจลสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนใหม่เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ*

ก่อนแสดงคำจำกัดความและความหมายตามแบบ จะให้คำแปลและความหมายง่ายๆ ตามรูปศัพท์ เป็นพื้นฐานความเข้าใจไว้ชั้นหนึ่งก่อน ดังนี้

* คำจำกัดความเหล่านี้ ดู ส.น. ๑๖/๖-๑๘/๓-๕; อภ.วิ. ๓๕/๒๕๖-๒๗๒/๑๘๑-๑๘๕; เป็นต้น ส่วนคำอธิบายขยายความให้ดู วิสุทธิ. และ วิภังค.อ. ตามที่อ้างข้างต้น

๑. อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง
๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้
๓. วิญญาณ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ
๔. นามรูป นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ
๕. สฬายตนะ อายตนะ คือช่องทางรับรู้ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาณ
๗. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ
๘. ตัณหา ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น
๙. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว
๑๐. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล
- ๑๑.ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นที่ทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน
๑๒. ชรามรณะ ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้นนี้

ต่อไปนี้เป็นคำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อทั้ง ๑๒ ตามแบบ

๑. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า-ปฏิบัติจสมุปบาท
๒. สังขาร = กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร^๒ และ (ตามฝ่ายอภิธรรม) ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อาเนญยาสังขาร^๓
๓. วิญญาณ = จักขุวิญญาณ โสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนวิญญาณ (วิญญาณ ๖)^๔

^๑ ปุพฺพันตตะ-อปฺปันตตะ-ปุพฺพันตตะปฺปันตตะ (= อดีต-อนาคต-ทั้งอดีตอนาคต) ดู อภ. ส. ๓๔/๗๑๒/๒๘๓

^๒ กายสังขาร = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒)

วจีสังขาร = วจีสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒)

จิตตสังขาร = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๔ ในมโนทวาร ที่ยังมีได้แสดงออกเป็นกาย-วจีวิญญาณ

^๓ ปุณฺณยาสังขาร (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ๑๓ (กามาวจรกุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๕)

อปุณฺณยาสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) = อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง ๑๒

อาเนญยาสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายอรุปราวจรทั้ง ๔

^๔ กระจายออก = โลกีย์วิญญาณ ๓๒ (วิญญาณ ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาณ ๒๒) หรือเป็นไปในประวัติศาสตร์ (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือ เป็นไปในประวัติศาสตร์และปฏิสนธิกาล

๔. **นามรูป** = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ;
หรือ ตามแบบอักษรว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์) +
รูป (มหาภูต ๔ และ รูปที่อาศัยมหาภูต ๔)^๑
๕. **สพายตนะ** = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-
ใจ
๖. **ผัสสะ** = จักขุสัมผัส ผัส โสตะ~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนสัมผัส
(สัมผัส ๖)^๒
๗. **เวทนา** = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสตะ~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~
และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)^๓
๘. **ตัณหา** = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัตถตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา
(ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภจฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย)
ฉัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)^๔
๙. **อุปาทาน** = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง
สัมผัสต่างๆ)
ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็น ลัทธิ
ทฤษฎีต่างๆ)
สลิปปตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้
คนบริสุทธิได้)
อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นในการถืออัตตา สร้างตัวตน
ขึ้นมายึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
๑๐. **ภพ** = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกหนึ่ง

^๑ ดูเชิงอรรถในตอนว่าด้วยขันธ์ ๕

^๒ ผัสสะ = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณทางอายตนะนั้นๆ

^๓ เวทนา ถ้าแบ่งโดยลักษณะเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ และอทุกขมสุข หรือ ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา

^๔ ตัณหา ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕) ภวตัณหา (ความอยากให้อยู่ในวัฏจักร) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ); หรือ กามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา (อยากอย่างมีสติสททิฏฐิ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิฏฐิ); ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x กายในภายนอก = ๓๖ x กาล ๓ = ตัณหา ๑๐๘

= **กรรมภาพ** (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ **อุปปัตติภาพ** (กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ สัญญาภาพ อสัญญาภาพ เนวสัญญาหาสัญญาภาพ เอกโวการภาพ จตโวการภาพ ปัญจโวการภาพ)

๑๑. ซาติ = ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้น ของธรรมต่างๆ เหล่านี้^๑

๑๒. ชรามรณะ = **ชรา** (ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่อมอินทรีย์) กับ **มรณะ** (ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อม กับ ความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านี้^๑

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(**อาสวะ**→) **อวิชชา** เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวชแล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนั้นนั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→ **สังขาร** นี้ก็คิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญ หรือบาป) บ้าง เป็นอาเนญชาบ้าง จึง

→ **วิญญาน** เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่าจิตหรือวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งหรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้ จึงทำให้

^๑ ความหมายนี้ใช้สำหรับปฏิจลสมุปบาท ที่เป็นไปในขณะจิตเดียว (อภิ.วิ. ๓๕/๓๐๒-๓/๑๙๔)

ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสม คือถือกำเนิดขึ้น แล้ว

→ **นามรูป** กระบวนการแห่งการเกิด ก็ดำเนินการก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการกรรมต่างๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขารคือกรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่เกิดขึ้น สุดแต่จะเกิดเป็นมนุษย์ ดิรัจฉาน เทวดา เป็นต้น

→ **สฬายตนะ** แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ โต้ตอบต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้นเกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ **ผัสสะ** กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบสามฝ่าย คือ **อายตนะภายใน** (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับ **อารมณ์** หรือ **อายตนะภายนอก** (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และ **วิญญาน** (จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรืออุเบกขเวทนา) และโดยวิสัยแห่งปุถุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแสหาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการ

ทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรนอยากให้พ้นจาก
 อารมณ์ที่เป็นทุกข์ ชัดใจ หันไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้ความสุขได้
 หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกเพลินๆ อย่างละเอียด จัดเข้า
 ในฝ่ายสุข เพราะไม่ชัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่น
 ติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ เมื่อยังไม่ได้ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึง
 แล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มีใจยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้
 (กามอุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทัศนคติ
 ต่างๆ (วิญญูอุปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่
 จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลุปอุปาทาน) และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน
 (อัตตวาอุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไปด้วย ความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นที่ไปตาม
 ความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมด
 ขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาณัญญา สอดคล้องกับตัณหา อุปาทาน
 นั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วย
 การกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับการกระทำ
 นั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขั้น ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับ
 กรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่น
 นี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็
 ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญูณที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่ง
 กรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้น ๕ ขึ้นพร้อม เริ่ม
 กระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะและ
 เวทนาขึ้น หมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอน
 ที่จะต้องมี

→ **ชรามรณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับ แห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ชรามรณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ชรามรณะจึงพุ่งมาพร้อมด้วย

..... **โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อูปายาส** ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั้นเอง คำสรุปของปฏิจจสมุปบาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี เนื่องจากเป็นวัฏฏะ หรือวงจร จึงมิใช่มีความสิ้นสุดที่จุดนี้ แท้จริงองค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนสำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่ง ที่จะทำให่วงจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ **โสกะ** (ความแค้นใจ) **ปริเทวะ** (ความรำไร) **ทุกข์ โทมนัส** (ความเสียใจ) **อูปายาส** (ความผิดหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักต้องอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า “**อาสวะ**” อันได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (**กามาสวะ**) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (**ทิฏฐาสวะ**) ความชื่นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข เช่น คิดภูมิใจหมายมั่นอยู่ว่าเกิดเป็นเทวดามีความสุขแสนพรรณนา เป็นต้น (**ภวาสวะ**) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (**อวิชชาสวะ**)

ชรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่นในด้าน**กามาสวะ** ชรามรณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ชื่นชอบที่ปรารถนา ในด้าน**ทิฏฐาสวะ** เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผิดหวังแค้นใจ ในด้าน**ภวาสวะ** ทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวชื่นชอบอย่างนั้นๆ ในด้าน**อวิชชาสวะ** ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งต้นแต่ว่าชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับชรามรณะก็บังเกิดความรู้สึกและ

แสดงอาการในทางหลงมกมาย หวาดกลัว และเกิดความซึมเศร้าหดหู่ต่างๆ
ดังนั้น อาสวะจึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมณัส
อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชรามรณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมืดมัวของจิตใจ เวลาใด
ความทุกซ์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพร่ามัวเร่าร้อนอับปัญญา เมื่อเกิดอาการ
เหล่านี้ ก็เท่ากับฟุ้งอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมรรค^๑

ว่า: โสกะ ทุกซ์ โทมณัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมตา
ปริเทวะก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุนี้ เมื่อโสกะเป็นต้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อม
เป็นอันสำเร็จแล้ว^๒

ว่า: ในเรื่องอวิชชา ฟังทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะ
เป็นต้น^๓

และว่า: อวิชชาย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะเป็นต้นเหล่านี้ยังเป็นไป
อยู่^๔

โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”^๕ และ
สรุปได้ว่า ชรามรณะของปุถุชน ซึ่งฟุ้งด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมณัส อุปายาส
ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อเนื่องไปอีกไม่ขาดสาย

จากคำอธิบายตามแบบ ที่ได้แสดงมา มีข้อสังเกตและสิ่งสมควรทำความเข้าใจ
เป็นพิเศษ ดังนี้

๑. วงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า
“ภวัจกร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่ง
สังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต คือ อวิชชา
กับ สังขารช่วงหนึ่ง วิญญาณ ถึง ภพช่วงหนึ่ง และชาติ กับ ชรามรณะ (ฟุ้งด้วย
โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง

^๑ วิสุทธิ. ๓/๑๔๒

^๒ วิสุทธิ. ๓/๑๔๓

^๓ วิสุทธิ. ๓/๑๒๔

^๔ ม.ม. ๑๒/๑๒๘/๑๐๐

ถ้ากำหนดเอาช่วงกลาง คือ วิญญาณ ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) ๑๒ ก็แบ่งเป็น กาล ๓ ดังนี้

- ๑) อดีต = อวิชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๓) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๒. เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก และเมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ→ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล คือสืบสาวจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ→อนาคตผล) โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลางคือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และ เหตุ เมื่อมองตลอดสาย ก็แสดงได้เป็น ๔ ช่วง (เรียกว่า **สังคหะ ๔** หรือ **สังเขป ๔**) ดังนี้

- ๑) อดีตเหตุ = อวิชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบันผล = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา
- ๓) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๔) อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๓. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่คาบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑) อวิชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของ อวิชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในเรื่องตัวตน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า “อาสวะเกิด อวิชาจึงเกิด” นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และ

ทิวภูลาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง ดังนั้นเมื่อพูดถึงอวิชชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบาย **ตัณหา** และ **อุปาทาน** ก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มี **อวิชชา** แฝงหรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเราเป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยอยากและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใด ก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้ เมื่อพูดถึง ตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ **อวิชชา** ในอดีตเหตุ กับ **ตัณหา อุปาทาน** ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้เป็นอย่างดีเหมือนกัน แต่การที่ยกอวิชชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบัน ก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในภวจักร

๒) **สังขาร** กับ **ภพ**

สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรรคล้ายกันมาก **สังขาร** อยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และ**ภพ** อยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น

สังขาร มุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนงผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม

ส่วน **ภพ** มีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็น**กรรมภพ** กับ **อุปบัติภพ** **กรรมภพ** แม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่า โดยพ่วงเอากระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดทีเดียว ส่วน **อุปบัติภพ** หมายถึงขั้นที่ ๕ ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น

โดยนัยนี้ **สังขาร** กับ**กรรมภพ** จึงพุดพ่วงไปด้วยกันได้

๓) **วิญญาณ ถึง เวทนา กับชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)**

- วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต มุ่งกระจายกระบวนการออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบส่วนต่างๆ ของชีวิต ซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นเหตุปัจจุบัน ที่จะให้เกิดผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน ชาติ ชรามรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะมีต่อไป จึงใช้เพียงคำว่า ชาติ และชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของ วิญญาณ ถึงเวทนา นั้นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ เชื่อมโยงกลับเข้าสู่วงจรอย่างเดิมได้อีก

ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ เป็นอันเดียวกัน พุดแทนกันได้

เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่อง เหตุ-ผล ๔ ช่วงในข้อ ๒. จึงแยกองค์ประกอบเป็นช่วงละ ๕ ได้ทุกตอน คือ

๑) อดีตเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๒) ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๔) อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ ๒๐ เรียกกันว่า **อาการ ๒๐**

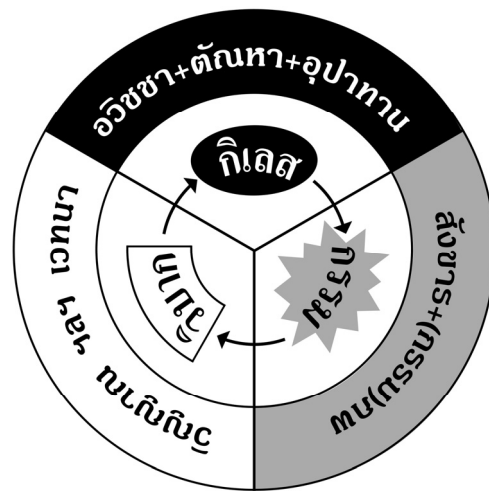
๔. จากคำอธิบายในข้อ ๓. จึงนำองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาท มาจัดประเภทตามหน้าที่ของมันในวงจร เป็น ๓ พวก เรียกว่า **วิญญะ ๓** คือ

๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น **กิเลส** คือตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่างๆ เรียกว่า **กิเลสวัฏ**

๒) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น **กรรม** คือกระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า **กรรมวัฏ**

๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น **วิบาก** คือสภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยแห่งการก่อตัวของกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า **วิปากวิฏ**

วิฏณะ ๓ นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

๕. ในฐานะที่กิเลสเป็นมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น ๒ แห่ง ในวงจรนี้ เรียกว่า **มูล ๒** ของ **ภวัจกร** คือ

- ๑) **อวิชชา** เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมาจนถึงปัจจุบัน ถึงเวทนา เป็นที่สุด
- ๒) **ตัณหา** เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคต ถึงชรามรณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และตัณหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กล่าวในข้อ ๓. คือ **อวิชชา** ต่อเนื่องจาก **โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ**

ส่วนตัณหา ต่อเนื่องจากเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ตัณหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนี้^๑

อนึ่ง โน้มนำของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่าง *กรณีที่อวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น* กับ *กรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่น* ไว้ด้วย คือ

- **อวิชชา** เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุกคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลง มีตมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำการที่ผิดพลาดได้มาก

- **ภวตัณหา** เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุดคติ ในกรณีนี้ภวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใฝ่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำการต่างๆ ที่จะ เป็นทางให้บรรลุจุดหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญฌานอยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความดี ฯลฯ ทำให้รู้จักยั้งคิด และไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และ ภวตัณหา เป็นหัวข้อต้น (มูล) ของวัฏฏะ แต่ก็มิใช่เป็นมูลการณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้อีก เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่จะอวิชชามิได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวดังนั้นว่า “ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ”^๒

^๑ คัมภีร์รุ่นอรุณคถากล่าวว่า การตรัสอวิชชาและตัณหาเป็นมูลไว้ ๒ อย่างนี้ มีความมุ่งหมายต่างกัน อวิชชาหมายถึงคนทวิภูติจริต ตัณหาสำหรับคนตัตถาจริต อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอจเจททวิภูติจิ ท่อนตัณหาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอัสสสตทวิภูติจิ อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูล หมายถึงรับคัมภีร์สยกสัตตวิ ท่อนตัณหาเป็นมูล มุ่งสำหรับโอปปาติกสัตตวิ ดู วิสุทฺธิ. ๓/๑๔๕

^๒ อญ.ทสก. ๒๔/๖๑/๑๒๐; วิสุทฺธิ. ๓/๑๑๘

ส่วน ภาวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของภาวตัณหาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่ที่
ภาวตัณหาได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวดังนี้ว่า “ก็แล
เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ภาวตัณหาจึงปรากฏ”^๑

ข้อที่อวิชชาและตัณหาเป็นตัวมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์
แสดงไว้ เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ภายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล แก่บัณฑิต ผู้
ถูกอวิชชาปิดกั้น ผู้ถูกตัณหาผูกมัด ก็แล ภายนี้ นั่นเอง กับนามรูปภายนอก
จึงมีเป็น ๒ อย่าง อาศัย ๒ อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง ๖ आयตนะเท่านั้น คน
พาล...บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้ หรือเพียงอันใดอันหนึ่ง จึงได้
เสวยความสุขและความทุกข์^๒

๖. อากาโรท็องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจจสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัย
แก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลาย
อย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่า **ปัจจัย ๒๔** อย่าง ตามคำอธิบาย
แบบที่เรียกว่า **ปฏิฐานนัย**

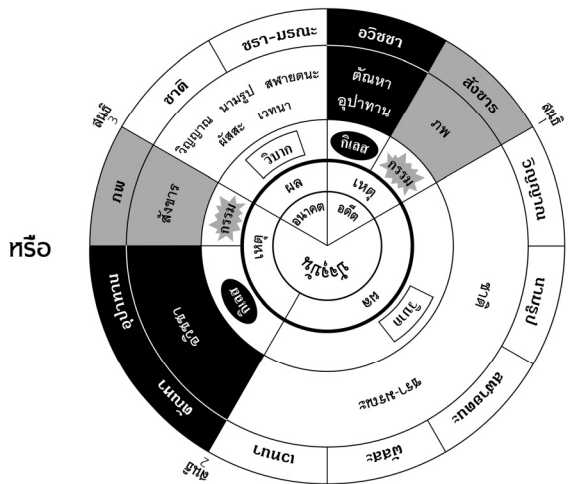
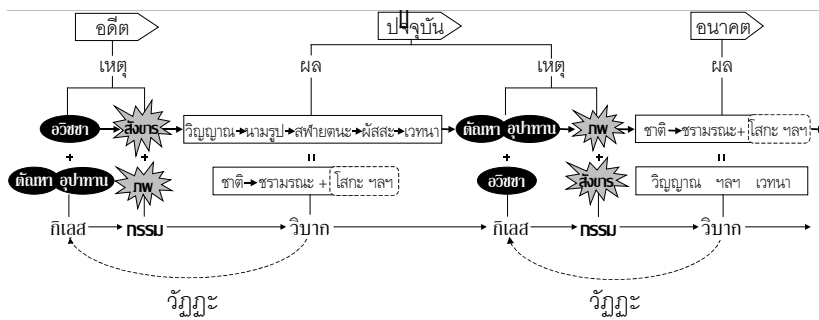
อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมาย
กว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญูณหรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า
วิญญูณหรือจิต ที่ดีหรือชั่ว มีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีกี่ระดับ จิตอย่างไรจะ
เกิดได้ ณ ภาพใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก
เช่น รูปมีกี่ประเภท แต่ละอย่างมีคุณสมบัติอย่างไร ในภาวะเช่นใดจะมีรูป
อะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่อง **ปัจจัย ๒๔** นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่
ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจ
พิเศษพึงศึกษาโดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

^๑ อัง.ทสก. ๒๔/๖๒/๑๒๔; วิสุทฺธิ. ๓/๑๑๘

^๒ ส.น. ๑๖/๕๗/๒๘

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ดังนี้

หมายเหตุ: เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า “สมุทัย” เพราะเป็นตัวการก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า “ทุกข”
 อีกอย่างหนึ่ง เรียกช่วงเหตุว่า “กรรมภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายก่อเหตุ เรียกช่วงผลว่า “อุปปัตติภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล
 • จุดเชื่อมต่อกันระหว่าง เหตุ กับ ผล และ ผล กับ เหตุ เรียกว่า “สนธิ” มี ๓ คือ
 สนธิที่ ๑ = เหตุผลสนธิ สนธิที่ ๒ = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ ๓ = เหตุผลสนธิ

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่า คำอธิบายแบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เห็นความหมายอย่างที่ตนเข้าใจ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่นำสนใจพิเศษเฉพาะตัวมัน จึงแยกมาตั้งเป็นอีกหัวข้อหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อนจึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีชราภพแล้วจึงไม่มี โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ แต่โสกะ ปรีทเวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจจสมุปบาทในการเกิดทุกข์หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เองครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีตและวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เช่น

ดูกรอุทายี ผู้ใดระลึกขันธ์ที่เคยอยู่มาก่อนได้ต่างๆ มากมาย... ผู้นั้น จึง
ควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหลัง (ชาติก่อน)^๑ หรือเราจึงควรถามปัญหา
ในเรื่องหนหลังกะผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่อง
หนหลัง หรือ เราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง

ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จืดอยู่ ทั้งที่อุบัตินอยู่ ด้วยทิพยจักขุ...ผู้หนึ่งจึง
ควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหน้า (ชาติหน้า)^๒ หรือว่า เราจึงควรถาม
ปัญหาในเรื่องหนหน้ากะผู้นั้น ผู้หนึ่งจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหา
ในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหน
หน้า

ก็แล อุทายี เรื่องหนก่อน กิ่งดไว้เกิด เรื่องหนหน้า กิ่งดไว้เกิด เราจัก
แสดงธรรมแก่ท่าน “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อ
สิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^๓

นายบ้าน ชื่อ คันธภัก หนึ่งลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความ
อุทัยและความอัสดงแห่งทุกข์ แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- แน่ะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้น
และความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า “ในอดีตกาล ได้มี
แล้วอย่างนี้” ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดง
ความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า
“ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้” ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่
ท่านแม่ในข้อนั้นได้อีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรานั่งอยู่ที่นี้แหละ จักแสดงความ
เกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน^๔

^๑ ปุพฺพหนุต

^๒ อปรนุต

^๓ ม.ม. ๑๓/๓๓๗๑/๓๕๕

^๔ ถ.สป. ๑๘/๖๒๗/๔๐๓

ดูกรลิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกก็มี...เกิดจากบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกระทบก็มี ข้อที่เวทนา...เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องที่อยู่ได้ด้วยตนเอง ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น

ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้ส่วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”^๑ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าแล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่รู้กันได้ด้วยตนเอง แล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง^๒

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้อย่างนี้^๓

ความหมายของปัจฉิมสัมปบาทตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ถึงความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อนด้วย เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

^๑ ปุทฺธกตเหตุ

^๒ ส.สพ. ๑๘/๔๒๗/๒๘๕

^๓ ส.น. ๑๖/๑๔๕/๗๘

ก. ความหมายอย่างง่าย

๑. **อวิชชา** (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ความหลงไปตามสมมุติบัญญัติ ความไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามที่แท้จริง ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อ ถ้อยต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่หยั่งรู้เหตุปัจจัย การไม่ใช้ปัญญาหรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น
๒. **สังขาร** (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ กระบวนความคิดที่เป็นไปตามความโน้มเอียง ความเคยชิน และคุณสมบัติต่างๆ ของจิตซึ่งได้สั่งสมไว้
๓. **วิญญาณ** (consciousness) = การรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสกาย รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ
๔. **นามรูป** (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
๕. **สฬายตนะ** (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ
๖. **ผัสสะ** (contact) = การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่างๆ
๗. **เวทนา** (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ทุกข์ใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์
๘. **ตัณหา** (craving) = ความอยาก ทะยานรันทนหาสิ่งอันสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา แยกโดยอาการเป็น อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากคงอยู่ในภาวะนั้นๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากเลี้ยงฟัน อยากให้ดับ

สูญ หรืออยากทำลาย

๙. **อุปาทาน** (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวกนั้นเข้ามาผูกพันกับตัว, การเกิดค่าถือความสำคัญของภาวะและสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน
๑๐. **ภพ** (process of becoming) = กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (*กรรมภพ*—the active process) และ ภาวะแห่งชีวิตสำหรับตัวตน หรือตัวตนที่จะมีจะเป็นในรูปใดรูปหนึ่ง (*อุปปัตติภพ*—the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น
๑๑. **ชาติ** (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ มีหรือไม่ได้มี เป็นหรือไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ
๑๒. **ชรามรณะ** (decay and death) = ความล้าในความสุข พลัด หรือพรากแห่งตัวตน จากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้น สลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มีได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิด โสกะ ปริเวชะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พวงมาด้วย คือ รู้สึกคับแค้น ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา หวาด กังวล ไม่สมหวัง ภาวะนภาวะวาย และทุกขเวทนาต่างๆ

ข. ตัวอย่างแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย^๑

๑. **อวิชชา→สังขาร**:^๒ เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เข้าใจชัดเจน จึงคิดปรุงแต่งเดา คิดวาดภาพไปต่างๆ
- เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาลัศตว์ มีความเชื่อเรื่องผีอยู่แล้ว เลยคิดเห็นเป็นรูปหน้าหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิงหนี

^๑ ขอให้ดูความหมายลึกซึ้งในตอนต่อไปด้วย

^๒ ตัวอย่างในข้อนี้ เป็นความหมายแบบเทียบเคียง มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ ยังไม่ใช่ความหมายแท้ที่ต้องการ

หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหายเอา และถกเถียงต่างๆ ฯลฯ

ยิ้มให้เขา เขาไม่ยิ้มตอบ ไม่ได้สอบสวนหรือพิจารณาว่า เขาอาจไม่ทันมอง เขาสายตาสั้นมองไม่เห็น หรือเขามีอารมณ์ค้าง เป็นต้น จึงโกรธ น้อยใจ คิดฟุ้งซ่านไปต่างๆ

หรือเห็นเขายิ้ม ไม่รู้ยิ้มอะไร ตัวมีปมในใจ คิดวาดภาพไปว่าเขาเยาะและผูกอาฆาต

คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ่อนหวาน พิธีบวงสรวงสังเวยต่างๆขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ่อนนวยนาดต่างๆ

๒. สังขาร→วิญญาน: เมื่อมีเจตนา คือตั้งใจมุ่งหมาย ตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่ใส่ใจ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น (= ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ฯลฯ) เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง เช่น

อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุ่งกั๊กก็รับรู้ตัว เป็นต้น

กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านไปมาในวิสัยที่จะพึงเห็น

มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้ง ด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่งด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนี้คนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ดีงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ดีงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ดีงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์

ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น

ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีเม็ดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจ ติดใจ ในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ ก็น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังใช้อาหารมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่เม็ดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นเม็ดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้เม็ดในฐานะอาหารสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้เห็นเป็นโจร เป็นคนครัว เป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างไร ฯลฯ

๓. **วิญญาน→นามรูป:** วิญญานกับนามรูป อาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่า “ไม้อ้อ ๒ กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ ๒ กำนั้น ถ้าเอาออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันทใด เพราะนามรูปดับ วิญญานก็ดับ เพราะวิญญานดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉะนั้น”^๑

โดยนัยนี้ เมื่อวิญญานเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาน ในฐานะที่เป็นคุณสมบัติเป็นต้นของวิญญาน จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

^๑ ส.น. ๑๖/๒๖๖/๑๓๘

๑) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาท หรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบ ที่มีอยู่ และที่เป็นดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจากเวทนา สัญญา และสังขารของผู้ที่รับรู้ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

๒) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงามและในแง่ที่ดึงาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสไปตาม อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม

ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจ และร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อม หรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารและวิญญาณที่เกิดขึ้น

เมื่อรู้สึกรักใคร่มีเมตtri (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดึงาม (วิญญาณ) จิตใจก็ชุ่มชื้นเบิกบาน (นาม) สีสหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มแจ่มใส ตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดึงามต่อไป

เมื่อโกรธเคือง ก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็บึ้งบุดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป

นักกีฬาที่อยู่ในสนาม เมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิด เจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน

ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญูะหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา:กิเลส → สังขาร:กรรม → วิญญูณะ+นามรูป:วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพ

๔. นามรูป→สฬายตนะ: การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือดึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกจะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไป ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คืออายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่าย ๆ ว่า ผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรสอาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

๕. **สพฺยตนะ**→**ผัสสะ**: เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ ๓ อย่างเข้าบรรจบกัน คือ **อายตนะภายใน** (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ**อารมณ์ภายนอก** (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และ**วิญญาณ** (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

๖. **ผัสสะ**→**เวทนา**: เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจลสมุปปาทตั้งแต่หัวข้อที่ ๓ ถึง ๗ คือ วิญญาณ-ถึง-เวทนา นี้ เป็นกระบวนการในช่วง**วิบาก** คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ ๕-๖-๗ ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ได้ไม่ชั่วโดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดีความชั่วได้ต่อไป

๗. **เวทนา**→**ตัณหา**: เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจอยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกขเวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกขเวทนานั้น และอยากได้ แส่ ดิ้นรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือรู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลิน อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหา นั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการ ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑) **กามตัณหา** (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕

๒) **ภวตัณหา** (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกนั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกลงไป คือ ความ

อยากในความมีอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓) **วิภวตัณหา** (craving for non-existence or self-annihilation)

ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งหรือภาวะชีวิตที่ไม่ปรารถนานั้นๆ ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว่ ความเบื่อตัวเอง ความซังตัวเอง ความสมเพชตนเอง เป็นต้น^๑

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้างอยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยสิ่งที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ ความขัดใจ ขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

๔. **ตัณหา→อุปาทาน:** เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้น ก็มีความยึดมั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

^๑ การแปลความหมายตัณหา ๓ อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างทั้ง ๒ และ ๓ (ภวตัณหา และ วิภวตัณหา) ยังมีแปลกันอยู่เป็น ๒-๓ แบบ (ดู อภิ.วิ. ๓๕/๓๓๓/๔๙๔; วิสุทฺธิ. ๓/๑๗๙ เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = life-instinct หรือ life-wish และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O'C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายของ ภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่ชัดมากแห่งหนึ่งคือ ชู.อิติ. ๒๕/๒๒๗/๒๖๓

๙. **อุปาทาน→ภาพ** : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นอันเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวก หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้ เรียกว่า **อุปปัตติภาพ**

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงสว่างวิธีการต่างๆ และดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมผูกมัดกันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ซอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่า จะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่า ถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง

หรือตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ย่อมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้แล้ว พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน

อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษ

และความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการ ตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริต ขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศล บ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือความยึดมั่น ที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ

กระบวนการพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทาน นั้นและปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกับอุปาทานนั้นเป็น**กรรมภาพ**

ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนการพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็น เทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็น**อุปบัติภาพ** อาจเป็นภาพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภาพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของ กรรม การก่อกวน และการสร้างบุคลิกภาพ

๑๐. ภาพ→ชาติ: ชีวิตที่เป็นไปในภาวะต่างๆ ทั้งหมดนั้น ว่าตามความหมายที่ แท้ ก็คือขั้น ๕ ที่เกิด-ดับ เปลี่ยนแปลงไป โดยมีคุณสมบัติที่สะสม เพิ่ม-ลดในด้านต่างๆ ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีเจตจำนง คือเจตนาเป็นตัวนำ ทำให้กระแสโดยรวมหรือกระบวนการนั้นๆ มี ลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขั้น ๕ ที่รวมเป็นชีวิตนั้น เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะตลอดเวลา เมื่อก้าวถึงความจริงนั้นด้วยภาษาตามสมมติ จึงพูดว่าคนเรานี้เกิด-แก่- ตายอยู่ทุกขณะ อย่างที่อรรถกถาแห่งหนึ่งกล่าวว่า

โดยปรมาตม์ เมื่อขั้นทั้งหลาย เกิดอยู่ แก่อยู่ ตายอยู่ การที่พระผู้มีพระ ภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุ เธอเกิด แก่ และตายอยู่ ทุกขณะ” ดังนี้ ก็พึงทราบ ว่าเป็นอันได้ตรงแสดงให้เห็นแล้วว่า ในสัตว์ทั้งหลายนั้นการเล็งถึงขั้นเสร็จ อยู่แล้วในตัว”^๑

^๑ ขุททก.อ. ๘๕

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน ย่อมมิใช่มีเพียงการเกิด-ดับของขันธ ๕ ตามธรรมดาของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อมีภพขึ้นตามอุปาทานแล้ว ก็เกิดมีตัวตนซึ่งลำนึกตระหนักขึ้นมาว่า “เรา” ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ พูดสั้นๆ ว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นใจ ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ชนะ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน การเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็เกิดตัวตนที่เป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับ เขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพร้อมลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงยิ่งชัด เมื่อปรากฏชรามรณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีชรามรณะได้

๑๑. ชาติ→ชรามรณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไป จากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้ง ให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลด ด้อยลง พร้อมลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่

เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะทำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากใหภวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ พองโตใหญ่ขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร้อม ความด้อย และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหวกระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้
 ลึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ใน
 จิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไป
 ของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ตื่นรนไขว่
 คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับ
 ทุกขเวทนา และทำให้แสวงสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย พร้อมด้วยความ
 หวาดกลัวความพลัดพราก ทั้งนี้โดยไม่ตระหนักรู้ว่า ที่แท้แล้ว ชีวิตคือขั้น
 ทั้ง ๕ เกิด-ตายอยู่แล้วตลอดเวลา

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะ
 ชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่
 ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด
 และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ย่อมเกิดขึ้น
 คือ เกิดโศกาะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความ
 ทุกข์เช่นนี้ จิตใจก็ขุ่นมัวเศร้าหมอง ไม่รู้ไม่เข้าใจหรือไม่มองสิ่งต่างๆ ตาม
 ความเป็นจริง มีความคับข้องขัดใจ ความหลงใหล และความมืดบอด อัน
 เป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการตื่นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชา
 ตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิด
 ขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความ
 หมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความ
 เป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่าง เฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย
 ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของ คนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็
 จะเกิดความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ)
 แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัว ต้องพ่วงเอา
 ความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ
 การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความ

ชนะ หรือความชนะของเรา จึงเกิดพร้อมกับการที่จะต้องเป็นผู้ยอมรับ ยก
ย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสัก
อย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง

จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะ พร้อมทั้งความหมาย
ต่างๆ ที่พุ่งอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อ
สมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้
ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน
กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่
อย่างเดิม จะลดน้อยลง เลื่อนไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้
หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่หวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยก
ย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่ มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่น
หมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบ
กระแทก หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรางไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือกำลังถูก
คุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญญตลาย (มรณะ) จาก
ความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภาพ)

เมื่อภาวะการณาดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิด
หวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ
(ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ สภาพ
ชีวิตจิตใจ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิบัติจสมุพบาทต่อไป
เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อม
มีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขต หรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มี
การแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัว
เราและมีใช้ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออก
พร้อมด้วยความอยากได้อยากเด่นอยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พุ่งออกมา
แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระไม่มีที่สุด
ต้องถูกฝืนกดหรือข่มไว้โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เรามีความล้ากันใน

การแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กตหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่งบีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผิน ไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น *อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร* และ *โสกะ ปรีทเวททำให้วงจรเริ่มต้นใหม่* เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้ออวิชชา เป็น เรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิเสธสมุพบาทไม่ใช้หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

๗. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ก. อาสวะหล่อเลี้ยงอวิชชา ที่เปิดช่องแก่สังขาร

ตามปกติ มนุษย์ปุถุชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมาย ตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

๑. ความใฝ่ในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ (กาม)
๒. ความใฝ่หรือห่วงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน การที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่ตนจะดำรงคงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยังยืนตลอดไป (ภพ)

๓. ความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตั้งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
๔. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมาเป็นไป เหตุผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะ โดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำ และถูกกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลาย ในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พูดสั้นๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่เป็น เป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ ๓ และ ๔ นั้น จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ หลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่ตั้งสมอบรมมาก่อน

อนึ่ง ข้อ ๓-๔ นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง นิสัย ความเคยชิน ทักษะคติ แบบแผน ความประพฤตินี้ๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ ๑ และ ๒ นั้น กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล ตั้งต้นแต่ว่าจะให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคล และคอยบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย

ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าตัวเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่กระทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่ประพฤติอยู่นั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย แต่เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง

เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ ๑ ถึง ๔ เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านั้นนอกจากไม่มีตัวมีตนแล้ว ยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า **อาสวะ ๔** (inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases)

อย่างที ๑ เรียก **กามาสวะ** (sense-gratification)

อย่างที ๒ เรียก **ภวาสวะ** (existence หรือ self-centered pursuits)

อย่างที ๓ เรียก **ทิฏฐาสวะ** (views)

อย่างที ๔ เรียก **อวิชชาสวะ** (ignorance)

บางแห่งตัดข้อ ๓ ออก เหลือเพียง**อาสวะ ๓**^๑

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ บุคคลทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด ยึดถือในความเป็นตัวตนที่พรมัว อันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐาน แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัวของตัวเอง เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาท คือ เมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนั้น กล่าวได้ด้วยคำย้อนแย้งว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไร้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจลสมุปบาท คือ ไม่รู้ตระหนักรู้ สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัย

^๑ อาสวะ ๓ = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. ดู ที.ม. ๑๐/๗๖/๓๖; ส.สพ. ๑๘/๕๐๔/๓๑๕, ๓๑๖

อาสวะ ๔ = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ ดู อภิ.วิ. ๓๕/๓๖๑/๕๐๔ ๓๑๖

เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา

พูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียง ทักษะคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่าต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิริยาต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกล้างเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอา ให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ข. ตัณหา อาศัยอวิชชา โดยสัมพันธ์กับทฤษฎี

ตัณหาทั้ง ๓ อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัวๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐาน

สำคัญ คือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมีตัว นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป^๑

แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อเสวยสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อเสวยสิ่งที่จะให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ ๑ คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทานอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ **ภพ** หรือความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่ตนเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้เสวยสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก

ในกรณีที่ ๒ ไม่ได้ที่อยาก หรือกรณีที่ ๓ ได้ไม่เต็มขีดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือกรณีที่ ๔ ได้แล้วอยากได้อื่นต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่นับว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมด ก็คืออยากยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแสวงหาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป ปุถุชนจึงปวดหรือผลทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุถุชน แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตนก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสวงหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

^๑ ในที่นี้ แปล **กามตัณหา** ว่า อยากได้ **ภวตัณหา** ว่า อยากเป็นอยู่ **วิภวตัณหา** ว่า อยากให้ดับสูญ

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ตัณหาเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชชา นั้นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะ กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐาน เกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตนเป็น ชั้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยั่งยืนอยู่ได้ หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลาย แยกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งๆ เป็นชั้นๆ เป็นอันๆไป^๑

มนุษย์ปุถุชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีตัณหา ๓ อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดมัวอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลาย มีตัวตนยั่งยืนแน่นอนเป็นชั้นเป็นอัน จึงเกิดความอยากในความเป็นอยู่คงอยู่ หรือภาวตัณหาได้ และอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีก แนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นชั้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยากในความไม่เป็นอยู่ หรือ วิภวตัณหา ได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับตัณหาในรูปของการเปิด โอกาสหรือเปิดช่องทางให้

ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแส เป็นกระบวนการแห่ง เหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยั่งยืนตายตัวเป็นชั้น เป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นชั้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ตัณหา(ภาวตัณหา และวิภวตัณหา) ก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้

ส่วนกามตัณหา ก็สืบเนื่องจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัว ว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญสิ้นหายหมดไปเสีย จึงเร่าร้อนแสหาสุข เวทนาแก้ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตนเป็นชั้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้ จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำย่ำให้หนักแน่นให้มั่นคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ตัณหาแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนอง

^๑ สัสตทิฎฐิ = ความเห็นว่าเที่ยง วายั่งยืนตายตัวตลอดไป

^๒ อัจเจตทิฎฐิ = ความเห็นว่าขาดสูญ ตัดขาดดับหาย ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้นๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นชั้นเป็นอันเป็นส่วนๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดตอนหมดไปได้

ดู ตอนว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทในฐานะวัชฌณธรรมเทศนา ข้างหน้า

ความต้องการต่างๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป

ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่าย ว่าเหว่ ทนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง ชีวิตหมดความหมาย เบื่อตัวเอง ซ้ำตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อบัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษ เป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว่าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาทสัมผัสต่างๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น

การติดสิ่งเสพยาเสพติดต่างๆ กิเลส การใช้เวลาว่างทำความผิดความชั่วของเด็กรุ่นรุ่นกิเลส ถ้าสืบค้นลงไปในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภาพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม ได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา มีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง หรือยึดถือในอุดมคติที่ต่างกันไป แล้ว (อวิชาไม่มีติดบอดเสียทีเดียว) เกิดความไม่พอใจเป็นในทางที่ดี ตัณหาก็ถูกผันมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติคุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาได้

ค. อุปาทาน เป็นเงื่อนไขสำคัญ ที่ป่วนวงจรชีวิต

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ

๑. **กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม^๑** (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดิ้นรน แส่หา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้วก็ยึดมั่น เพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่งๆ ขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพรากไป ก็ยิ่งปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย พร้อมกันนั้น ความยึดมั่นก็ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้น เพราะสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ในคราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีกๆ และเพราะสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกจูงใจตนเองว่าเป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของปุถุชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัย เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

๒. **ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิฏฐิต่างๆ** (clinging to views): ความอยากให้เป็น หรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงยึดมั่นในทิฏฐิ ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวความคิด ความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อมด้อยลง พร่องลง หรือสลายไปอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์

^๑ กาม = สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

จากความรู้ และรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น^๑

๓. **สัณฑะ** ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual): ความอยากได้ อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ทำการต่างๆ ไปตามวิธีปฏิบัติที่สักว่ายึดถือมา เป็นแบบแผน หรือประเพณีปฏิบัติไปตามๆ กันอย่างงมงายในสิ่งที่นิยมว่าขลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอกหรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนความประพฤติต่างๆ การกระทำสืบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัวว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่ามนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัว และการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสัณฑะนี้มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่าช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

เมื่อมาประพฤติศีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้นคนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤติธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกระทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจาก

^๑ ทิวฏฐิที่สนองตนหาขั้นพื้นฐานที่สุดก็คือ สัสตทิวฏฐิ กับ อุจเจททิวฏฐิ และทิวฏฐิที่อยู่ไม่เครือเดียวกัน

อุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวตนวิญญู หรือความคิด ความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก^๑

๔. **อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน** (clinging to the ego-belief): ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีก เช่นภาษา อันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้กลายเป็นความยึดมั่น เพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออยากได้ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับ และเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ คงอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตนให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก

ที่สำคัญคือ ความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือมีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยอยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏคล้ายกับว่าการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่งเหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชานั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วน และชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่ยอยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริงๆ การที่รู้สึกว่ามีตัวเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริงๆ เช่นนี้ กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตาม

^๑ พระอริยหนมณี, หลักพระพุทธศาสนา, สุวีรานันท์ พ.ศ. ๒๕๓๙, หน้า ๖๐

เหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่อง เสื่อมด้อย และความสูญเสีย ความยึดมั่นในตัวตนนั้นนับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด^๑

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชนมีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความไม่รู้สึกรู้สีกฎกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเรา ของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เรายากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น

เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับของความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระเทือนบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแพ้ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราก็ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบ และความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย จึงเป็นเหตุให้การทำงานที่ไม่สำเร็จผลดี หรืออยากที่จะได้ผลดี กับทั้งยังพ่วงเอาปัญหาจุกจิกวุ่นวายนอกเรื่องตามมาอีกมากมายโดยไม่สมควร

^๑ อุปาทาน ๔ มาใน ที.ปา. ๑๑/๒๖๒/๒๔๒; อภิ.วิ. ๓๕/๓๖๓/๕๐๖; โดยเฉพาะอรรถาธิบายอุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “ปุถุชน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอิตตาสีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอิตตอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา.....สัญญา.....สังขาร (ทำนองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรืออิตตาสีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอิตตอยู่ในวิญญาณ”

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ จนเกิด โสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น ตามแนวที่อธิบายมาแล้ว เมื่อเกิด โสกะ ปรีทเวะ เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสพในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

ง. การผ่อนคลายปัญหา เมื่อยังมีอวิชชาและตัณหา

เมื่ออวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ในขั้น แสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นในอริยสัจ ๔ จึงถือว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชาเป็นไปอย่างมืดบอดเลือนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงแต่งด้วยความเชื่อถือในทางที่ดีงาม ได้รับอิทธิพลจากความคิดที่ถูกต้อง หรือจากความเชื่อที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ดีงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้ห่างไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย

วิถีอย่างแรกเป็นวิถีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิถีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตนๆ แต่วิถีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้

ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้นมีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น :-

ดูกรน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไร

หนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยค้นหาแล้วละค้นหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวว่า กายนี้เกิดจากค้นหา ฟังอาศัยค้นหา ละค้นหาเสีย เราอาศัยความ ข้อนี้เองกล่าว^๑

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างค้นหาด้วยกัน ฟังเลือกเอาค้นหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ ฟังเว้นค้นหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิธีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิศระ และไร้ทุกข์

๘. ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา”

ความเป็นกลางของหลักความจริงนี้ เห็นได้โดยการเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิจจสมุปบาทโดยถูกต้อง จะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบเทียบเป็นคู่ๆ โดยการใช้อ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้น้อยที่สุด

คู่ที่ ๑: ๑. อัถติกวาทะ^๒ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (extreme realism)

๒. นัตติกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (nihilism)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ” ดังนี้ แค่นี้ ไทไหน จึงจะชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ?

^๑ วจ.จตุกก. ๒๑/๑๕๙/๑๕๕

^๒ ในกรณีของลัทธิ หรือทฤษฎีต่างๆ คำว่า “วาทะ” เปลี่ยนเรียกว่า “ทิฏฐิ” ได้ทุกแห่ง ดังนั้น วาทะทั้งสองนี้ และต่อจากนี้ไป จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัถติกทิฏฐิ นัตติกทิฏฐิ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ ฯลฯ เฉพาะ อัถติกวาทะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพัตติกวาทะ

ณะ ท่านกัจจานะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ ๒ อย่าง คือ อดีตตา (ความมี) และหนัตติตา (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา หนัตติตาในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา อดีตตาในโลกนี้ก็ไม่มี

โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย(systems) และกฎค้ำยันซึ่งไว้ด้วยอภินิเวส (dogmas) ส่วนอริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดต่อกับความยึดมั่นถือมั่นในอุบาย ความปักใจ อภินิเวส และอนุสัยว่า “อึดตาของเรา” ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า “ทุกซันั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกซัเมื่อดับ ก็ย่อมดับ” อริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ

ดูก่อนกัจจานะ ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมีอยู่’ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองนั้นว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชานั้นแหละสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๑

พราหมณ์นักโลกายัตคนหนึ่งมาเฝ้าทูลถามปัญหาว่า:

ท่านพระโคตมะผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ?

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า:

ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด

ถาม: สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ เป็นโลกายัตที่สอง

ถาม: สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ-unity) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว’ เป็นโลกายัตที่สาม

ถาม: สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (พหุตตะ-plurality) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย’ เป็นโลกายัตที่สี่

^๑ ส.น. ๑๖/๔๒-๔๔/๒๐-๒๑; ๑๗๓/๙๑; ส.ข. ๑๗/๒๓๔/๑๖๕

ดูก่อนพราหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สึดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”^๑

คู่ที่ ๒: ๑. ลัทธิสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง (eternalism)

๒. อัจฉรวาทะ ลัทธิถือว่าขาดสูญ (annihilationism)

คู่ที่ ๒ นี้ มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในที่ทั่วไปอยู่แล้ว จึงไม่แสดงไว้ที่นี่อีก

คู่ที่ ๓: ๑. อัตตการวาทะ หรือ **สังการวาทะ** ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น ตนทำเอง (self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

๒. ปรการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก (other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่ที่ ๓ นี้ และคู่ที่ ๔ ที่จะกล่าวต่อไป มีความสำคัญมากในแง่ของหลักกรรม เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนวพุทธพจน์ ดังนี้ :-

ถาม: ทุกข์ ตนทำเองหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์ตัวการอย่างอื่นกระทำให้หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์ตนทำเองด้วย ตัวการอย่างอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจจสมุปัน) หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ?

ตอบ: ทุกข์มีใช้ไม่มี ทุกข์มีอยู่

^๑ ส.น. ๑๖/๑๗๖/๓๒

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ๚่ไม่รู้ ๚่เห็นทุกข์หรือ?

ตอบ: เรามีใช้ไม่รู้ ๚่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แท้ทีเดียว

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ๚่ได้โปรดบอก ๚่โปรดแสดงทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เมื่อว่า ‘ทุกข์ตนเอง’ อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า ‘ผู้หนึ่งทำ ผู้หนึ่งส่วย(ทุกข์)’ กลายเป็นสี่สสทฎฐิไป เมื่อว่า ‘ทุกข์ตัวการอย่างอื่นทำให้’ อย่างที่ผู้ถูกเวทนาที่มแห่งรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า ‘คนหนึ่งทำ คนหนึ่งส่วย(ทุกข์)’ กลายเป็นอุจเฉทฎฐิไป ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๑

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตัวการอย่างอื่นทำให้หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ มี๚่ตนเอง มี๚่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอนิจจสมุปัน) หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: (ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ๚่มีหรือ?

ตอบ: สุขทุกข์มี๚่มี สุขทุกข์มีอยู่

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ๚่ไม่รู้ ๚่เห็นสุขทุกข์หรือ?

ตอบ: เรามีใช้ไม่รู้ ๚่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว

^๑ ส.น. ๑๖/๔๙-๕๐/๒๓-๒๕

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เพราะเข้าใจเอาแต่แรกว่า เวทนาก็มัน ผู้ส่วยเวทนาก็มัน จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนเอง เราหากว่า(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้ส่วยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างนั้นที่ผู้ถูกเวทนาที่มั่งรู้สึกได้ว่า สุขทุกข์ตัวการอย่างอื่นทำให้ เราหากว่า(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”^๑

ดูก่อนอาหนนท์ เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจจสมุปันธรรม (สิ่งที่ อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร? อาศัยผัสสะ

เมื่อกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจามีอยู่ อาศัยความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมโนมีอยู่ อาศัยมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้

เพราะอวิชชาอันแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่นๆ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขารนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อวิชชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)^๒

^๑ ส.น. ๑๖/๕๔-๕๕/๒๖-๒๘

^๒ ส.น. ๑๖/๘๒-๘๓/๔๖-๔๘, ๑๗๑; ผู้ต้องการความกระจ่างนอกจากนี้พึงดู ที.ส. ๙/๙๕/๖๙; ส.ส. ๑๕/๕๕๑/๑๙๗; ที.ปา. ๑๑/๑๒๓/๑๕๑; พุ.อ. ๒๕/๑๓๙/๑๘๖; อิง.ภก.ก. ๒๒/๓๐๙/๓๗๖; ๓๖๖/๔๙๐; อภิ.วิ. ๓๕/๙๗๕/๕๐๙

- คู่ที่ ๔:** ๑. **การกเวทกาทิเอกัตตวาท^๑** การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้น เป็นตัวการเดียวกัน (the extremist view of a self-identical soul หรือ the monistic view of subject-object unity)
๒. **การกเวทกาทินานัตตวาท^๒** การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละอย่างขาดจากกัน (the extremist view of individual discontinuity หรือ the dualistic view of subject-object distinction)

ถาม: ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้นหรือ?

ตอบ: ข้อว่าตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง

ถาม: ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย(ผล) ก็อย่างหรือ?

ตอบ: ข้อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย(ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”^๒

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวว่า ‘ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?’ หรือผู้ใดกล่าวว่า ‘ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง’ คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

เมื่อมีความเห็นว่า ‘ชิวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น’ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ เมื่อมีความเห็นว่า ‘ชิวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง’ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

^๑ คัมภีร์ทั้งสองผูกขึ้นใช้ใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่งๆ ของลัทธิสัททวิภูติ และอุกฤษฏวิภูติตามลำดับ

^๒ ส.น. ๑๖/๑๗๐/๔๐

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...
สพายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขาร คืออะไร? ของใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อชรามรณะ) เพราะ
อวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ ความเห็นที่บิดเบือน ส่ายพร่า ชัดกัน
อย่างใด ๆ ก็ตามว่า ‘ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?’ ก็ดี
‘ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง’ ก็ดี ‘ชีวะอันนั้น สรีระก็
อันนั้น’ ก็ดี ‘ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง’ ก็ดี ความเห็นเหล่านั้น ทั้งหมด
เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้สิ้นซาก ถึงความไม่มี หมดทาง
เกิดขึ้นได้ต่อไป^๑

ถาม: ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวไว้ว่า ‘ย่อมผัสสะ’ ถ้าเรากล่าวว่า ‘ย่อม
ผัสสะ’ ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า ‘ใครหนอย่อมผัสสะ?’
แต่เรามีได้กล่าวอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า
‘เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี?’ นี้จึงจะชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง
ในกรณีนั้น ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย
ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

ถาม: ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใคร
หนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก ... ผู้ใดถามว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ เวทนาจึง
มี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัย
หนอ อุปาทานจึงมี?’ นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ๆ ก็มีคำ
เฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนา
เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ”^๒

^๑ ส.น. ๑๖/๑๒๙-๑๓๓/๗๒-๗๔

^๒ ส.น. ๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗

ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มีใช้ของพวกเธอ แล้วก็มิใช่ของใครอื่น พึงเห็นว่า
กรรมเก่านี้ เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฤกษ์จงใจจำนงขึ้นมา (เกิดจาก
เจตนา หรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ได้เรี่ยรังแล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว
(โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดี ถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกัน จึงเกิด
ขึ้น (ปฏิจจนสมุปบาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ
กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะ
สังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๑

หลักปฏิจจนสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้ง
หลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตาม
กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง
ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิจจนสมุปบาท มัก
เข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่าง
ผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า *อนัตตา* หมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็น*นัตถิกวาท*
อันเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจนสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบ
ต่างๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่าสิ่ง
ทั้งหลายมีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (the First Cause) และความเข้าใจ
ว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมา
แล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวกเห็นปฏิจจนสมุปบาทนี้ และปฏิจจน-
สมุปบันธรรม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจจนสมุปบาท) เหล่านี้ ชัด
เจนตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะเล่น
เข้าหาที่ สุดข้างต้นว่า ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีตเราได้เป็น

^๑ ส.น. ๑๖/๑๔๓/๗๗-๗๘

อะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?’ หรือจะเล่นซ้ำหาที่ สุดข้างปลายว่า ‘ในอนาคต เราก็คงมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราก็คงเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราก็คงเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ?’ หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัยกาลปัจจุบัน เป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า ‘เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?’ ดังนี้ ย่อมเป็น สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไร ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจจสมุปบาทนี้ และปฏิจจสมุปบันธธรรมเหล่านี้ ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา^๑

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจจสมุปบาท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิรัชญาต่างๆ ที่เรียกว่า **อันทคาทิกทิกฺขุ** และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่า เป็น **อภัยกตปัญหา** หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจจสมุปบาท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น :-

- ถาม: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชก ผู้ถือลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า
๑. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร) หรือ?
 ๒. โลกไม่เที่ยงหรือ?
 ๓. โลกมีที่สุดหรือ?
 ๔. โลกไม่มีที่สุดหรือ?
 ๕. ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้นหรือ?
 ๖. ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่างหรือ?

^๑ ส.น. ๑๖/๖๓/๓๑

๗. สัตว์หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ?^๑
 ๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ?
 ๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ?
 ๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า ‘โลกเที่ยง’ บ้าง ‘โลกไม่เที่ยง’ บ้าง ฯลฯ ‘สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่’ บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ว่า ‘โลกเที่ยง’ หรือ ‘โลกไม่เที่ยง’ ฯลฯ ?

ตอบ: แนะนำท่านจะ เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอิตตาบ้าง ว่าอิตตามีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในอิตตาบ้าง ว่าอิตตาอยู่ในรูปบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นอิตตา บ้าง ฯลฯ เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอิตตาบ้าง ว่าอิตตามีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในอิตตาบ้าง ว่าอิตตาอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกถามอย่างนั้น จึงพยากรณ์ไปว่า ‘โลกเที่ยง’ บ้าง ฯลฯ

ส่วนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเอารูปเป็นอิตตา หรือว่าอิตตามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในอิตตา หรือว่าอิตตาอยู่ในรูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็นอิตตา หรือว่าอิตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอิตตา หรือว่าอิตตาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า ‘โลกเที่ยง’ หรือว่า ‘โลกไม่เที่ยง ฯลฯ’^๒

^๑ คำว่า “สัตว์” ในที่นี้ บาลีเป็น **ตถาคโต** แปลอย่างนี้ตามอรรถกถา คือ ม.อ. ๓/๑๓๕, แต่ ส.อ. ๓/๑๕๒ ว่า หมายถึง พระพุทธเจ้า ส่วน อ.อ. ๔๓๐ ว่าหมายถึง อิตตาหรืออัตมัน

^๒ ส.สพ. ๑๘/๗๔๔/๔๘๐; ฯลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่าอภิปราย (สมัยก่อนเรียก อรรถาภิธาน) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญคือ ปัญหาเหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความเข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจากความเห็นผิดของตนเอง เช่นเข้าใจว่ามีอิตตา เป็นต้น ปัญหาที่ถามจึงไม่มีภาวะที่ตรงกับความจริง เป็นอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่ถูก อย่างพุทธพจน์ข้างต้นนี้

อีกประการหนึ่ง ความจริงที่ปัญหานี้ถึงไม่ถึง มีสิ่งที่จะเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วยเหตุผล ย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วยตา จะเอามองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการลื่นเปลี่ยนเวลาเปล่า

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปรัชญาสัมปทาพาทนี ยังมีอีกบางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษในแง่ของกรรม แต่จะงดไว้ไม่พูดถึง ณ ที่นี้ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

นอกจากนั้น สิ่งที่สืบเนื่องจากเหตุผลข้อที่แล้วมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การยังมามัวตีวาทะแสดงเหตุผลกันอยู่ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้าทรงสนพระทัยสิ่งที่เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ จึงทรงปิดปัญหาเหล่านี้เสียทีเดียว ทรงชักผู้ถามมาหาปัญหาที่เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อให้เสียเวลาใดๆ และถ้าหากความจริงเหล่านี้ บุคคลสามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้นั้นลงมือทำ หรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะให้เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ให้มัวมาถกเถียงเป็นตาบอดคล้ำข้างอยู่

ประการสุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุปมาในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนา ในปัญหาเหล่านี้ เจ้าลัทธิที่สนใจคิดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กัน ก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหาเหล่านี้ จนกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวุ่นวายในเรื่องนี้กันจนเหินห่างจากความจริงของชีวิต การที่จะไปร่วมวงตอบกับเขาย่อมก็ไม่ทำให้เกิดอะไรดีขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่งนอกจากเป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียงในเรื่องนี้แล้ว ยังเป็นการกระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง

สำหรับเหตุผลทางปฏิบัติในการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอริยสัจ ส่วนในด้านคัมภีร์ พึงดูประกอบใน ม.ม. ๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓; ๒๔๕-๒๔๗/๒๔๐-๒๔๔; ลี.นิ. ๑๖/๕๒๙/๒๖๒; ลี.สัพ. ๑๘/๕๒๒-๕๒๓; อัง.สัจตตก. ๒๓/๕๑/๖๙; อัง.ทสภ. ๒๔/๕๕-๕๖/๒๐๖-๒๑๒; *ลพ

หลักธรรมที่สืบเนื่องจากปฏิจสุมุปาบท

ความจริง หลักธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะมึชื่อใดๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่างๆ กัน โดยที่ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง

ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจสุมุปาบทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด เมื่ออธิบายปฏิจสุมุปาบทแล้ว เห็นว่าควรกล่าวถึงหลักธรรมสำคัญชื่ออื่น ๆ อันเป็นที่รู้จักทั่วไปไว้ด้วย เพื่อให้เห็นว่าสัมพันธ์กันอย่างไร และเพื่อเสริมความเข้าใจทั้งในหลักธรรมเหล่านั้น และในปฏิจสุมุปาบทเองด้วย

หลักธรรมที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ กรรม และอริยสัจ ๔

๑. กรรม

ก. ตัวกฎ หรือตัสภาวะ

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปาบท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น **วัฏฏะ ๓** คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจสุมุปาบทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจปฏิจสุมุปาบทดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตัสภาวะหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้

อย่างไรก็ดี มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรม ดังต่อไปนี้ :-

๑) กรรมในแง่กฎแห่งสภาวะธรรม กับกรรมในแง่จริยธรรม

ตามหลักพุทธพจน์ว่า

“เพราะอวิชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร^๑...วจีสังขาร^๒...มโนสังขาร^๓ ขึ้นเองบ้าง... เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง... โดยรู้ตัวบ้าง... ไม่รู้ตัวบ้าง”^๔

และพุทธพจน์ซึ่งปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ของตนเอง ของพวกอัตต-การวาท และทฤษฎีว่า สุขทุกข์ตัวการอื่นทำ ของพวกปรการวาท^๕

หลักตามพุทธพจน์นี้ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องแค่ไหนเพียงใด ย่อมต้องพิจารณาความเป็นเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องและเป็นไปในกระบวนการ มิใช่พูดขาดลงไปง่ายๆ ในทันที

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่ง ที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไรๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงองค์ประกอบและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่เป็นปัจจัยเกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวกฎหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม

ที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการแสดงในแง่ตัวกฎหรือตัวสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด

แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน เมื่อพูด

^๑ การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)

^๒ การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)

^๓ การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of mind)

^๔ ส.น. ๑๖/๘๓/๔๘

^๕ ดู ต่อหน้าด้วย อัตตการวาท และปรการวาท ใน “ปัจจุสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา” ข้างต้น

ในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั้นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ว่าที่เดียวว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำต่างๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” นี้ เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคล โดยมองจากตัวเองออกไป

ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่าต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึงการที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้องอาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั้นเอง ในการที่จะชักจูง เราให้เกิดการกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้เป็นต้น

โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสภาวะก็ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

๒) ลัทธิหรือความเห็นผิด ที่ต้องแยกจากหลักกรรม

มีลัทธิมิชฌาภิกขุ เกี่ยวับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์ อยู่ ๓ ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจสับสนกับหลักกรรม คือ :-

๑. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **ปุพเพกตวาท**
๒. อีสสรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **อิสวรกรรมวาท** หรือ **อิสวรนิรมิตวาท**
๓. อเหตุอปัจจยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า **อเหตุวาท**

ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเตยรติย์ ๓ ลัทธิเหล่านี้ ถูกบัณฑิตได้ถาม ชักใช้ไล่
เสียงเข้า ย่อมอ้างการถือสืบ ๆ กันมา ดำรงอยู่ในอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่
สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วน
เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (บุพเพกตเหตุ)

๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ ก็ดี มิ
ใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วน
เป็นเพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า (อิสรนินิมมานเหตุ)

๓. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่
สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วนหา
เหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุอุปปัจจัย)

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่
๑) แล้วถามว่า ‘ทราบว่ ท่านทั้งหลายมีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้ จริงหรือ?’ ถ้า
สมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้ว รับว่าจริง เราก็กล่าวกะเขาว่า
‘ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาตเพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อน
เป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำอกินนทานเพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุ จะ
ต้องเป็นผู้ประพฤติดอกพรหมจรรย์ เป็นผู้กล่าวมุสาวาท ฯลฯ เป็นผู้มิ
มีจฉาทิฏฐิ เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อน เป็นเหตุนะสิ’

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอากรรมที่ทำได้ในปางก่อนเป็นสาระ
ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดี ว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี เมื่อ
ไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจังมั่นคงดังนี้ สมณ
พราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาตะที่
ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี้แล เป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเรา
ต่อสมณพราหมณ์ผู้มีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่
๒) กล่าวกะเขาว่า ‘ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของ

พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นเหตุ จักเป็นผู้ทำอกุศลนาทาน. ประพฤติ อพรหมจรรย์... .
กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ผู้มีมิจฉาทิฎฐิ ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า
เป็นเหตุแหละสิ'

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า
เป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดี ว่า 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ'
ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่
๓) .กล่าวกะเขาว่า 'ท่านก็จักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย
จักเป็นผู้ทำอกุศลนาทาน... ประพฤติอพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็น
ผู้มีมิจฉาทิฎฐิ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยแหละสิ'

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ดี
ความพยายามก็ดี ว่า 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ' ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ'

โดยเฉพาะลัทธิที่ ๑ คือ *ปุพเพกตเหตุวาท* นั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์
ดั่งพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า
'สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะ
กรรมที่ตัวทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตะบะ
ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ถูกบังคับต่อไป เพราะไม่ถูกบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม
เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ก็จัก
เป็นอันสลัดทุกข์ได้หมดสิ้น ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาทะอย่างนี้'^๑

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็
มีว่า

ดูกรสิวกะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดจาก
ความแปรปรวนแห่งอตุกัก็มี...เกิดจากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจาก

^๑ อัง.ติก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๒; และดูประกอบใน อภิ.วิ. ๓๕/๙๔๐/๔๙๖; ม.ญ. ๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓

^๒ ม.ญ. ๑๔/๒/๑

ถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์ เหล่าใด มีวาตะ มี
ความเห็นอย่างนี้ว่า ‘บุคคลได้ส่วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์
ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนานั้นเป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ปางก่อน’ ฯลฯ เรา
กล่าวว่า เป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง^๑

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่เล่นไปไกลเกินไป จนมองเห็น
ความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรม
เก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความ
เห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือ
ความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมและ
คำสอนเหล่านี้ทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มีได้ปฏิเสธรกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่
ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อบัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุ
ปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจ
นอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึดไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ ผู้เข้าใจ
ปฏิจลสมุပ္บาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้

เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก ๓ ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็
แน่นอนว่า การขึ้นมาถึงของเขาต้องอาศัยการกระทำคือการเดินที่ผ่านมาแล้ว
นั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะ
พื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่าง
บนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เนื่องเพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึก
เหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้น
หรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธ
ไม่ได้

^๑ ส.สพ. ๑๘/๔๒๗/๒๘๔

การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับคนอื่น ๆ ท่ามกลางสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากการที่ได้เดินมา ด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่จะต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่ไหน เพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึก นั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำ นั้นๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อย ไปทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้นเป็นต้น ถึงอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องของเขาอีก ที่ว่าจะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อยหรือว่าจะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน

ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปัจจุสมุปบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่ เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบกรรวางแผนทำการปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป

๓) แง่ละเอียดอ่อนที่ต้องเข้าใจ เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม

มีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไรๆ เขาย่อมได้ เสวยกรรมนั้นอย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย

แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไรๆ เขาย่อมได้เสวยวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมีได้ (คือสำเร็จประโยชน์) เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้น ก็นำเขาไปนรกได้ ส่วนบุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็นำเขาไปนรกได้? คือ บุคคลบางคน เป็นผู้ไม่ได้อบรมกาย ไม่ได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต ไม่ได้อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอัตภาพเล็ก มีปรกติดอยู่เป็นทุกข์เพราะวิบากเล็กน้อย ๆ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมชั่วนั้นก็นำเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในขันน้ำน้อย)

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น? คือ บุคคลบางคนเป็นผู้ได้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาตมะ มีธรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเช่นเดียวกันนั้นแหละ กรรมชั่วนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น (เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)

ดูกรนายคามณี ศาสดาบางท่าน มีวาทะ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกาเมสุมิจฉาจาร ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด

สาวกที่เลื่อมใสในศาสดานั้นคิดว่า ‘ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิวฏฐิว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด’ เขาจึงได้ทิวฏฐิขึ้นมาว่า ‘สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบายตกนรกด้วย’ เขาไม่ละวาทะนั้น ไม่สละทิวฏฐินั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...

ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำเนินปาณาติบาต...อทินนาทาน...กาเมสุมิจฉาจาร...มุสาวาท โดย

อเนกปริยาย และตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต... อทินนาทาน...กาเมสุมิจฉาจาร...มุสาวาท”

สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสดานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิตีเดียณปาณาติบาต ฯลฯ โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต ฯลฯ” ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้ว มีมากถึงขนาดนั้นๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมากๆ ถึงขนาดนั้นๆ ไม่ดี ไม่งาม เลย เราจะกลายเป็นผู้เดือดร้อนใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่เชื่อว่าไม่ได้กระทำความชั่ว”

เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่าเขาละกรรมชั่วนั้นได้ด้วย การกระทำอย่างนี้...

เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสาวาท... ปิสุณาวาจา...มรฺสุวาจา...สัมผัปลาปะ...อภิชฌา...พยาบาท...มิจฉาภิภูฏี แล้ว เป็นผู้ผู้มีสัมมาภิภูฏี เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิชฌา (ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท (ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ไปทิศ ๑...ทิศ ๒...ทิศ ๓...ทิศ ๔ ครบถ้วน ทั้ง สูง ต่ำ กว้างขวาง ทัวทั้งโลก ทัวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา อันไพบุลย์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไรเวร ไรพยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น...^๑

พุทธพจน์ในข้อ ๓) นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่อง การให้ผลของกรรม ให้มีการศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้ลงความ เห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมง่ายเกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียง ตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่ มากเกินไป

^๑ อัง.ติก. ๒๐/๕๔๐/๓๒๐

ข. คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรม มีดังนี้:

- ๑) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล และมองเห็นการกระทำและผลการกระทำตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมกมาย ตีนขาว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
- ๒) ให้เห็นว่า ผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนา จะเข้าถึงหรือสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตนเอง และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่มัวคอยโชคชะตา ไม่หวังผลลบนันดาลหรือรอผลการเช่นสรวงอ้อนวอน
- ๓) ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ที่จะงดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลทำความดีต่อเขา
- ๔) ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิและหน้าที่โดยธรรมชาติ ที่จะทำการต่างๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุงสร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเทวดาและพรหม ได้ทุกๆ คน
- ๕) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความดีความชั่วที่ทำ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
- ๖) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และให้รู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานทุนเดิมของตนที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้จักที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
- ๗) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป

คุณค่าที่กล่าวนั้น พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ ดังต่อไปนี้

ก) ความหมายทั่วไป เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เจตนา (นั่นเอง) เราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึง
กระทำการกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ^๑

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรม เป็น
กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้
ทราบและประณีต^๒

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำ
ชั่ว ย่อมได้ชั่ว^๓

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ได้
บุคคลมีหน้าชุ่มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำ
แล้วไม่ได้ บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล
ทำแล้วเป็นดี^๔

คนพาลมีปัญญาทราม ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรม
ชั่วอันให้ผลเดือดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มีหน้า
นองด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดีเลย

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วย
หัวใจแช่มชื่นเบิกบาน กรรมนั้นทำแล้วเป็นการดี บุคคลรู้กรรมใดว่า เป็น
ประโยชน์ก็ถือกุศลแก่ตนควรรีบลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว^๕

ข) ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถือมงาย เช่น :-

คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะเล่นไปยั้ง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ คือ) แม่น้ำ
พาหุกา ทำน้ำอธีกักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสวดี แม่น้ำ
น้ำปายาคะ และแม่น้ำพามุติ เป็นนิตย ก็บริสุทธิตัวได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำ

^๑ อัง.ภก. ๒๒/๓๓๔/๔๖๓

^๒ ม.อ. ๑๔/๕๗๗/๓๗๖

^๓ ส.ส. ๑๕/๕๐๓/๓๓๓

^๔ พ.บ. ๒๕/๑๕/๒๓

^๕ ส.ส. ๑๕/๒๘๑/๘๑

ปยาอะ หรือแม่น้ำพาหุกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมอัน
หยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย

(แต่) ผู้คฤณฤกษ์ (ฤกษ์ดีเยี่ยม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธิ์
อุโบสถก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธิ์ วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว มีภาระงาน
สะอาด ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ

ดูกรพรหมณ์ ท่านจงอาบตนในหลักธรรมนี้เถิด จงสร้างความเกษมแก่
สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอกุศลนาทาน
เป็นผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไซ้ ท่านจะต้องไปทำน้ำคยาทำไม
แม่น้ำดื่มของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว^๑

ถ้าแม้บุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ (ชำระบาป) กบ
เต่า นาค จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เที่ยวไปในแม่น้ำ ก็จักพากันไปสู่สวรรค์
แน่นอน...ถ้าแม่น้ำเหล่านี้พึงนำบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไปได้ไซ้ แม้
น้ำเหล่านี้ก็พึงนำบุญของท่านไปได้ด้วย^๒

ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ(ศกดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบ ก็
หาไม่ ผู้ใดมีศีลจะมีธรรม ผู้หนึ่งจึงจะเป็นผู้สะอาด เป็นพรหมณ์^๓

ผู้ใดไม่ถือมงคลตื่นข่าว ไม่ถืออุกกาบาต ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะดี
หรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลตื่นข่าว ข้ามพ้นกิเลสที่ยม
แอกที่ผูกสัตว์ไว้ในภพไปเสียได้ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีก^๔

ประโยชน์ได้ล่วงเลยคนเขลาผู้มีคำนวณนับฤกษ์อยู่ ประโยชน์เป็นตัว
ฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวจักทำอะไรได้^๕

^๑ ม.ม. ๑๒/๔๘/๗๐

^๒ พุ.เถร. ๒๖/๔๖๖/๔๗๓

^๓ พุ.อุ. ๒๕/๔๖/๘๑

^๔ พุ.ช. ๒๗/๘๗/๒๘

^๕ พุ.ช. ๒๗/๔๙/๑๖

บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า เป็นฤกษ์ดี มงคลดี เป็นเข้าดี อรุณดี เป็นขณะดี ยามดี และเป็นอันดีทำบูชาดีแล้วในท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นสิทธิโชค วจีกรรม ก็เป็นสิทธิโชค มโนกรรม ก็เป็นสิทธิโชค ประณีธานของเขา ก็เป็นสิทธิโชค ครั้นกระทำการทั้งหลายที่เป็นสิทธิโชคแล้ว เขาย่อมได้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสิทธิโชค^๑

ค) การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารถนา เช่น :-

ไม่ควรหวงพะงายถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อฝันถึงสิ่งที่อยู่ภายนอกหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัดสิ่งที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้นครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวายุปฏิบัติให้ลุล่วงไป ในที่นั้นๆ

เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่าจะตายในวันพรุ่ง เพราะวาลำสำหรับพระยามัจจุราช เจ้าทัพใหญ่หนั้น เราทั้งหลายไม่มีทางผิดเพี้ยนเลย

ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนีตรัสว่า เป็นผู้มิแต่ละราตรีนำโชค (ภัทเทภรตต์)^๒

ดูกรคฤหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของไต่ยากในโลก คือ อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม ๕ ประการนี้...เราไม่กล่าวว่าจะพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารถนา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะมีได้เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารถนาแล้วไซ้ ใครในโลกนี้ จะพึงเสื่อมจากอะไร

ดูกรคฤหบดี อริยสาวกผู้ปรารถนาอายุ (ยืน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพลิดเพลिनกับอายุ เพราะการอยากได้อายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารถนาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่

^๑ อัง.ติก. ๒๐/๕๙๕/๓๗๙

^๒ ม.อ. ๑๔/๕๒๗/๓๔๘; ๗๑๗

ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวกนั้นย่อมเป็นผู้ได้อายุ ไม่ว่าจะเป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์...

ผู้ปรารถนาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์...^๑

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึงจะมีความปรารถนาว่า “ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเถิด” ดังนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่... เหมือนไข่ไก่ ๘ ฟองก็ตาม ๑๐ ฟองก็ตาม ๑๒ ฟองก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่กก ไม่ฟัก ถึงแม่แม่ไก่จะมีความปรารถนาว่า “ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเล็บหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด” ดังนี้ ลูกไก่จะใช้ปลายเล็บ หรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ ก็หาไม่^๒

ง) การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น :-

ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักขกรรม เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชวานา มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นคิลปิน มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มีใช้พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มีใช้พราหมณ์

เรามีได้เรียกคนเป็นพราหมณ์(แค่)ตามกำเนิดจากครุฑมารดา ผู้นั้นยังมีกิเลส เขาเป็นเพียงโกวาทิ (คือพราหมณ์ตามธรรมเนียม ที่หักทลายคนอื่นว่า “โก”) เท่านั้น เราเรียกคนที่ไม่ยังมีกิเลส ไม่มีความยึดมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์

อันนามและโคตรที่กำหนดตั้งกันไว้ นี้ เป็นแต่สักว่าโวหารในโลก เพราะเกิดมีขึ้นตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในคราวนั้นๆ ตามที่ภูฏินัน

^๑ อัง.ปญจก. ๒๒/๔๓/๕๑

^๒ ส.ช. ๑๗/๒๖๑/๑๘๖

นอนเนื่องอยู่ในหทัยสิ้นกาลนาน ของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ ก็พรั่กว่ากล่าวว่าเป็นพรหมณ์เพราะชาติกำเนิด

แต่บุคคลจะเป็นพรหมณ์เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะมีใช่พรหมณ์ เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพรหมณ์ก็เพราะกรรม (อาชีพ-การทำงานที่ทำ-ความประพฤติ-การที่คิดพูดและทำ^๑) ไม่ใช่พรหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชวานาก็เพราะกรรม เป็นศีลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชา ก็เพราะกรรม

บัณฑิตทั้งหลาย ผู้เห็นปฏิจสมุขบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามเป็นจริงว่า โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกยึดไว้ด้วยกรรม เหมือนลีมส์ลักของรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น^๒

ดูกรพรหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโศคะมากก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโศคะมากก็หาไม่ได้

แท้จริง บุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบเช่นฆ่าสังหาร ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดคำเพ้อเจ้อ เป็นคนละโมภ คิดเบียดเบียน เป็นมัจฉาทิฎฐิ^๓

^๑ กรรม แปลว่าการกระทำ แต่บางแห่งมีความหมายแคบลง หมายถึงการงานที่อาศัยเลี้ยงชีพ

^๒ ม.ม. ๑๓/๗๐๗/๖๔๔; พุ.สุ. ๒๕/๓๘๒/๔๕๓

^๓ ม.ม. ๑๓/๖๖๔/๖๑๒

บุคคลไม่เป็นคนถ้อยเพราะชาติกำเนิด ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นคนถ้อยเพราะกรรม (คือการกระทำ ความประพฤติ) เป็นพราหมณ์เพราะกรรม^๑

วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น^๒

บรรด้าวรรณะทั้งสิ้นนี้ ผู้ใดเป็นภิกษุ ลี้นกเลสาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว หมุดเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้นั้นแลเรียกได้ว่า เป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น^๓

จ) การพึ่งตนเอง เช่น :-

การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง^๔

ตนนั้นแล เป็นที่พึ่งของตน จริงแท้แล้ว ใครอื่นจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยตนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคลจะได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก^๕

ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้^๖

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเกิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเกิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย^๗

^๑ พุ.สุ. ๒๕/๓๐๖/๓๕๒

^๒ อัง. อุฏฺฐก. ๒๓/๑๐๙/๒๐๕

^๓ ที.ปา. ๑๑/๗๑/๑๐๗

^๔ พุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑

^๕ พุ.ธ. ๒๕/๒๒/๓๖

^๖ พุ.ธ. ๒๕/๒๒/๓๗

^๗ ที.ม. ๑๐/๙๔/๑๑๙; ที.ปา. ๑๑/๔๙/๘๔; ส.ข. ๑๗/๘๗/๕๓

ฉ) ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

หญิง ชาย คฤหัสถ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เรามีกรรม เป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่า พันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจัก เป็นทายาทของกรรมนั้น^๑

ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ถ้าท่านจัก ทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็จะไม่พ้นจากความ ทุกข์ไปได้เลย^๒

ธัญชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มี อยู่ ทาส กรรมกร คนงาน คนอาศัย ล้วนพาเอาไปไม่ได้ทั้งสิ้น จะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด

แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละเป็น ของของเขา และเขาจะพาเอากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตน ฉะนั้น

ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สั่งสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายหลังหน้า ความดี ทั้งหลายย่อมเป็นที่พึงของสัตว์ในปรโลก^๓

^๑ อก.ปญจก. ๒๒/๕๗/๘๒

^๒ พุ.ฉ. ๒๕/๑๑๕/๑๕๐

^๓ ส.ส. ๑๕/๓๙๒/๑๓๔

๒. อริยสัจ

ก. ความเข้าใจเบื้องต้น

อริยสัจ เป็นหลักธรรมที่สำคัญและรู้จักกันมากที่สุดอีกข้อหนึ่ง อริยสัจไม่ใช่เป็นหลักส่วนย่อยของปฏิจลสมุปบาท แต่เป็นทั้งหมดของ ปฏิจลสมุปบาท พูดง่ายๆ ว่า มีความหมายครอบคลุมปฏิจลสมุปบาททั้งหมด

๑) ตรัสรู้ อริยสัจ = ตรัสรู้ ปฏิจลสมุปบาท และนิพพาน

เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?”

จะตอบว่า ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ หรือ

ตอบว่า ตรัสรู้ ปฏิจลสมุปบาท ก็ได้

คำตอบที่ว่านี้ จะไม่พิจารณาโดยเนื้อหาของหลักธรรมเลย ยกแต่คัมภีร์มาอ้างก็ได้

คัมภีร์วินยปิฎก เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุข และพิจารณาทบทวน ปฏิจลสมุปบาท ทั้งโดยอนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวน การดับทุกข์) ตลอดเวลา ๑ สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไป ทรงพระดำริว่า :-

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เร่ร่อนอยู่ในอาลัย ฐานะนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจลสมุปบาท; แม้ฐานะนี้ก็เห็นได้ยาก นัก กล่าวคือ...นิพพาน^๑

ส่วนในพระสูตร เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็เล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุททกดาบส การบำเพ็ญและ

^๑ ดู วินย. ๔/๑-๗/๑-๘

การละเลิกทวารกิจริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุลุณาม และ
ตรัสรู้วิชา ๓ ในตอนตรัสรู้มีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว สัตจากกาม สัตจากอกุศลธรรม
ทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มี
สุข...มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่

เราเห็น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัว
หมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้น้อมจิตไปเพื่อ
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ ๑) ...ได้
น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุติอุบัติอยู่ (วิชาที่ ๒) ...
ได้น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย
นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสว
นิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้ว
จาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ ๓)...^๑

ต่อจากนี้ ก็มีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความ
ความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข
(ซึ่งอรุณกถาว่า ๗ สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท จนถึง
ทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปปาทและ
นิพพาน ที่ได้ตรัสรู้

ส่วน พระสูตร เล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมา จนถึงตรัสรู้วิชา
๓ แล้วข้ามระยะเสวยวิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริจะไม่ประกาศธรรม
เพราะความยากของปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน เช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความในวินัยปิฎกตอนทรงพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท
และพุทธดำริปรารถนาการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อม
กล่าวได้ว่าพระพุทธรเจ้า **ตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท** (กับทั้งนิพพาน)

^๑ ดู ม.ม. ๑๒/๓๑๗-๓๒๖/๓๑๗-๓๓๓, ๔๑๑-๔๒๙/๔๔๒-๔๖๐; ม.ม. ๑๓/๔๘๙-๕๐๙/๔๔๓-๔๖๒; ๗๓๘-
๗๕๗/๖๖๙-๖๘๗

ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ ซึ่งเป็นตัวการตรัสรู้แท้ๆ (วิชา ๒ อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่า **ตรัสรู้ อริยสัจ ๔** จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

๒) เรียนอริยสัจ ต้องรู้หน้าที่ต่ออริยสัจ

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสัจ พร้อมทั้งความหมายตามแบบ และหน้าที่ของคนต่ออริยสัจข้อนั้นๆ

๑. ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากของรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า **อุปาทานขันธ ๕** (ขันธ ๕ ที่ยึดไว้ด้วยอุปาทาน) เป็นทุกข์

เหตุอีกนัยหนึ่ง คือ ชีวิตและทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎกรรมชาติ ที่จะต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย จึงแฝงไว้ด้วยความกดดัน บีบคั้น ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัว พร้อมทั้งจะทำให้เกิดทุกข์เป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

หน้าที่ต่อทุกข์ คือ การกำหนดรู้ เข้าใจมั่น รู้เท่าทันความเป็นจริง (เรียกว่าปริญา)

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า **สมุทัย** (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ได้แก่ **ตัณหา** คือ ความร่ำรอนทะยานอยาก ที่ทำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วย ความเพติดเพลินและความติดใจ คอยไฝหาความยินดีใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป มี ๓ คือ **กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา**

พูดอีกนัยหนึ่ง คือ ความอยากที่ยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง โดย
 อากาโรซึ่งมีเรา ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้
 ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความหวาดกังวล
 ความติดข้องในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่ไปรุ่งโล่งเป็นอิสระ
หน้าที่ต่อสมุทัย คือ ละเสีย ทำให้หมดไป เรียกว่า **ปหานะ**

๓. **ทุกข์นิโรธ** เรียกสั้นว่า **นิโรธ** (ความดับทุกข์) ได้แก่การที่ตัดขาดไปไม่เหลือ
 ด้วยการคลายออก สละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่พัวพัน

พูดอีกนัยหนึ่ง คือ ภาวะแห่ง**นิพพาน** ที่ไม่มีความทุกข์ เป็น
 สุขโดยไม่มีขึ้นต่อตณหา ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวน
 กระวาย หวาดกังวล เป็นต้น มีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่ง
 บริสุทธิ์ เป็นอิสระ สงบ ปลอดภัย ผ่องใส เบิกบาน

หน้าที่ต่อนิโรธ คือ ทำให้แจ้ง ทำให้สำเร็จ ทำให้เกิดมีเป็น
 จริงขึ้นมา หรือ บรรลุถึง เรียกว่า **สังขณิกิริยา**

๔. **ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา** (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์) เรียกสั้นๆ ว่า
มรรค ได้แก่ทางประเสริฐมีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ
 สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ
 สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

หน้าที่ต่อมรรค คือ เจริญ ฝึก หรือปฏิบัติ เรียกว่า **ภาวนา**^๑

^๑ คำจำกัดความของอริยสังขมามีมากมาย เช่น ใน อัมมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย. ๔/๑๔/๑๘; และ ส.ม.
 ๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; อภิ.วิ. ๓๕/๑๔๕-๑๖๒/๑๒๗-๑๓๖; เป็นต้น สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในอริยสังข์ คือการรู้
 และทำหน้าที่ต่ออริยสังข์แต่ละข้อให้ถูกต้อง มิฉะนั้น จะทำให้เกิดความผิดพลาด ทั้งในความเข้าใจและการ
 ประพฤติปฏิบัติ หน้าที่ต่ออริยสังข์เหล่านี้ เรียกทางธรรมว่า **กิจในอริยสังข์** ได้แก่ :-

๑. กิจในทุกข์ = **ปริญญ** คือ การกำหนดรู้ (ทำความเข้าใจทุกข์/ปัญหาและกำหนดรู้ขอบเขตของมัน)

๒. กิจในสมุทัย = **ปหานะ** คือ การละ (กำจัดแก้ไขต้นตอหรือสาเหตุของทุกข์/ปัญหา)

๓. กิจในนิโรธ = **สังขณิกิริยา** คือ การทำให้แจ้ง (เข้าถึงภาวะที่ปราศจากทุกข์/ปัญหา หรือบรรลุจุดหมาย)

๔. กิจในมรรค = **ภาวนา** คือ การเจริญ (ฝึกอบรม ดำเนินการ ลงมือปฏิบัติตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย)

ความเข้าใจผิดที่สำคัญบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น การเห็นว่าพระพุทธศาสนามองโลกในแง่
 ร้าย เป็นต้น เกิดจากการไม่เข้าใจ**กิจในอริยสังข์**

๓) อริยสังข์ กับ ปฏิจจสมุปปาท ครอบคลุมกันอย่างไร

ขอให้เทียบหลัก อริยสังข์นั้น กับหลัก ปฏิจจสมุปปาท ดังนี้

๑. สมุทัยวาร: อวิชชาเกิด→สังขารเกิด→ ฯลฯ ชาติเกิด→ชรามรณะ+โสภะ
 ฯลฯ อุปายาส เกิด
๒. นิโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ→ ฯลฯ ชาติดับ→ชรามรณะ+โสภะ
 ฯลฯ อุปายาส ดับ

ข้อ ๑. คือ ปฏิจจสมุปปาท สมุทัยวาร หรือแบบอนุโลม แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสังข์ข้อ ๑ (ทุกข์) และ ๒ (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสังข์ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรามรณะ โสภะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏ ออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสังข์ข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบ ซึ่งจะต้องแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ ๒. คือ ปฏิจจสมุปปาท นิโรธวาร หรือแบบปฏิโลม แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับอริยสังข์ ข้อ ๓ (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาก็ต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย

แม้ว่าโดยตรง ปฏิจจสมุปปาทนั้น จะตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ ๔ ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายของปัญหา ย่อมบ่งชี้เป็นนัย ให้เห็นแนวทางดำเนินการ หรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหาไปด้วยในตัว กล่าวคือ ชี้ให้เห็นว่า จะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใดๆ แม้จะยังไม่ลงไปสู่รายละเอียดของวิธีปฏิบัติ

เมื่อสรุปอริยสังข์ให้เหลือน้อยลงอีก ก็ได้ ๒ ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ ๑ และ ๒) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ ๓ และ ๔)

ปฏิจจสมุปปาท ๒ นั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ คือ แบบสมุทัยวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๒ (สมุทัย) และแบบนิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ ๓ (นิโรธ)^๑

^๑ ดู ส.นิ. ๑๖/๒๕๑-๒๕๒/๑๒๖-๑๒๘; เป็นต้น

พึงสังเกตว่า ในคำจำกัดความของอริยสังข์โดยทั่วไป ข้อ ๒ แสดงเฉพาะตัณหาอย่างเดียวยังเป็นสมุทัย และข้อ ๓ แสดงการดับตัณหาว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด พุดง่ายากว่าเป็นตัวแสดงหน้าโรง หรือเป็นชั้นออกโรงแสดงบทบาท เมื่อพุดแบบรวบรัด ก็จับเอาแค่ตัวการที่ออกโรงแสดงแค่นี้

อย่างไรก็ดี กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังจากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจนุปบาท ซึ่งแสดงสมุทัยตั้งแต่จุดเริ่ม ที่อวิชชา

ส่วนแง่ที่ปฏิจจนุปบาท กับ อริยสังข์ พิเศษหรือแตกต่างกัน พอสรุปได้ดังนี้

๑. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง **ปฏิจจนุปบาท**แสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ ส่วน **อริยสังข์**เป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอต่อปัญญามนุษย์ ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

โดยนัยนี้ **อริยสังข์** จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสวนหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และ

โดยนัยเดียวกันนี้ อริยสังข์จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างเป็นระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน

ส่วน **ปฏิจจนุปบาท** เป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสังข์ และเป็นเนื้อหาของสภาวะธรรม ที่จะต้องศึกษาเมื่อต้องการเข้าใจอริยสังข์ให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังตรัสรู้ใหม่ๆ

๒. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจสุมุปาบท ฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก) เมื่อเทียบกับอริยสังข์ข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า

ปฏิจสุมุปาบทนิโรธวาร (ปฏิโลมนัย) กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริเมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือตอนแรกกล่าวถึงปฏิจสุมุปาบทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน” นี้แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ ปฏิจสุมุปาบท กับ นิโรธ (นิพพาน)

ส่วนอริยสังข์ข้อ ๓ คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธ คือนิพพาน เป็นสำคัญ โดยมีความหมายไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข) แม้ว่า ปฏิจสุมุปาบท ฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจสุมุปาบทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้แจกแจงออกไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอะไร มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่างๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้กระบวนการวิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้

ส่วนในอริยสังข์ มีหลักข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสังข์จะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสังข์ข้อ ๔ คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ ดำเนินตามความเป็นจริงของธรรมชาติ

เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับ ปฏิจจนสมุปบาท ถือว่า

ปฏิจจนสมุปบาท เป็น **มัชฌิมนธรรมเทศนา** คือ หลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือหลักธรรมสายกลาง

ส่วน **มรรค** คืออริยสัจ ข้อ ๔ เป็น **มัชฌิมาปฏิปทา** คือทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติซึ่งจัดวางไว้โดยสอดคล้องตามหลักความจริงนั้น มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

๔) พระพุทธเจ้าตรัสรู้ริยสัจ และตรัสสอนอริยสัจ

ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องอื่นๆ ต่อไป เห็นว่าควรทราบฐานะของอริยสัจ ในระบบคำสอนของพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก ดังนี้

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เหยียบไปบนผืนแผ่นดิน ทั้งสิ้นทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉันทุ กุศลธรรม ทั้งสิ้นทั้งปวง ก็สังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ฉันทัน^๑

ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามความเป็นจริง ครอบปริวัฏ ๓ อากาณ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธ์แจ่มชัดตราบใด ตราบนั้น เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่าได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...^๒

ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ ไม่เข้าใจอริยสัจ ๔ ทั้งเราและเธอ จึงได้วิ่งเล่นเร่ร่อนไป (ในสังสารวัฏ) ลี้ลกณนานอย่างนี้^๓

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสอนุปุพพิทกาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสวรรค์ เรื่องโทษความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่ง กาม และเรื่องอาหิงสาลีในแอกขัมมะ ครั้นพระองค์ทรงทราบว่ อุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตปลาบปลื้ม มีจิตเลื่อมใส แล้ว จึงทรงประกาศสามุกังสิกาธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

^๑ ม.ม. ๑๒/๓๔๐/๓๔๓

^๒ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย. ๔/๑๖/๒๑ และ ส.ม. ๑๓/๑๖๗๐/๕๓๐

^๓ ที.ม. ๑๐/๘๖/๑๐๗

กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^๑

บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อ การรู้ การเห็น การบรรลุ การกระทำให้แจ้ง การเข้าถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นีทุกข์ นีทุกข สมุทัย นีทุกขนิโรธ นีทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^๒

มีสิ่งหนึ่งที่ดีถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริง ก็ไม่สอน และอริยสัจ นี้ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้

โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัยและไม่ยอมทรงเสียเวลาใน การถกเถียงปัญหาทางอภิปราย มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่งว่าดังนี้

ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบ ปัญหา) แก่เราว่า “โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์ หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่” ดังนี้ ตราบใด เราจะไม่ครอง ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตรานั้น ตถาคตก็จะไม่ พยากรณ์ความข้อนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่

เปรียบเหมือนบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตร สหาย ญาติสาโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า บุรุษผู้ต้องครั้นนี้จึงกล่าวว่า “ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่าอย่างไร มีโคตรว่าอย่างไร ร่าง สูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนครโน้น

^๑ ม.ม. ๑๓/๗๔/๖๗; และดู อจ. อัญจน. ๒๓/๑๑๑/๒๑๓ เป็นต้น; สามกัณฑ์กาธรรมเทศนา แปลกันว่าพระ ธรรมเทศนาที่สูงส่ง หรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้น แสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่นๆ ที่มักตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถามหรือสนทนาเกี่ยวข้องไปถึง

^๒ อจ. นวก. ๒๓/๒๑๗/๓๔๙

ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้อาณูกรรมนี้ออกตราบนั้น

ตราบใดข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่า ธนูที่ใช้อยู่กับข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแสง หรือชนิดเกาทัณฑ์ สายที่ใช้อยู่กับข้าพเจ้าทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้อยู่กับข้าพเจ้าทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลูก ทางเกาทัณฑ์ เสียบด้วยขนเป็ดแข็ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกกลีกลิบหนู เกาทัณฑ์นั้นพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้อยู่กับข้าพเจ้าเป็นชนิดใด ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้อาณูกรรมนี้ออกตราบนั้น”

บุรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่วานั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันทใด...บุคคลนั้น ก็ฉันทนั้น

แน่ะมาลูกกยบุตร เมื่อมีทิวฏฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิวฏฐิว่า โลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิวฏฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง ก็ตามชาติก็ยังคงมีอยู่ ชราก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันนี้เดียว ฯลฯ

ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เถิด

อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิวฏฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะข้อนั้น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อนิพพาน

อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือข้อว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^๑

^๑ ม.ม. ๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓

ข. คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :-

๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผล จะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้

๒. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ

๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเติลิดออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านี้เป็นอย่างดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป

๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลปวิทยาการหรือกิจการต่างๆ นั้น จะเจริญขึ้น เลื่อมลง สูญสลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรก็ตาม หลักความจริงนี้ก็ยังคงยืนยง ใหม และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

บทเพิ่มเติม^๑

เรื่องเหตุปัจจัย ในปฏิจจนสมุปบาท และกรรม

๑) บางส่วนของปฏิจจนสมุปบาท ที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ

ปฏิจจนสมุปบาท เป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องใหญ่ มีความกว้างขวางลึกซึ้ง และมีแง่มุมต่างๆ มากมาย ละเอียดจับซ่อนอย่างยิ่ง ไม่ต้องพูดถึงว่าจะยากต่อการที่จะเข้าใจให้ทั่วถึง แม้แต่จะพูดให้ครบถ้วนก็ยากที่จะทำได้

ด้วยเหตุนี้ ในการศึกษาทุกๆ ไป เมื่อเรียนรู้หลักพื้นฐานแล้ว ก็อาจจะศึกษาบางแง่มุมที่น่าสนใจเป็นพิเศษ โดยเฉพาะส่วนที่เกื้อหนุนความเข้าใจทั่วไป และส่วนที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต แก้ปัญหา และทำการสร้างสรรค์ต่างๆ

ในที่นี้ จะขอย้อนกลับไปยกข้อควรทราบสำคัญ ที่กล่าวถึงข้างต้น ขึ้นมาขยายความอีกเล็กน้อย พอให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้น และเห็นทางนำไปใช้ประโยชน์ได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะในแง่ของหลัก**กรรม** ที่เป็นธรรมสืบเนื่องออกไป

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหัวข้อนี้เป็นเพียงคำอธิบายเสริม การขยายความจึงทำได้เพียงโดยย่อ

ใน หน้า ๘๕ ได้เขียนข้อความสั้นๆ แทรกไว้พอเป็นที่สังเกต ดังต่อไปนี้

“ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็น**ปัจจัย**แก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และ

- การเป็น**ปัจจัย**แก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น”

^๑ หัวข้อนี้ เขียนเพิ่มเติมใหม่ ในการพิมพ์ ครั้งที่ ๑๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔

ข้อความนี้บอกให้ทราบว่า *ปฏิจจสมุปบาท* เป็นหลักความจริงของธรรมชาติ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

๒) ความหมายของ เหตุ และ ปัจจัย

เบื้องต้นควรเข้าใจความหมายของถ้อยคำเป็นพื้นไว้ก่อน ในที่ทั่วไป หรือเมื่อใช้ตามปกติ คำว่า “เหตุ” กับ “ปัจจัย” ถือว่าใช้แทนกันได้

แต่ในความหมายที่เคร่งครัด ท่านใช้ “ปัจจัย” ในความหมายที่กว้าง แยกเป็นปัจจัยต่างๆ ได้หลายประเภท ส่วนคำว่า “เหตุ” เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความหมายจำกัดเฉพาะ กล่าวคือ

“ปัจจัย” หมายถึง สภาวะที่เอื้อ ก่อหนุน คำจุน เปิดโอกาส เป็นที่อาศัย เป็นองค์ประกอบร่วม หรือเป็นเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะให้สิ่งนั้นๆ เกิดมีขึ้น ดำเนินต่อไป หรือเจริญออกงาม

ส่วนคำว่า “เหตุ” หมายถึง ปัจจัยจำเพาะ ที่เป็นตัวก่อให้เกิดผลนั้นๆ

“เหตุ” มีลักษณะที่พึงสังเกต นอกจากเป็นปัจจัยเฉพาะ และเป็นตัวก่อให้เกิดผลแล้ว ก็มีภาวะตรงกับผล (*สภาวะ*) และเกิดสืบทอดลำดับ คือตามลำดับก่อนหลังด้วย

ส่วน “ปัจจัย” มีลักษณะเป็นสาธารณะ เป็นตัวก่อกองหรือเป็นเงื่อนไข เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว อีกทั้งมีภาวะต่าง (*ปรภาวะ*) และไม่เกี่ยวกับลำดับ (อาจเกิดก่อน หลัง พร้อมกัน ร่วมกัน หรือต้องแยกกัน-ไม่ร่วมกัน ก็ได้)

ตัวอย่างเช่น เม็ดมะม่วงเป็น “เหตุ” ให้เกิดต้นมะม่วง และพร้อมกันนั้น ดิน น้ำ อุนหภูมิ โอชา (ปุ๋ย) เป็นต้น ก็เป็น “ปัจจัย” ให้ต้นมะม่วงนั้นเกิดขึ้นมา

มีเฉพาะเหตุคือเม็ดมะม่วง แต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้องไม่พร้อม หรือไม่อำนวย ผลคือต้นมะม่วงก็ไม่เกิดขึ้น

ในเวลาอธิบายเรื่องเหตุปัจจัย มีอีกคำหนึ่งที่ท่านนิยมใช้แทนคำว่าเหตุปัจจัย คือคำว่า “การณะ” หรือ “การณ” ซึ่งก็แปลกันว่าเหตุ^๑

^๑ คำบาลีที่แปลว่าเหตุปัจจัย ยังมีอีกหลายคำ เช่น มูล นิทาน สมุฏฐาน สมุทัย ปวาระ สัมภาวะ/สมภพ

ในพระอภิธรรม ท่านจำแนกความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันนี้ไว้ถึง ๒๔ แบบ เรียกว่า **ปัจจัย ๒๔**

เหตุ เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งใน ๒๔ นั้น ท่านจัดไว้เป็นปัจจัยข้อแรก เรียกว่า “เหตุปัจจัย”

ปัจจัยอื่นอีก ๒๓ อย่างจะไม่กล่าวไว้ทั้งหมดที่นี่ เพราะจะทำให้พื้นผิวแก่ผู้เริ่มศึกษา เพียงขอยกตัวอย่างไว้ เช่น ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย (นิสสยปัจจัย) ปัจจัยโดยเป็นตัวหนุนหรือกระตุ้น (อุปนิสสยปัจจัย) ปัจจัยโดยประกอบรวม (สัมปยุตตปัจจัย) ปัจจัยโดยมีอยู่ คือต้องมีสภาวะนั้น สิ่งนี้จึงเกิดมีได้ (อัตถิปัจจัย) ปัจจัยโดยไม่มีอยู่ คือต้องไม่มีสภาวะนั้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้นได้ (นัตถิปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิดก่อน (ปุเรชาติปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง (ปัจฉาชาติปัจจัย) ฯลฯ

ที่ว่านี้รวมทั้งหลักปลีกย่อยที่ว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล (ชั่วเป็นปัจจัยให้เกิดดี) ก็ได้ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล (ดีเป็นปัจจัยให้เกิดชั่ว) ก็ได้ด้วย

ปัจจัยข้ออื่น เมื่อแปลความหมายเพียงสั้นๆ ผู้อ่านก็คงพอเข้าใจได้ไม่ยาก แต่ปัจฉาชาติปัจจัย คือปัจจัยเกิดทีหลัง คนทั่วไปจะรู้สึกแปลกและคิดไม่ออก จึงขอยกตัวอย่างง่ายๆ ด้านรูปธรรม เช่น การสร้างตึกที่จะดำเนินการภายหลัง เป็นปัจฉาชาติปัจจัยแก่การสร้างนั่งร้านที่เกิดขึ้นก่อน ส่วนในทางสภาวะธรรมด้านนาม ท่านยกตัวอย่างว่า จิตและเจตสิกซึ่งเกิดทีหลัง เป็นปัจจัยแก่ร่างกายที่เกิดขึ้นก่อน

ขอสรุปความตอนนี้ว่า

ตามหลักธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะเกิดมีขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุปัจจัยต่างๆ หลากหลายประชุมกันพร้อม (ปัจจัยสามัคคี)

๓) ผลหลากหลาย จากปัจจัยเอก

ตามหลักแห่งความเป็นไปในระบบสัมพันธ์นี้ ยังมีข้อควรทราบแฝงอยู่อีก โดยเฉพาะ

- ขณะที่เราเพ่งดูเฉพาะผลอย่างหนึ่ง ว่าเกิดจากปัจจัยหลากหลายพร้อมกัน ต้องทราบด้วยว่า ที่เช่นนั้น ต้องมองให้ครบทั้งสองด้าน คือ

๑. ผลแต่ละอย่าง เกิดโดยอาศัยปัจจัยหลายอย่าง

๒. ปัจจัย (ที่ร่วมกันให้เกิดผลอย่างหนึ่งนั้น) แต่ละอย่าง หนุนให้เกิดผลหลายอย่าง

ในธรรมชาติที่เป็นจริงนั้น ความสัมพันธ์และประสานส่งผลต่อกันระหว่างปัจจัยทั้งหลาย มีความละเอียดซับซ้อนมาก จนต้องพูดรวมๆ ว่า “ผลหลากหลาย เกิดจากเหตุ(ปัจจัย)หลากหลาย” หรือ “ผลเอก เกิดจากเหตุเอก” เช่น จากปัจจัยหลากหลาย มีเมล็ดพืช ดิน น้ำ อุณหภูมิ เป็นต้น ปรากฏผลเอก มีต้นไม้ พร้อมทั้งรูป สี กลิ่น เป็นต้น

- ย้ำว่า ความเป็นเหตุปัจจัยนั้น มีชี้มีเพียงการเกิดก่อน-หลังตามลำดับกาละหรือเทศะเท่านั้น แต่มีหลายแบบ รวมทั้งเกิดพร้อมกัน หรือต้องไม่เกิดด้วยกัน ดังกล่าวแล้ว

เมื่อเห็นสิ่งหรือปรากฏการณ์อย่างหนึ่ง เช่น ตัวหนังสือบนกระดาษป้ายแล้ว มองดูโดยพินิจ ก็จะทำให้เห็นว่าที่ตัวหนังสือตัวเดียวนั้น มีเหตุปัจจัยแบบต่างๆ ประชุมกันอยู่มากมาย เช่น คนเขียน (เจตนา+การเขียน) ซอริก แผ่นป้าย สีที่ติดกัน ความชื้น เป็นต้น แล้วหัดจำแนกว่าเป็นปัจจัยแบบไหนๆ

- นอกจากเรื่องปัจจัย ๒๔ แบบ ที่เพียงให้ตัวอย่างไว้แล้ว ขอให้ดูตัวอย่างคำอธิบายของท่านสักตอนหนึ่งว่า

แท้จริงนั้น จากเหตุเดียว ในกรณีนี้ จะมีผลหนึ่งเดียว ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลเอก ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลเดียวจากเหตุเอก ก็หาไม่; แต่ย่อมมีผลเอก จากเหตุอันเอก^๑

^๑ วิกิพจนานุกรม, ๑๕๗; เทียบ วิสุทธิ. ๓/๑๔๑

ตามหลักการนี้ ท่านสอนไว้ด้วยว่า ในปฏิจลสมุปปาทที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่า “เพราะอวิชชา(อย่างนั้น)เป็นปัจจัย สังขาร(อย่างนั้น)จึงมี, เพราะสังขาร (อย่างนั้น)เป็นปัจจัย วิญญาณ(อย่างนั้น)จึงมี, ฯลฯ” ดังนี้

- จะต้องไม่เข้าใจผิดไปว่าพระองค์ตรัสเหตุเดียว-ผลเดียว หรือปัจจัย อย่างหนึ่ง → ผลอย่างหนึ่งเท่านั้น

- ที่จริงนั้น ในทุกคู่ทุกตอน แต่ละเหตุ แต่ละผล มีปัจจัยอื่นและผลอื่น เกิดด้วย

ถ้าอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสช่วงละปัจจัย ช่วงละผล ทีละคู่? ตอบว่า การที่ตรัสเหตุ/ปัจจัย และผล เพียงอย่างเดียวนั้น มีหลัก คือ

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **ตัวเอกตัวประธาน**

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **ตัวเด่น**

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **จำเพาะ (อสาธารณะ)**

บางแห่งตรัส ตามความ **เหมาะสมกับทำนองเทศนา** (เช่นคราวนั้น กรณี นั้น จะเน้น หรือมุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้งจุดใด) หรือให้ **เหมาะกับเวไนย** คือผู้ รับคำสอน (เช่นยกจุดไหน ประเด็นใดขึ้นมาแสดง บุคคลนั้นจึงจะสนใจและ เข้าใจได้ดี)

ในที่นี้ ตรัสอย่างนั้น เพราะจะทรงแสดงปัจจัยและผล ที่เป็นตัวเอกตัว ประธาน เช่นในช่วง “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี” ตรัสอย่างนี้ เพราะ ผัสสะเป็นปัจจัยตัวประธานของเวทนา (กำหนดเวทนาตามผัสสะ) และเพราะ เวทนาเป็นผลตัวประธานของผัสสะ (กำหนดผัสสะตามเวทนา)

หลักความจริงนี้ปฏิเสธลัทธิเหตุเดียว ที่เรียกว่า “**เอกการณวาท**” ซึ่งถือว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากต้นเหตุอย่างเดียว โดยเฉพาะลัทธิที่ถือว่ามี **มูลการณ** เช่น มีพระผู้สร้าง อย่าง **อิสสรวาท** (=อิศวรวาท คือลัทธิพระผู้เป็นเจ้าบนตาล) **ปชาปติวาท** (ลัทธิถือว่าเทพประชาบดีเป็นผู้สร้างสรรพสัตว์) **ปกติวาท** (ลัทธิ สางขยะ ที่ถือว่าสิ่งทั้งปวงมีกำเนิดจากประกฤติ) เป็นต้น

แม้แต่ในสมัยปัจจุบัน คนก็ยังติดอยู่กับลัทธิเหตุเดียวผลเดียว ตลอดจน จนลัทธิผลเดียว และประสบปัญหาหมากจากความยึดติดนี้ ดังปรากฏชัดในวง

การวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่มุ่งผลเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วศึกษาและนำความรู้ความเข้าใจในเหตุปัจจัยมาประยุกต์ให้เกิดผลที่ต้องการ แต่เพราะมองอยู่แค่ผลเป้าหมาย ไม่ได้มองผลหลากหลายที่เกิดจากปัจจัยอเนกให้ทั่วถึง (และยังไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะมองเห็นอย่างนั้นด้วย) จึงปรากฏบ่อยๆ ว่า หลังจากทำผลเป้าหมายสำเร็จผ่านไป บางที ๒๐-๓๐ ปี จึงรู้ตัวว่า ผลร้ายที่พ่วงมากระทบหมู่มนุษย์อย่างรุนแรง จนกลายเป็นได้ไม่เท่าเสีย

วงการแพทย์สมัยใหม่ แม้จะถูกบังคับจากงานเชิงปฏิบัติการ ให้เอาใจใส่ต่อผลข้างเคียงต่างๆ มากสักหน่อย แต่ความรู้เข้าใจต่อความสัมพันธ์เชิงเหตุผลของปรากฏการณ์ต่างๆ โดยส่วนใหญ่ ก็ยังเป็นเพียงการสังเกตแบบคลุมๆ ไม่สามารถแยกปัจจัยแต่ละอย่าง ที่สัมพันธ์ต่อไปยังผลแต่ละด้านให้เห็นชัดได้

พูดโดยรวม แม้ว่ามนุษย์จะพัฒนาความรู้ในธรรมชาติได้ก้าวหน้ามาก แต่ความรู้นั้นก็ยังห่างไกลจากการเข้าถึงธรรมชาติอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ในด้านนามธรรม มนุษย์ควรใช้ประโยชน์จากความรู้ในความจริงของระบบปัจจัยสัมพันธ์ ที่เรียกว่าปฏิจลสมุปบาทนี้ได้มาก

โดยเฉพาะในการดำเนินชีวิตของตน คือในระดับ *กฎแห่งกรรม* ความเข้าใจหลัก “**ผลหลากหลาย จากปัจจัยอเนก**” จะช่วยให้จัดการกับชีวิตของตนให้พัฒนาทั้งภายใน และดำเนินไปในโลกอย่างสำเร็จผลดี

๔) วิธีปฏิบัติต่อกรรม

เมื่อพูดถึงหลักกรรม ปัญหาที่พูดกันมากที่สุดก็คือ

ทำดีได้ดี จริงหรือไม่? ทำไมฉันทำดีแล้ว ไม่เห็นได้ดี?

ถ้าเข้าใจปฏิจลสมุปบาท ในเรื่องเหตุปัจจัยอย่างที่พูดไปแล้ว ปัญหาอย่างนั้นจะหมดไป แต่จะก้าวขึ้นไปสู่คำถามใหม่ที่เป็นประโยชน์และควรจะถามมากกว่าว่า **ทำกรรมอย่างไรจึงจะได้ผลดี และได้ผลดียิ่งขึ้นไป?**

อีกปัญหาหนึ่งคือ

กรรมเก่ามีผลต่อชีวิตของเราแค่ไหน? และ

เราควรปฏิบัติต่อกรรมเก่าอย่างไร?

แม้ว่าเรื่องกรรมจะละเอียดซับซ้อนมาก แต่ก็พอจะให้หลักในการพิจารณาที่สำคัญได้ (ขอให้ทบทวนตามหลักใหญ่ที่ได้พูดไปแล้ว) ดังนี้

๑. รู้หลักความตรงกันของเหตุกับผล ต้องถามตัวเอง หรือจับให้ชัดก่อนว่า กรรมคือความดีที่เราทำนี้ เป็นปัจจัยตัวเหตุ ที่จะให้เกิดผลอะไร ที่เป็นผลโดยตรงของมัน (ผลโดยตรงของเหตุ) เช่น การปลูกเมล็ดมะม่วง ทำให้เกิดต้นมะม่วง (ไม่ใช่ได้ต้นมะพร้าว ไม่ใช่ได้เงิน เป็นต้น) การศึกษา ทำให้ได้ปัญญา และเป็นอยู่หรือจัดการกับชีวิตของตนและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ดีขึ้น (ไม่ใช่ได้เงิน ไม่ใช่ได้งาน เป็นต้น) การเรียนแพทย์ ทำให้สามารถบำบัดโรครักษาคนไข้ (ไม่ใช่ได้ตำแหน่ง ไม่ใช่ร่ำรวย เป็นต้น)

๒. กำหนดผลดีที่ต้องการให้ชัด จะเห็นว่า เพียงแค่ตามหลักความจริงของธรรมชาติว่า “ผลหลากหลาย จากปัจจัยย่อเนก” การแยกปัจจัยแยกผลก็ซับซ้อนอยู่แล้ว เมื่อพูดถึงสังคมมนุษย์ ความซับซ้อนก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น เพราะมี *กฎมนุษย์* และปัจจัยทางสังคม ซ้อนขึ้นมาบน *กฎธรรมชาติ* อีกชั้นหนึ่ง ขอยกตัวอย่างง่ายๆ

กฎธรรมชาติ: การทำสวนเป็นเหตุ ต้นไม้เจริญงอกงามเป็นผล

กฎมนุษย์: การทำสวนเป็นเหตุ ได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาทเป็นผล

หรือ การทำสวนเป็นเหตุ ขายผลไม้ได้เงินมากเป็นผล

ผลโดยตรงของเหตุ เป็นผลตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยที่เที่ยงตรง

อย่างไรก็ดี ผลที่คนพูดถึงกันมาก มักไม่ใช่ผลโดยตรงของเหตุที่เป็นไปตามกฎธรรมชาตินั้น แต่คนมักพูดถึงถึงผลตามกฎมนุษย์

กฎมนุษย์เป็นกฎสมมติ ซึ่งขึ้นต่อเงื่อนไขคือสมมติ (=ส+ร่วมกัน + มติ-การยอมรับ, ข้อตกลง → สมมติ=การตกลงหรือยอมรับร่วมกัน) ซึ่งผันแปรได้ และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่นอกเหนือกฎมนุษย์นั้นอีก เช่น ค่านิยมของสังคม และความมั่งใจพอใจของบุคคล เป็นต้น โดยมีความต้องการเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ

จะเห็นว่า ความหมายของคำไทยว่า “ดี” หรือ “ไม่ดี” นี้ มักจะกำกวม “ดี” นี้ เรามักใช้ในความหมายว่าน่าปรารถนา ตรงกับความพอใจ ชอบใจ หรือแม้กระทั่งเป็นไปตามค่านิยม ดังนั้นจึงต้องมีการแยกแยะ เช่นว่า ดีตรงไปตรงมาตามความจริงของธรรมชาติ ดีต่อชีวิต ดีในเชิงสังคม เป็นต้น

ยกตัวอย่างที่แสนจะง่าย ใกล้ๆ ตัว เช่น เรากินอาหารอย่างหนึ่ง ที่มีผลดีต่อชีวิต ทำให้มีสุขภาพดี แต่อาจจะไม่ดีในเชิงสังคม ไม่สนองค่านิยมให้รู้สึกโก้เก๋ บางคนอาจจะดูถูกว่าเราต่ำต้อย หรือว่าไม่ทันสมัย แต่ชีวิตเราก็ดี

ในทางตรงข้าม มีคนอื่นมาให้ของกินอย่างหนึ่งแก่เรา อาจจะเป็นขนมก็ได้ ราคาแพง มีกลิ่นใส่ ห่ออย่างสวยหรู โก้เก๋มาก ดีเหลือเกินในเชิงสังคม เราอาจจะลืงโลดดีใจที่ได้รับ แต่ถ้ากินเข้าไป ของนั้นกลับไม่ดีต่อชีวิตของเรา จะบั่นทอนสุขภาพ หรือก่อให้เกิดโรค

นี่เป็นตัวอย่าง ซึ่งคงนึกขยายเองได้

เพราะฉะนั้น คำว่า “ผลดี” ที่พูดถึงหรือนึกถึงนั้น จะต้องวิเคราะห์หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น “ดี” ในแง่ไหน เช่น เป็น นักกีฬาเตะตะกร้อ

๑. **ผลดีตามกฎหมายธรรมชาติ** (=ร่างกายแข็งแรงเคลื่อนไหวแคล่วคล่อง)

→ ได้ผลแน่นอน เท่ากับผลรวมหักลบแล้วของเหตุปัจจัย

๒. **ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์**

✧ ในแง่กระแสสังคม (=ผู้คนที่ชื่นชมนิยมยกย่อง)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ → คนสนใจน้อย ได้รับการยกย่องในวงแคบ

✧ ในแง่อาชีพ (=เป็นทางหารายได้มีเงินเลี้ยงชีวิตและร่ำรวย)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ → แม้เป็นล้มมาชีพ แต่หาเงินยาก อาจผิดเคือง

✧ ในแง่วัฒนธรรม (=ช่วยรักษาสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติ)

ปัจจัยภายใน: ถ้าทำใจถูกต้อง → รู้สึกว่าได้ทำประโยชน์ ภูมิใจ สุขใจ แต่

ปัจจัยภายนอก: เงื่อนไขกาลเทศะ → คนอาจจะไม่เห็นคุณค่า ขึ้นต่อสภาพสังคม-การเมือง

นี่เป็นเพียงตัวอย่างของการที่จะต้องวิเคราะห์หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น “ดี” ตามสภาวะของมัน ดีที่เป็นความดีตามหลักการ

แท้ๆ (เช่น ดีเพื่อความดี) หรือดีต่อชีวิตของเรา หรือดีในแง่สังคมโดยการยอมรับ โดยระบบ โดยค่านิยม ฯลฯ

เมื่อขัดกับตัวเองแล้วว่า เราต้องการผลดีในความหมายใด ก็วิเคราะห์ต่อไปว่า ผลดีแบบที่เราต้องการนั้น จะเกิดขึ้นได้ นอกจากตัวการกระทำดีที่เป็นเหตุตรงแล้ว จะต้องมียุปัจจัยอะไรอีกบ้าง ปัจจัยเหล่านั้นมีอยู่หรือเอื้ออำนวยหรือไม่ มีปัจจัยประกอบอะไรอีกที่เราจะต้องทำเพื่อให้ครบถ้วนที่จะออกผลที่เราต้องการ ถ้าต้องการผลดีที่ปัจจัยไม่เอื้อ ผลยากที่จะมา จะยอมรับหรือไม่ ฯลฯ

ขอย้ำว่า ผลดีตามสภาวะ หรือตามกฎธรรมชาตินั้น เป็นของแน่นอนตามเหตุปัจจัยของธรรมชาติเอง แต่ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์ขึ้นต่อเจตจำนง เกี่ยวเนื่องกับความต้องการของมนุษย์ตามกาลและเทศะเป็นต้น ซึ่งจะต้องใช้ปัญญาวิเคราะห์สืบค้นออกมา

หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็คือ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม พึงมุ่งผลดีตามสภาวะเป็นแกนหรือเป็นหลักไว้ก่อน ซึ่งเมื่อทำก็ย่อมได้ ส่วนผลดีเชิงสังคมเป็นต้น พึงถือเป็นเรื่องรองหรือเป็นส่วนประกอบ จะได้หรือไม่ ก็แล้วแต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้ก็ดี ไม่ได้ก็แล้วไป เช่นทำดีเพื่อให้เกิดความดี ใครจะยกย่องสรรเสริญหรือไม่ ก็ไม่มัวติดข้อง หรือทำดีเพื่อฝึกตน เพื่อให้ชีวิตและสังคมเจริญงอกงาม โดยไม่ต้องคิดจะเอาหรือจะได้อะไรจากสังคม^๑

แต่ถ้ามุ่งเอาผลดีด้านสังคมเป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดผลดีตามสภาวะ ถึงจะได้ผลที่ต้องการ แต่จะกลายเป็นการหลอกลวง ซึ่งมีแต่จะทำให้ชีวิตและสังคมเสื่อมทรามลงไป ไม่เร็วก็ช้า

๓. ทำเหตุปัจจัยให้ครบที่จะให้เกิดผลที่ต้องการ ตามหลักความพร้อมพร้อมของปัจจัย อะไรจะปรากฏเป็นผลขึ้น ต้องมีปัจจัยพร้อมพร้อม ตรงนี้จะช่วยให้ไม่ไปติดในลัทธิเหตุเดียวผลเดียว

^๑ ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. ๓๘/๘๔๐/๔๘-๙) แสดงหลักพิจารณาว่า กรรมดี กรรมชั่ว ที่ทำแล้ว จะให้ผลปรากฏออกมา ยังต้องขึ้นต่อองค์ประกอบอีก ๔ อย่าง คือ คติ (ภพ-ถิ่น ที่เกิด ที่อยู่ ทางชีวิต) อุปธิ (สภาพกาย, รูปร่าง) กาละ (เวลา, ยุคสมัย, จังหวะ) ปโยคะ (การที่ ทำ ซึ่งเหมาะ ตรงเรื่อง ครบถ้วน เป็น ชำนาญ หรือไม่) ที่เอื้อต่อกรรมดีขวางกรรมชั่ว เรียกว่า สมบัติ และที่ขวางกรรมดีเอื้อต่อกรรมชั่ว เรียกว่า วิบัติ อีกฝ่ายละ ๔

หลักหรือกฎไม่ได้บอกว่า เมื่อเอาเมล็ดมะม่วงไปปลูกแล้ว ต้นมะม่วงจะต้องงอกขึ้นมา ท่านพูดแต่เพียงว่า จากเมล็ดมะม่วง ต้นไม้ที่จะงอกขึ้นมา ก็เป็นมะม่วง นี่คือ เหตุ→ผล หรือ ปัจจัยตัวตรงสภาวะ→ผล

การที่เมล็ดมะม่วงจะงอกขึ้นมาเป็นต้นมะม่วงนั้น ไม่ใช่มีแต่เมล็ดมะม่วงอย่างเดียวแล้วจะได้ต้นมะม่วง ต้องมีดิน มีปุ๋ยในดิน มีน้ำ มีแก๊ส (เช่น ออกซิเจน คาร์บอนไดออกไซด์) มีอุณหภูมิพอเหมาะ เป็นต้น พูดสั้นๆ ว่า เมื่อปัจจัยพร้อมแล้ว ต้นมะม่วงจึงจะงอกขึ้นมาได้

นอกจากผลที่เรา mong จะเกิดจากปัจจัยหลายอย่างพร้อมแล้ว ปัจจัยแต่ละอย่างที่มาพร้อมนั้น ก็สัมพันธ์ไปสู่ผลอย่างอื่นที่เราไม่ได้ mong ขณะนั้นด้วย ดังได้พูดแล้วข้างต้น

ได้บอกแล้วว่า ให้มุ่งผลดีตามสภาวะเป็นหลักหรือเป็นแกนไว้ก่อน ตอนนั้นก็มองดูว่ามีปัจจัยตัวไหนบ้างที่จะต้องทำให้ครบที่จะเกิดผลนี้ ต่อจากนั้น เมื่อยังต้องการผลดีด้านไหนอีก เช่นในทางสังคม เป็นต้น ก็พิจารณาให้ครบ แล้วทำการที่ดีให้ได้เหตุปัจจัยพร้อมที่จะเกิดผลดีตามที่ต้องการนั้น

๔. ฝึกฝนปรับปรุงตนให้ทำกรรม(ได้ผล)ดียิ่งขึ้นไป ตามหลักความไม่ประมาท โดยเฉพาะความไม่ประมาทในการศึกษา เราจะต้องฝึกกาย วาจา จิตใจ และปัญญา (เรียกรวมว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา) ให้สามารถทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นๆ เช่น จากกรรมชั่ว เปลี่ยนมาทำกรรมดี จากกรรมดี ก็ก้าวไปสู่กรรมดีที่ประณีตหรือสูงยิ่งขึ้นๆ ให้ชีวิตก้าวไปในมรรค คือในวิถีชีวิตประเสริฐ ที่เรียกว่า พรหมจริยะ/พรหมจรรย์

(ถ้าใช้คำศัพท์ ก็คือ ก้าวจากอกุศลมากกุศลน้อย ไปสู่อุศลน้อยกุศลมาก จากกามาวจรกุศล ไปสู่รูปาวจรกุศล ไปสู่อรุฬาวจรกุศล และไปสู่โลกุตตรกุศล)

ถ้าใช้จำนวนพูดให้เหมาะกับคนสมัยนี้ ก็คือ พัฒนาการให้ดียิ่งขึ้น

เพราะฉะนั้น เมื่อทำกรรมดีตามหลักในข้อก่อนไปแล้ว ถ้าผลดีในความหมายหรือในแง่ที่เราต้องการไม่ออกมา ก็วิเคราะห์สืบสาวว่า ทำกรรมนั้นแล้ว แต่สำหรับผลดีแง่นี้ๆ ปัจจัยอะไรบ้างขาดไป หรือยังบกพร่องส่วนไหน จะได้

แก้ไขปรับปรุง เพื่อว่าคราวต่อไปจะได้ทำให้ตรง ให้ถูกแง่ ให้ครบ นี่คือความไม่ประมาทในการศึกษา ที่จะใช้ปัญญาพิจารณาแก้ปัญหา และพัฒนากรรมให้ดีและให้ได้ผลยิ่งขึ้น

ยกตัวอย่าง เช่น นายชุกิจได้ยื่นข่าวสารจากวิทยุ เป็นต้น พุดถึงปัญหาของบ้านเมือง ที่ว่าปาลต่น้อยลงจนน่ากลัว จะต้องช่วยกันปลูกต้นไม้มากๆ และมีข่าวด้วยว่า บางแห่งคนมากมายช่วยกันปลูกต้นไม้มี้ การนำมายกย่องบางที่มีการให้รางวัลด้วย

นายชุกิจได้ยื่นได้ฟังข่าวแล้ว ก็เกิดศรัทธา เทียวดูสถานที่เหมาะๆ ใกล้หมู่บ้านของเขา แล้วหาต้นไม้มเหมาะๆ มาปลูก ต้นไม้ก็ขึ้นงอกงามดี เขาปลูกไปได้หลายต้น

เวลาผ่านไประยะหนึ่ง เขามานึกดูว่า เขาทำความดีนี้มากี่นานแล้ว ไม่เห็นมีใครสนใจ ก็เลยชักจะท้อ และน้อยใจว่า “เราอุตส่าห์ทำดี เห็นน้อยไปมากมาย ไม่เห็นได้ดีอะไร”

พอมองลึกลงไปในใจของคุณชุกิจ ปรากฏว่าเขาอยากได้รับความนิยยกย่อง และหวังจะได้รางวัลด้วย

เมื่อวิเคราะห์ตามหลักความสัมพันธ์สืบทอดเหตุปัจจัยสู่ผลต่างๆ ที่ตรงกัน ก็เห็นได้ว่า

✧ ผลตามกฎกรรมชาติ หรือผลตามกรรม ก็เกิดขึ้นแล้ว คือ เขาปลูกต้นไม้มี้ เมื่อทำเหตุปัจจัยของมันครบ ต้นไม้ก็ขึ้นมา

✧ ผลตามกรรมแก่ตัวเขาเอง ที่เป็นผู้ทำการนั้น เขาก็ได้แล้ว เช่น เกิดและเพิ่มความรู้ความเข้าใจความชำนาญที่เรียกกันว่าทักษะ ในเรื่องต้นไม้มี้และการปลูกต้นไม้มี้ ตลอดจนผลพวง เช่น ร่างกายแข็งแรง เสริมสุขภาพ

✧ ผลตามกรรมแก่สังคม คือ ห้องถิ่นของเขา ตลอดจนถึงโลกมนุษย์ทั้งหมด ได้สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่งดงามเพิ่มขึ้น

แต่ผลที่ตัวเขาว่า “ดี” ที่เขาไม่ได้ คือผลทางสังคม (=ผลที่จะได้แก่ตัวเขา จากสังคม) ได้แก่ เสียงยกย่อง และรางวัล หรือเงินทองของตอบแทน ซึ่งมีใช่เป็นผลที่ตรงตามเหตุปัจจัยของการปลูกต้นไม้มี้

ถ้าคุณชุกิจต้องการผลทางสังคมที่ว่านี้ ก็ต้องดูและทำปัจจัยเหล่านั้นด้วย เริ่มตั้งแต่ดูว่า การทำความดีด้วยการปลูกต้นไม้นี้ เข้ากับกระแสนิยมของท้องถิ่นของตนเองหรือไม่ (พิจารณาโดยกาลเทศะ หรือโดยคติ และกาละ) ถ้าจะให้ได้รับค่ายกย่องและรางวัล จะต้องทำปัจจัยอะไรประกอบเพิ่มเข้ามากับการทำความดีคือการปลูกต้นไม้ นั้นแล้วทำให้ครบ

ที่จริง ถ้าคุณชุกิจมุ่งหวังผลดีที่แท้ คือผลตามธรรมที่ว่าข้างต้น ไม่มุ่งหวังผลทางสังคม(แก่ตัวตน) เขาจะได้ผลตามธรรมเพิ่มอีกอย่างหนึ่งด้วย คือปีติความเอิบอิ่มใจและความสุข ในการทำความดี และในการที่ได้เห็นผลดีตามธรรมด้านต่างๆ เพิ่มขยายคลี่คลายขึ้นมาเรื่อยๆ ตลอดเวลา แต่ความหวังผล 'ดี' แก่ตัวตน ได้ปิดกั้นปีติสุขนี้เสีย และหน้าซำ ทำให้เขาได้รับความผิดหวังและความซ้ำใจเข้ามาแทน

ยิ่งกว่านั้น ถ้าเขาฉลาดในความดีและฉลาดในการทำประโยชน์ เมื่อเขาจะเริ่มหรือกำลังทำอยู่นั้นอยู่ เขาอาจจะชักชวนคนอื่นๆ ให้รู้เข้าใจมองเห็นประโยชน์ของการปลูกต้นไม้ แล้วมาร่วมกับเขาบ้าง หรือต่างคนก็ไปทำของตนบ้าง แพร่ขยายการปลูกต้นไม้ให้กว้างออกไป นอกจากผลตามธรรมทุกด้านจะเพิ่มพูนแล้ว ผลทางสังคมแก่ตัวเขาก็อาจจะพลอยตามมาด้วย

จะต้องขัดกับตนเองว่า ผลดีตามธรรมของกรรมดีนั้นๆ คืออะไร และควรฝึกตนให้ต้องการผลตามธรรมนั้นก่อนผลอย่างอื่น แล้วนอกจากนั้นเราต้องการผลดีอย่างไรอีก และเพื่อให้เกิดผลดีนั้นๆ จะต้องทำปัจจัยอะไรเพิ่มอีกบ้าง เมื่อจะทำก็ทำเหตุปัจจัยให้ครบ เมื่อทำไปแล้วก็ตรวจสอบให้รู้ปัจจัยที่ยังและหย่อนสำหรับผลดีแต่ละด้านนั้นๆ เพื่อทำให้ครบและดียิ่งขึ้นในครั้งต่อไป

อนึ่ง ผลดีทางสังคม หรือผลดีจากสังคมแก่ตัวตนนั้น อาจจะไม่สอดคล้องกับผลดีตามธรรมก็ได้ บางครั้ง บางเรื่องอาจจะถึงกับตรงกันข้ามเลยก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นต่อปัจจัยทางสังคมเป็นต้น ที่เนื่องด้วยกาลเทศะ เช่น ในกาละและเทศะที่ธรรมวาทีอ่อนกำลัง และอธรรมวาทีมีกำลัง ดังนั้น จึงต้องพิจารณาด้วยว่าผลที่ว่าดีนั้น เป็นของสมควรหรือไม่ เราจะเอาธรรมไว้ หรือจะไปกับตัวตน

จะต้องไม่ประมาทในการศึกษาและพัฒนากรรมกันอย่างไร จึงจะถูก
ต้อง นี่ก็คือการพัฒนาตัวเราเอง และพัฒนาสังคมไปด้วย ไม่ใช่ทำอะไรไป
แล้ว ก็มองแง่เดียวชั้นเดียว ว่าได้ผลที่ตนต้องการ หรือไม่ได้ พอไม่ได้ก็เอา
แต่ไว้วายโยตครวญว่าทำดีไม่ได้ดี เลยไม่ไปไหน

แต่ต้องขอเตือนไว้ด้วยว่า คนที่ต้องการผลดีต่อบุคคล (คือแค่ที่ถูกใจ
ตนหรือตัวเองชอบใจ) และผลดีตามกระแสหรือค่านิยมของสังคมนั้น ถ้าไม่
มองให้ถึงผลดีตามสภาวะ คือผลดีตามธรรม ซึ่งเป็นผลที่ดียิ่งแท้จริงต่อ
ชีวิต ต่อหลักการ และต่อความดีงามที่แท้ของสังคมแล้ว แม้จะทำการเพื่อ
ผลดีที่ตนต้องการนั้นได้แก่ แต่ก็คือทำการไม่ดีหรืออกุศลซ่อนไว้ ซึ่งตัวเอง
อาจจะมิปัญญาไม่รู้ทันผลแง่อื่น เพราะมัวแต่มองเพียงผลดีแบบที่ตัวเองต้องการ
อย่างเดียวด้านเดียว แล้วในไม่ช้า หรือในที่สุด อกุศลที่แฝงไว้นั้นก็จะออกผล
ให้โทษต่อไป

จึงได้ย้ำไว้ข้างต้นว่า ไม่ว่าจะต้องการผลดีข้างเคียงอะไรก็ตาม ขอให้ทำ
กรรมดีเพื่อผลดีที่ตรงตามสภาวะหรือผลดีตามธรรมเป็นหลักเป็นแกนไว้ก่อน
ถ้าปฏิบัติตามนี้ จะได้ผลดีที่แท้ และปลอดภัยในระยะยาว ดีทั้งแก่ชีวิต แก่
สังคม แก่ตน และแก่ผู้อื่น

เราคงจะมุ่งเอาผลดีต่อตัวตนของบุคคล ผลดีตามกระแสสังคม หรือ
ผลดีเชิงค่านิยมกันมากไป จึงมองไม่เห็นผลดีที่ตรงไปตรงมาตามธรรม ถ้า
อย่างนี้ก็ต้องบ่นเรื่อง “ทำดีไม่เห็นได้ดี แต่ทำชั่วได้ดีมีถมไป” กันอยู่อย่างนี้
เรื่อยๆ และคงจะแก้ปัญหของสังคมได้ยาก เพราะความคิดของเราเองก็เป็น
กรรมไม่ดี ที่เป็นปัจจัยร่วมให้เกิดผลอย่างนั้นด้วย

ถ้ามองกันอยู่แค่นี้ ก็จะไม่มีคนอย่างพระโพธิสัตว์ที่ถึงแม้จะถูกเขาทำ
ร้ายหรือฆ่า ก็ยังเข้มแข็งอยู่ในการทำความดี เพราะมุ่งผลดีที่ตรงไปตรง
มาตามความจริงของมัน

ถ้าจะช่วยแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมนี้ แต่ยังไม่หวังผลดีต่อ
ตัวตน ผลดีเชิงบุคคลและผลดีเชิงค่านิยมทางสังคมอยู่ ก็ขอแค่อย่าถึงกับ

ละทิ้งหรือละเลยความต้องการผลดีที่ตรงตามธรรม ผลดีต่อชีวิต และผลดีที่
แท้ต่อสังคม เอาพอประนีประนอมกัน

แค่นี้ก็จะประคับประคองโลกมนุษย์ ให้พออยู่กันไปได้ แต่จะเอาดีจริงคง
ยาก เพราะมนุษย์นี้เองไม่ได้ต้องการผลดีแท้จริงที่ตรงตามธรรมของกรรมดี

๕) ทำกรรมเก่าให้เกิดประโยชน์

คนไทยสมัยนี้ได้ยินคำว่า “กรรม” มักจะนึกไปในแง่ว่ากรรมจะตามมา
ให้เคราะห์ให้โทษอย่างไร พูดถึงกรรมก็จะนึกถึงอะไรอย่างหนึ่งที่คอยตามจะ
ลงโทษ หรือทำให้เราเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ โดยเฉพาะคิดไปถึงชาติก่อน คือ
มองกรรมในแง่กรรมเก่า และเป็นเรื่องไม่ดี

คำว่า “กรรมเก่า” ก็บอกอยู่ในตัวเองแล้วว่า มันถูกจำกัดให้หดแคบเข้า
มาเหลือเพียงส่วนหนึ่ง เพราะเดิมคำว่า “เก่า” เข้าไป กรรมก็เหลือแคบเข้ามา
ยิ่งนึกในแง่ว่ากรรมไม่ดีอีก ก็ยิ่งแคบหนักเข้า รวมแล้วก็คือเป็นกรรมที่ไม่
ครบถ้วนสมบูรณ์ ไปๆ มาๆ ก็เลยอะไรๆ ก็แล้วแต่กรรม (เก่าที่ไม่ดี) บางที
ถึงกับมีการหาทางตัดกรรม เลยพลัดออกไปจากพระพุทธศาสนา

ความจริง กรรมก็เป็นเรื่องธรรมดาธรรมชาติ คือเป็นเรื่องความเป็นไป
ตามเหตุปัจจัยของชีวิตมนุษย์ ที่มีเจตนา มีการคิด การพูด และการกระทำ
แสดงออก มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย แล้วก็เกิดผลต่อเนื่องกันไป
ความสัมพันธ์นั้น

ถ้ามันไปยึดถือว่า แล้วแต่กรรมเก่าปางก่อนอย่างเดียว ก็จะทำการ
กรรมใหม่ที่เป็นบาปอกุศลโดยไม่รู้ตัว

หมายความว่า ใครก็ตามที่ปลงว่า “แล้วแต่กรรม (เก่า)” นั้น ก็คือ เขา
กำลังทำความเข้าใจที่ปล่อยปละละเลย ไม่ทำการกรรมใหม่ที่ควรทำ ความ
ประมาทนั้นก็เลยเป็นกรรมใหม่ของเขา ซึ่งเป็นผลจากโมหะ แล้วกรรมใหม่ที่
ประมาทเพราะโมหะหลงมกายนั่น ก็จะก่อผลร้ายแก่เขาต่อไป

ความเชื่อว่าจะชีวิตจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรมเก่า กรรมปางก่อน หรือกรรมในชาติก่อน คือลัทธิกรรมเก่า นั้น เป็นมิจฉาทิฎฐิ ที่เรียกว่าปุพเพกตเหตุวาท หรือเรียกสั้นๆ ว่า **ปุพเพกตวาท** ดังพุทธพจน์ที่แสดงแล้วข้างต้น

ท่านไม่ได้สอนว่าไม่ให้เชื่อกรรมเก่า แต่ท่านสอนไม่ให้เชื่อว่าจะอะไรๆ จะเป็นอย่างไรก็เพราะกรรมเก่า

- ✧ การเชื่อแต่กรรมเก่า ก็สุดโต่งไปข้างหนึ่ง
- ✧ การไม่เชื่อกรรมเก่า ก็สุดโต่งไปอีกข้างหนึ่ง

ได้กล่าวแล้วว่า “กรรม” พอเติม “เก่า” เข้าไป คำเดิมที่กว้างครบถ้วน สมบูรณ์ ก็หดแคบเข้ามาเหลืออยู่ส่วนเดียว อย่างมองกรรมที่กว้างสมบูรณ์ให้เหลือส่วนเดียวแค่กรรมเก่า

เรื่องกรรมที่เชื่อกันในแง่กรรมเก่านี้ มีจุดพลาดอยู่ ๒ แง่ คือ

๑. ไปจับเอาส่วนเดียวเฉพาะอดีต ทั้งที่กรรมนั้นก็ เป็นกลางๆ ไม่จำกัด ถ้าแยกโดยกาลเวลาก็ต้องมี ๓ คือ กรรมเก่า (ในอดีต) กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) ต้องมองให้ครบ

๒. มองแบบแยกขาดตัดตอน ไม่มองให้เห็นความเป็นไปของเหตุปัจจัย ที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด คือ ไม่มองเป็นกระแสหรือกระบวนการที่ต่อเนื่อง อยู่ตลอดเวลา แต่มองเหมือนกับว่ากรรมเก่าเป็นอะไรก็อันหนึ่งทีล่อยตามเรา มาจากชาติก่อน แล้วมารอทำอะไรกับเราอยู่เรื่อยๆ

ถ้ามองกรรมให้ถูกต้องทั้ง ๓ กาล และมองอย่างเป็นกระบวนการของเหตุปัจจัย ในด้านเจตจำนง และการทำ-คิด-พูด ของมนุษย์ ที่ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ก็จะมองเห็นกรรมถูกต้อง ชัดเจนและง่ายขึ้น ในที่นี้ แม้จะไม่อธิบายรายละเอียด แต่จะขอให้จุดสังเกตในการทำความเข้าใจ ๒-๓ อย่าง

๑. **ไม่มองกรรมแบบแยกขาดตัดตอน** คือ มองให้เห็นเป็นกระแสที่ต่อเนื่อง ตลอดมาจนถึงขณะนี้ และกำลังดำเนินสืบต่อไป

ถ้ามองกรรมให้ครบ ๓ กาล และมองเป็นกระบวนการต่อเนื่อง จากอดีต มาถึงบัดนี้ และจะสืบไปข้างหน้า ก็จะเห็นว่า กรรมเก่า (ส่วนอดีต) ก็คือเอาขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้เป็นจุดกำหนด นับถอยจากขณะนี้ ย้อนหลังไปนานเท่า

ไว้ก็ตาม ก็ร้อยก็พันชาติก็ตาม มาจนถึงขณะหนึ่งหรือวินาทีหนึ่งก่อนนี้ ก็เป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) ทั้งหมด

กรรมเก่าทั้งหมดนี้ คือกรรมที่ได้ทำไปแล้ว ส่วนกรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) ก็คือที่กำลังทำๆ ซึ่งขณะต่อไปหรือวินาทีต่อไป ก็จะกลายเป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) และอีกอย่างหนึ่งคือ กรรมข้างหน้า ซึ่งยังไม่ถึง แต่จะทำในอนาคต

กรรมเก่านี้ยาวนานและมากนักหนา สำหรับคนสามัญ กรรมเก่าที่จะพอมองเห็นได้ ก็คือกรรมเก่าในชาตินี้ ส่วนกรรมเก่าในชาติก่อนๆ ก็อาจจะลึกล้ำเกินไป เราเป็นนักศึกษาก็ค่อยๆ เริ่มจากมองใกล้หน่อยก่อน แล้วจึงค่อยๆ ขยายไกลออกไป

อย่างเช่นเราจะวัดหรือตัดสินคนด้วยการกระทำของเขา กรรมใหม่ในปัจจุบันเรายังไม่รู้ว่าเขากำลังจะทำอะไร เราก็ดูจากกรรมเก่า คือความประพฤติและการกระทำต่างๆ ของเขาย้อนหลังไปในชีวิตนี้ ตั้งแต่วินาทีขึ้นไป ก็กรรมเก่า ซึ่งใช้ประโยชน์ได้เลย

๒. รู้จักตัวเอง ทั้งทุนที่มีและข้อจำกัดของตน พร้อมทั้งเห็นตระหนักรู้ถึงผลสะท้อนที่ตนจะประสบ ซึ่งเกิดจากกรรมที่ตนได้ประกอบไว้

กรรมเก่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเราทุกคน เพราะแต่ละคนที่เป็นอยู่ขณะนี้ ก็คือผลรวมของกรรมเก่าของตนที่ได้สะสมมา ด้วยการกระทำ-พูด-คิด การศึกษาพัฒนาตน และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ในอดีตทั้งหมด ตลอดมาจนถึงขณะหรือวินาทีสุดท้ายก่อนขณะนี้

กรรมเก่านี้ให้ผลแก่เรา หรือเราได้รับผลของกรรมเก่านี้เพิ่มเติมที่ เพราะตัวเราที่เป็นอยู่ขณะนี้ เป็นผลรวมที่ปรากฏของกรรมเก่าทั้งหมดที่ผ่านมา กรรมเก่านี้เท่ากับเป็นทุนเดิมของเราที่ได้สะสมไว้ ซึ่งกำหนดว่า เรามีความพร้อม มีวิสัยขีดความสามารถทางกาย วาจา ทางจิตใจ และทางปัญญาเท่าไร และเป็นตัวบ่งชี้ว่าเราจะทำอะไรได้ดีหรือไม่ อะไรเหมาะกับตัวเรา เราจะทำได้แค่ไหน และควรจะทำอะไรต่อไป

ประโยชน์ที่สำคัญของกรรมเก่า ก็คือการรู้จักตัวเองตั้งแต่วันนั้น ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ ด้วยการรู้จักวิเคราะห์และตรวจสอบตนเอง โดยไม่มัวแต่ซัดทอดปัจจัยภายนอก

การรู้จักตัวเองนี้ นอกจากช่วยให้ทำการที่เหมาะสมกับตนเองอย่างได้ผลดีแล้ว ก็ทำให้รู้จุดที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไปด้วย

๓. แก้ไขปรับปรุงเพื่อก้าวสู่การทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น แน่หนอนว่า ในที่สุด การปฏิบัติถูกต้องที่จะได้ประโยชน์จากกรรมเก่ามากที่สุด ก็คือ การทำกรรมใหม่ ที่ดีกว่ากรรมเก่า

ทั้งนี้ เพราะหลักปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนารวมอยู่ในไตรสิกขา อันได้แก่การฝึกศึกษาพัฒนาตน ในการที่จะทำการกรรมที่ดีได้ยิ่งขึ้นไป ทั้ง

✦ ในขั้นศีล คือการฝึกกาย วาจา สัมมาอาชีวะ รวมทั้งการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้วยอินทรีย์ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)

✦ ในขั้นสมาธิ คือฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ที่เรียกว่าจิตภาวนาทั้งหมด และ

✦ ในขั้นปัญญา คือความรู้คิดเข้าใจถูกต้อง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และสามารถใช้ความรู้ที่นั่นแก้ไขปรับปรุงกรรม ตลอดจนแก้ปัญหาที่หมกหมมไปมิให้มีทุกข์ใหม่ได้

พูดสั้นๆ ก็คือ แม้ว่ากรรมเก่าจะสำคัญมาก ก็ไม่ใช่เรื่องที่เราจะไปสยบยอมต่อมัน แต่ตรงข้าม เรามีหน้าที่พัฒนาชีวิตของเราที่เป็นผลรวมของกรรมเก่าให้ดีขึ้น

ถ้าจะใช้คำที่ง่ายแก่คนสมัยนี้ ก็คือ เรามีหน้าที่พัฒนากรรม กรรมที่ไม่ดี เป็นอกุศล ผิดพลาดต่างๆ เราศึกษาเรียนรู้แล้ว ก็ต้องแก้ไข การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือการพัฒนากรรม ให้เป็นกุศล หรือดียิ่งขึ้นๆ

ดังนั้น เมื่อทำการกรรมอย่างหนึ่งแล้ว ก็รู้จักพิจารณาวิเคราะห์ตรวจสอบคุณภาพและผลของกรรมนั้น ให้เห็นข้อยิ่ง ข้อหย่อน ส่วนที่ขาดที่พร่อง เป็นต้น ตามหลักเหตุปัจจัยที่กล่าวแล้วในหัวข้อก่อน แล้วแก้ไขปรับปรุงเพื่อจะได้ทำการกรรมที่ดียิ่งขึ้นไป

จะพูดว่า รู้กรรมเก่า เพื่อวางแผนทำการกรรมใหม่ให้ดีขึ้นไปได้

๖) อยู่เพื่อพัฒนากรรม ไม่ใช่อยู่เพื่อใช้กรรม

ที่พูดมานี้ เท่ากับบอกให้รู้ว่า เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องต่อกรรมที่แยกเป็น ๓ ส่วน คือ กรรมเก่า-กรรมใหม่-กรรมข้างหน้า

ขอสรุปวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อกรรมทั้ง ๓ ส่วนว่า

กรรมเก่า (ในอดีต) เป็นอันผ่านไปแล้ว เราทำไม่ได้ แต่เราควรรู้ เพื่อเอาความรู้จกมันนั้นมาใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปรับปรุงกรรมใหม่ให้ดียิ่งขึ้น

กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) คือกรรมที่เราทำได้ และจะต้องตั้งใจทำให้ดีที่สุด ตรงนี้เป็นจุดสำคัญ

กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) เรายังทำไม่ได้ แต่เราสามารถเตรียมหรือวางแผนเพื่อจะไปทำกรรมที่ดีที่สุด ด้วยการทำการปัจจุบันที่จะพัฒนาเราให้ดีขึ้นและงอกงามยิ่งขึ้น จนกระทั่งเมื่อถึงเวลานั้นเราก็จะสามารถทำกรรมที่ดีสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงขั้นเป็นกุศลอย่างเยี่ยมยอด

นี่แหละคือคำอธิบายที่จะทำให้มองเห็นได้ว่า ทำไมจึงว่า คนที่วางใจว่า จะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรม(เก่า) นั้นแล กำลังทำการใหม่(ปัจจุบัน) ที่ผิดเป็นบาป คือความประมาท ได้แก่การปล่อยปละละเลย อันเกิดจากโมหะ และมองเห็นเหตุผลด้วยว่า ทำไมพุทธศาสนาจึงสอนให้หวังผลจากการกระทำ

ขอย้ำอีกครั้งว่า กรรมใหม่สำหรับทำ กรรมเก่าสำหรับรู้ อย่ามัวรอกรรมเก่าที่เราทำอะไรมันไม่ได้แล้ว แต่หาความรู้จากกรรมเก่านั้น เพื่อเอามาปรับปรุงการทำการปัจจุบัน จะได้พัฒนาตัวเราให้สามารถทำการอย่างเลิศประเสริฐได้ในอนาคต

มีคำเก่าได้ยืมนานแล้วประโยคหนึ่ง คือที่พูดว่า “คนเราเกิดมาเพื่อใช้กรรมเก่า” ความเชื่ออย่างนั้นไม่ใช่พุทธศาสนา และต้องระวังจะเป็นลัทธินิครนถ์

ที่พูดกันมาอย่างนั้น ความจริงก็คงประสงค์ดี คือมุ่งว่าถ้าเจอเรื่องร้ายก็อย่าไปชดทอดคนอื่น และอย่าไปทำอะไรที่ชั่วร้ายให้เพิ่มมากขึ้น ด้วยความโกรธแค้นเป็นต้น แต่ยังไม่ถูกหลักพระพุทธานุศาสน์ และจะมีผลเสียมาก

ลัทธินิครนถ์ ซึ่งก็มีผู้นับถือในสมัยพุทธกาลจนกระทั่งในอินเดียทุกวันนี้ เป็นลัทธิกรรมเก่าโดยตรง เขาสอนว่า คนเราจะได้สุขได้ทุกข์อย่างไรก็เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในชาติปางก่อน และสอนต่อไปว่า ไม่ให้ทำกรรมใหม่ แต่ต้องทำกรรมเก่าให้หมดสิ้นไปด้วยการบำเพ็ญตบะ จึงจะสิ้นกรรมสิ้นทุกข์ นักบวชลัทธิจึงบำเพ็ญตบะทรมานร่างกายด้วยวิธีต่างๆ^๑

คนที่พูดว่า เราอยู่ไปเพื่อใช้กรรมเก่านั้น ก็คล้ายกับพวกนิครนถ์นี้แหละ คิดว่าเมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าก็จะหมด ต่างแต่ว่าพวกนิครนถ์ไม่รอให้กรรมเก่าหมดไปเอง แต่เขาบำเพ็ญตบะเพื่อทำกรรมเก่าให้หมดไปด้วยความเพียรพยายามของเขาด้วย

มีคำถามที่น่าสงสัยเกตว่า “ถ้าไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าจะหมดไปเองไหม?”

เมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไป กรรมเก่าก็น่าจะหมดไปเอง แต่ไม่หมดหรอก ไม่ต้องอยู่เฉยๆ แม้แต่จะชดใช้กรรมเก่าไปเท่าไรๆ ก็ไม่มีทางหมดไปได้

เหตุผลง่าย ๆ คือ

๑. คนเรายังมีชีวิต ก็คือเป็นอยู่ ต้องกินอยู่ เคลื่อนไหวอิริยาบถ ทำโน่นทำนี่ เมื่อยังไม่ตาย ก็ไม่ได้อยู่นิ่งๆ

๒. คนเหล่านี้เป็นมนุษย์ปุถุชน ก็มีโลภ โกรธ หลง โดยเฉพาะความหลง หรือโมหะนี้มีอยู่ประจำในใจตลอดเวลา เพราะยังไม่ได้รู้เข้าใจความจริงถึงสังขารธรรม

เมื่อรวมทั้งสองข้อนี้ก็คือ คนที่อยู่เพื่อใช้กรรมนั้น เขาก็ทำกรรมใหม่อยู่ตลอดเวลา แม้แต่โดยไม่รู้ตัว แม้จะไม่เป็นบาปกรรมที่ร้ายแรง แต่ก็เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยโมหะ เช่นกรรมในรูปต่างๆ ของความประมาท ปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อย

ถ้ามองลึกเข้าไปในใจ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ผุดโผล่ขึ้นมาในใจของเขาอยู่เรื่อยๆ ในลักษณะต่างๆ เช่น เคร่ำ ชุนมัว กังวล อยากรโน่นอยากนี่

^๑ ดู เทวทหสูตร, ม.อ.๑๔/๑/๑ (เคยอ้างแล้วข้างต้น)

หงุดหงิด เหนงา เบื่อหน่าย กังวล ดับข้อง ฯลฯ นี่ก็คือทำกรรมอยู่ตลอดเวลา แถมเป็นอกุศลกรรมเสียด้วย เพราะฉะนั้นอย่างนี้จึงไม่มีทางสิ้นกรรม ชดใช้ไปเท่าไรก็ไม่รู้จักสิ้นสุด มีแต่เพิ่มกรรม

“แล้วทำอย่างไรจะหมดกรรม?” การที่จะหมดกรรม ก็คือ ไม่ทำกรรมชั่ว ทำกรรมดี และทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น คือแม้แต่กรรมดีก็เปลี่ยนให้ดีขึ้นจากระดับหนึ่งขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง

พูดเป็นภาษาพระว่า เปลี่ยนจากทำอกุศลกรรม เป็นทำกุศลกรรม และทำกุศลระดับสูงขึ้นไป จนถึงขั้นเป็นโลกุตตรกุศล

ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ ก็พูดว่า พัฒนากรรมให้ดียิ่งขึ้น เราก็จะมีศีล มีจิตใจ มีปัญญา ดีขึ้นๆ ในที่สุดก็จะพ้นกรรม

พูดสั้นๆ ว่า กรรมไม่หมดไปด้วยการชดใช้กรรม แต่หมดกรรมด้วยการพัฒนากรรม คือปรับปรุงตัวให้ทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นๆ จนพ้นขั้นของกรรมไปถึงขั้นทำ แต่ไม่เป็นกรรม คือทำด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่ถูกครอบงำหรือชักจูงด้วยโลภะ โทสะ โมหะ จึงจะเรียกว่า พ้นกรรม

๗) กรรมระดับบุคคล-กรรมระดับสังคม

หลักกรรมอีกแง่หนึ่งที่สำคัญและน่าสนใจมาก คือ กรรมที่แยกได้เป็น ๒ ระดับ ได้แก่

๑. **กรรมระดับปัจเจกบุคคล** ตามนัยพุทธพจน์เช่นว่า “กมฺมํ สุตเต วิภชตี ยทฺทํ ทินฺนปฺปณฺนิตตาย”^๑ เป็นต้น ซึ่งแปลความว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ไปต่างๆ คือ ให้ทราบและประณีต

กรรมระดับปัจเจกบุคคลเป็นเรื่องของส่วนย่อย จึงเป็นส่วนฐานและเป็นแกนของหลักกรรมทั้งหมด เรื่องกรรมที่ได้อธิบายมาแล้วนั้นในระดับนี้

๒. **กรรมในระดับสังคม** ตามนัยพุทธพจน์ เช่นว่า “กมฺมุนา วตฺตตี โลโก กมฺมุนา วตฺตตี ปชา”^๒ แปลความว่า โลก (คือสังคมมนุษย์) เป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์เป็นไปตามกรรม

^๑ ม.อ. ๑๔/๕๕๑/๓๗๖

^๒ พ.อ. ๒๕/๓๗๒/๔๕๗

กรรมในระดับนี้ ซึ่งเป็นกระแสร่วมกัน ที่มองเห็นง่าย ๆ ก็คืออาชีพการงาน ซึ่งทำให้กลุ่มมนุษย์มีวิถีชีวิตเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งกำหนดสภาวะและวิถีของสังคมนั้นๆ ด้วย

แต่กรรมที่ลึกซึ้งและมีกำลังนำสังคมมากที่สุด ก็คือมโนกรรม เริ่มด้วยค่านิยมต่างๆ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ตลอดจนกิจกรรมและวิธีการในการแสวงหาความสุขของเขา

แต่มโนกรรมที่มีกำลังอำนาจยิ่งใหญ่ที่สุด ก็คือ ทัศนคติต่างๆ ซึ่งรวมถึง ทฤษฎี ลัทธิ นิยม อุดมการณ์ต่างๆ อันประณีตลึกลงไปและฝังแน่น แล้วกำหนดนำชะตาของสังคมหรือของโลก สร้างประวัติศาสตร์ ตลอดจนจรรยาแห่งอารยธรรม เช่น ทัศนคติที่เชื่อและเห็นว่ามนุษยชาติจะบรรลุความสำเร็จมีความสุขสมบูรณ์ด้วยการเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งได้เป็นแกนนำขับเคลื่อนอารยธรรมตะวันตกมาสู่สภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

กรรมระดับสังคมนี้เป็นเรื่องใหญ่มากอีกแง่หนึ่ง ขอพูดไว้เป็นแนวเพียงเท่านี้

ภาค ๒

มัชฌิมาปฎิปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ

หรือ

ทางสายกลาง

๒๑๐

พุทธธรรม

ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร

มัชฌิมาปฏิปทา

ทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมาธรรมเทศนา

ตามแนวปฏิจจสมุปปาท มีพุทธพจน์แสดงปฏิบัติไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. มิจฉาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ผิด หรือ ทางที่ผิด คือทางให้เกิดทุกข์

๒. สัมมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือ ทางที่ถูกต้อง คือทางให้ดับทุกข์

ตามพุทธพจน์นั้น สรุปได้ดังนี้

มิจฉาปฏิปทา: อวิชา→สังขาร→วิญญาณ→ฯลฯ→ชาติ→ชรา
มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส

สัมมาปฏิปทา: ดับอวิชา→ดับสังขาร→ดับวิญญาณ ฯลฯ→ดับ
ชาติ→ดับชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส^๑

ตามแนวนี้ มิจฉาปฏิปทา ก็คือ ปฏิจจสมุปปาทสมุททวาร หรือ
กระบวนการเกิดทุกข์

ส่วน สัมมาปฏิปทา ก็คือ ปฏิจจสมุปปาทนิโรธวาร หรือ กระบวนการ
ดับทุกข์

สำหรับมิจฉาปฏิปทานั้น ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นฝ่ายก่อเกิดทุกข์ ซึ่ง
ได้บรรยายมาแล้ว แต่เมื่อพิจารณาดูสัมมาปฏิปทา ก็ปรากฏว่าเป็นเพียง
ปฏิจจสมุปปาทนิโรธวาร ซึ่งแสดงเฉพาะตัวกระบวนการล้วนๆ ดังกล่าวมา
แล้วเท่านั้น ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด กล่าวคือ
บอกแต่เพียงว่า ในการเข้าถึงจุดหมาย กระบวนการจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ แต่

^๑ ส.น. ๑๖/๑๙-๒๑/๕

ไม่ได้บอกด้วยว่าทำอะไรจึงจะให้กระบวนการได้เป็นอย่างนั้นๆ ขึ้นมา ดังนั้น สัมมาปฏิบัติตามแนวนี้ จึงยังไม่ช่วยให้ความกระจางอะไรเพิ่มเติม

ยังมีพุทธพจน์แสดงปฏิจลสมุปบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแห่งหนึ่ง ที่แปลกไปจากแบบที่เรียกว่าสัมมาปฏิปทานั้น คือ เป็นกระบวนการที่มีไชฺณโรธวาร และไม่กล่าวถึงการดับ แต่แสดงกระบวนการต่อออกไปจากกระบวนการเกิดทุกข์ที่เป็นสมุทยวารนั่นเอง ดังนี้

อวิชา→สังขาร→วิญญาณ→นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→
 ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ **ทุกข์** →ศรัทธา→ปราโมทย์→ปีติ→
 ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→
 วิมุตติ→ขยัญญาณ^๑

ฟังสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชา จนถึงทุกข์ ก็คือ ปฏิจลสมุปบาทสมุทยวาร ที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่อวิชาอีกตามปรกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมีศรัทธามารับช่วงแทนอวิชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไปในทางดี จนถึงจุดหมายคือขยัญญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่อวิชาอีกเลย

ข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อนับ **ทุกข์** เป็นจุดศูนย์กลาง จำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากัน

สำหรับผู้เข้าใจเรื่องอวิชาดีแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการก็มี ๒ ตอน คือ อวิชา ถึง **ทุกข์** ตอนหนึ่ง กับ **ศรัทธา** ถึง **ขยัญญาณ** อีกตอนหนึ่ง

ในตอนช่วงหลัง **ศรัทธา** มาเป็นจุดเริ่มต้นแทนอวิชา ผู้ศึกษาปฏิจลสมุปบาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า **ศรัทธา** ในที่นี้พูดง่าย ๆ ก็

^๑ ส.น. ๑๖/๖๙/๓๗; ศัพท์ยากที่ควรอธิบาย คือ **ปัสสัทธิ**=ความสงบระงับเยือกเย็นภายใน, ความผ่อนคลาย (tranquillity), **ยถาภูตญาณทัสสนะ**=การรู้เห็นตามที่เป็น (knowing and seeing things as they are), **นิพพิทา**=ความหน่าย (disenchantment), **วิราคะ**=ความคลายหายติด ปลีกตัวออกได้ (detachment), **วิมุตติ**=ความหลุดพ้น (freedom), **ขยัญญาณ**=ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส=บรรลอรุรทัตตผล

คือ อวิชชาที่ถูกกำกับ ควบคุม ฎกสิทธิ์อน หรือลดน้อยลงนั่นเอง กล่าวคือ ขณะนี้ไม่เป็นอวิชชาที่มีติดต่อกันไปแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่ และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงให้เกิดการมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด

ถ้าจะอธิบายง่ายๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกข์ดำเนินมาตาม ปรกติก จากอวิชชาถึงทุกข์แล้ว ครั้นเกิดทุกข์ ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง หรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมา จึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่างๆ แล้วเกิดปราโมทย์ เอิบอิมใจ ชักนำให้มุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับ จนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการก่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปฏิจลสมุปบาทนิโรธวาร แบบอวิชชาดับ→สังขารดับ→วิญญาณดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็น การเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์ กับกระบวนการดับทุกข์ ว่าเกี่ยวเนื่องกันได้อย่างไร

ในคัมภีร์*เนตติปริกคณ*^๑ อ่างพุทธพจน์ต่อไปนี้ ว่าเป็นปฏิจลสมุปบาท แนวดับทุกข์เช่นกัน คือ

ดูกรอานนท์ โดยนัยนี้แล ศีลที่เป็นกุศล มีความไม่วิปฐิสาร (เดือดร้อนใจ) เป็นอรรถ (ที่หมายหรือผล) เป็นอานิสงส์ ความไม่วิปฐิสาร มีปราโมทย์เป็นอรรถเป็นอานิสงส์ ปราโมทย์ มีปิติเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ ปิติ มีปีติเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ ปีติ มีสุขเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ สุข มีสมาธิเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทาเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ นิพพิทา มีวิราคะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ วิราคะ มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ ศีลที่เป็นกุศลย่อมทำธรรมข้ออื่นๆ ให้บริบูรณ์เพื่ออรรถที่ตัดผลตามลำดับ โดยนัยนี้แล^๒

^๑ Nanamoli, *The Guide* (London: Pali Text Society, 1962), p. 97

^๒ อัง.เอกาทสก. ๒๔/๒๐๘/๓๓๕ ใน อัง.ทสก. ๒๔/๑/๒ มีข้อความอย่างเดียวกัน แต่รวมนิพพิทากับวิราคะเป็นข้อเดียวกัน นอกจากนี้หังดูเทียบ อัง. ปญจก. ๒๒/๒๔/๒๑ เป็นต้น

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

กุศลศีล→อวิปปฏิสาร→ปราโมทย์→ปีติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→
ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติญาณทัสสนะ

จะเห็นว่ากระบวนการนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่กล่าวเฉพาะช่วงกระบวนการดับทุกข์อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกข์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง

อวิชา→สังขาร→าลฯ→ชาติ→ ทุกข์ →ศรัทธา→ปราโมทย์→ปีติ→
ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→
วิมุตติ→ขยญาณ

กระบวนการทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษร คือ กระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยศรัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล ต่อด้วยอวิปปฏิสาร จากนั้นจึงตรงกัน ซึ่งที่จริงเป็นความต่างตามตัวอักษรและการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้

กระบวนการหนึ่งยกเอากรณีที่ศรัทธาเป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีศรัทธานั้นก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤตินั้นด้วย คือมีความประพฤติดีงามรองรับอยู่ และศรัทธาก็ดำรงรักษาความประพฤตินั้นไว้ด้วย ศรัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมทย์ต่อไป

ส่วนอีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล และอวิปปฏิสาร ก็เช่นเดียวกัน กระบวนการนี้ยกเอากรณีการประพฤติปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นอยู่ด้วย จึงประพฤติความดีอยู่ได้ และเมื่อมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เดือดร้อนใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในคุณความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธา ที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปราโมทย์ต่อไป ตรงกับกระบวนการก่อนไปจนจบ

กระบวนการหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติและขยญาณ อีกกระบวนการหนึ่งลง

ทำด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนการหลังกล่าวรวมวิมุตติและขยญาณเข้าไว้ในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนการแบบนี้ ชี้แนะให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่ต้องทำกระจ่างขึ้น แต่กระนั้น ก็ยังไม่เป็นระบบที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหาอยู่ว่า การที่จะให้กระบวนการนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนี้ ขอยกกระบวนการแบบปฏิจลสมุปบาทมาแสดงอีกแนวทางหนึ่ง เพื่อประกอบความรู้ ให้มองเห็นธรรมในหลายๆแง่ เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

๑) อาหารของอวิชา

ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวดังนี้ว่า:- อวิชาที่อีกนั่นแล มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่า

๑. อวิชาที่มีอาหาร อาหารของอวิชา	คือ นิเวรณ ๕
๒. นิเวรณ ๕ มีอาหาร.....	คือ ทุจจริต ๓
๓. ทุจจริต ๓ มีอาหาร.....	คือ การไม่สำรวมอินทรีย์
๔. การไม่สำรวมอินทรีย์มีอาหาร.....	คือ ความขาดสติสัมปชัญญะ
๕. ความขาดสติสัมปชัญญะมีอาหาร.....	คือ ความขาดโยนิโสมนสิการ
๖. ความขาดโยนิโสมนสิการมีอาหาร.....	คือ ความขาดศรัทธา
๗. ความขาดศรัทธามีอาหาร.....	คือ การไม่ได้สดับสัทธรรม
๘. การไม่ได้สดับสัทธรรมมีอาหาร.....	คือ การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษ

การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์	ย่อมยังการไม่ได้ฟัง
	สัทธรรมให้บริบูรณ์
การไม่ได้ฟังสัทธรรมอย่างบริบูรณ์	ย่อมทำความไม่มีศรัทธา
	ให้บริบูรณ์

ฯลฯ

นิเวรณ ๕ บริบูรณ์	ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์
อวิชา มีอาหาร และมีความบริบูรณ์	อย่างนี้ ^๑

^๑ อจ.ทสก. ๒๔/๖๑/๑๒๑

๒) อาหารของวิชาและวิมุตติ

๑. วิชาและวิมุตติมีอาหาร อาหารของวิชา-วิมุตติ	คือ โภชนงค์ ๗
๒. โภชนงค์ ๗ มีอาหาร	คือ สติปัฏฐาน ๔
๓. สติปัฏฐาน ๔ มีอาหาร	คือ สัจจিত ๓
๔. สัจจิต ๓ มีอาหาร.....	คือ อินทรีย์สังวร ^๑
๕. อินทรีย์สังวรมีอาหาร.....	คือ สติสัมปชัญญะ
๖. สติสัมปชัญญะมีอาหาร.....	คือ โยนิโสมนสิการ
๗. โยนิโสมนสิการมีอาหาร.....	คือ ศรัทธา
๘. ศรัทธามีอาหาร.....	คือ การสดับ(เล่าเรียน)สัตถธรรม
๙. การสดับสัตถธรรมมีอาหาร	คือ การเสวนาสัมบุรุษ

การเสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการได้สดับ
 สัตถธรรมให้บริบูรณ์
 การได้สดับ(เล่าเรียน)สัตถธรรมบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์
 ฯลฯ
 โภชนงค์ ๗ บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาวิมุตติให้บริบูรณ์
 วิชาวิมุตติ มีอาหารอย่างนี้ มีความบริบูรณ์ อย่างนี้^๒

ในกระบวนการธรรมแนวนี้ ขอให้สังเกตองค์ธรรม ๒ ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในระบบการฝึกศึกษาพัฒนาชีวิตของคน คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดแบบที่พุทธศาสนาสอนไว้และเน้นมาก ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับการเสวนาสัมบุรุษ (=การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดงความสำคัญของปัจจัยทางสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้ มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อม ต่อ ดังจะได้มองเห็นต่อไป

^๑ อินทรีย์สังวร ความสำรวมอินทรีย์ ไม่ได้หมายถึง การปิดหู ปิดตาไม่ให้เห็น ไม่ให้ได้ยิน เป็นต้น ในขั้นต้น หมายถึงการควบคุมจิตใจ ควบคุมความรู้สึกได้ในเมื่อเกิดความรู้ทางตา หู เป็นต้น ไม่ให้ถูกชักจูงไปในทางที่จะถูกกิเลสครอบงำ ในขั้นสูง เมื่อกลายเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้ว มีความหมายถึงขั้นเป็นนายเหนือความรู้สึกต่างๆ ที่จะเกิดจากการรับรู้เหล่านั้น สามารถบังคับให้เกิดความรู้สึกต่างๆ ได้ตามต้องการ ดู **อินทรีย์ภาวนาสูต** ม.อ. ๑๔/๘๕๓/๕๔๑

^๒ อภ.ทสภ. ๒๔/๖๑/๑๒๒

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

๙ เป็นทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสัจข้อสุดท้าย คือ **มรรค** เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการธรรมที่รู้เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิธีการใช้กฎเกณฑ์แห่งกระบวนการของธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบายย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา:-

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นการชั้นต่ำ ชั้นตลาต ของปุถุชน มิใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง

ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลาง ที่ไม่ซ่องแหวะที่สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักขุ (การเห็น) สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ก็ทางสายกลางนั้น...เป็นไฉน? ทางนั้น คือมรรคอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^๑

พุทธพจน์จากปฐมเทศนา หรืออัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมาย ของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปซ่องแหวะที่สุด ๒ อย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

^๑ วินย. ๔/๑๓/๑๘; ส.ม. ๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘

๑. **กามสุขัลลิกานุโยค** การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)

๒. **อัสติกสมณานุโยค** การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

❖ **เป็นทางดับกรรม**

มรรคอาห็นเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ^๑

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทา มีความหมายว่า เป็นทางให้ถึงความดับกรรมหรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้ ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่า เป็นการลั่นเวรสิ้นกรรมอย่างที่เข้าใจกันทั่วไป ซึ่งเป็นเรื่องแคบๆ ต้องไม่เข้าใจว่าจะหมดกรรมได้โดยไม่ทำกรรมหรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธินิครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่าด้วยกรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรมคือ จะได้เลิกกิจการอยู่หนึ่งเฉยไม่ต้องทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรมหรือสิ้นกรรมได้ ก็คือต้องทำและทำอย่างเอาจริงเอาจังเสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรมหรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่หนึ่งๆ เลิก ไม่ทำอะไรหมด แต่หมายความว่า เลิกการกระทำอย่างปฏุชนเปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล

อธิบายง่ายๆ ว่า ปฏุชนทำอะไรก็ทำด้วยตัณหาอุปาทาน มีความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของปฏุชนจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า **กรรม** แบ่งเป็นดีเป็นชั่ว และก็ยึดถือเอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ด้วยตัณหาอุปาทาน

ดับกรรม คือ เลิกกระทำการต่างๆ ด้วยความยึดมั่นในความดีชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน เมื่อไม่มีดีมีชั่วที่ยึดมั่นไว้กับ

^๑ อัง.ภก.ก. ๒๒/๓๓๔/๔๖๔

ตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่ากรรม เพราะกรรมต้องเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ไม่ได้ก็ชั่ว การกระทำของพระอริยบุคคลจึงเป็นการกระทำไปตามความหมาย และวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับต้นเหตุอุปาทานภายใน

พระอริยบุคคลไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไรเพื่อให้ตัวฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและประโยชน์ เพราะทำการต่างๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่าดี ก็ว่าตามที่ปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉัน หรือดีที่จะให้ฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

เมื่อปุถุชนบำเพ็ญประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีเพียงการทำประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้นๆ เท่านั้น แต่ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มี ก็อาจจะละเอียดลงมาเป็นชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเอียดลงมาอีก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอุ่นๆ ภูมิใจๆ ไว้ภายในว่า เป็นความดีของฉัน

ส่วนพระอริยบุคคล เมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำตามความหมาย ตามวัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไรๆ ของเรื่องนั้นๆ เอง ล้วนๆ เท่านั้น ในทางธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา นี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำซึ่งมีเจตนาปรุงแต่ง ที่เรียกว่ากรรม ดับกรรมนั้นแล้ว มีแต่การกระทำบริสุทธิ์ตามที่ปัญญาบอกล้วนๆ (ซึ่งเรียกว่ากิริยา) ต่อไป

อันนี้เป็นวิถีที่ต่างกันระหว่างโลกียะ กับ โลกุตตระ พระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเที่ยวบำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชนโดยไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นการกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

❖ เป็นทางชีวิตที่ประเสริฐ และเป็นพุทธจริยธรรม

ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร พรหมจรรย์คืออะไร ความจบสิ้นของพรหมจรรย์คืออะไร ?

มรรคอันเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี่คือพรหมจรรย์ บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัชฎางคิกมรรคนี้ ผู้

นั้นเรียกว่าเป็นพรหมจารี ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าความ
จบสิ้นของพรหมจรรย์^๑

คำว่า “พรหมจรรย์” มักถูกรู้จักในความหมายแคบๆ เพียงแค่การ
ครองเพศบรรพชิตและการงดเว้นจากเมถุนธรรม อันเป็นความหมายนัยหนึ่ง
เท่านั้น^๒

ความจริง พรหมจรรย์ ถ้าเรียกตามภาษาบาลี ก็คือ “พรหมจริยะ” ซึ่ง
มาจาก ‘พรหม’ (ประเสริฐ) + ‘จริยะ’ (การดำเนินชีวิต, ความประพฤติ)

เพราะฉะนั้น พรหมจรรย์ คือ “พรหมจริยะ” นี้ จึงแปลได้ว่า การ
ดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ การครองชีวิตอย่างประเสริฐ วิธีชีวิตอันประเสริฐ หรือ
พูดสั้นๆ ว่า ชีวิตประเสริฐ

พรหมจรรย์ คือ *พรหมจริยะ* นี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้ หมายถึงระบบ
การดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา หรือหมายถึงตัวพระพุทธรูปศาสนาทั้ง
หมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนา
ว่า “ประกาศพรหมจรรย์”^๓ และที่ตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่ารุ่งเรืองได้ ต่อเมื่อ
บริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่ายสพรหมจารี และฝ่ายกาม
โมคิ (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรภรรยาสามี) รู้และปฏิบัติธรรมกันด้วยดี^๔

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์ คือ *พรหมจริยะ*
หรือชีวิตประเสริฐนั้น ก็คือมัชฌิมาปฏิปทา^๕ และพรหมจารี หรือผู้
ประพฤติพรหมจรรย์ ก็คือ ผู้ดำเนินชีวิตตามมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง ‘จริยะ’ นี้ ก็คือต้นศัพท์ที่เรานำมาบัญญัติขึ้นเป็นคำใหม่ว่า “**จ
ริยธรรม**” จะเห็นว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือ *พรหมจริยะ* ดัง
นั้น จึงพูดได้ว่า *มัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคนี้ เป็นพุทธจริยธรรม*

^๑ ส.ม. ๑๙/๕๗-๕๘/๒๐; ๓๐/๙; ๑๑๔-๑๑๖/๓๒

^๒ อรรถกถา (ม.อ.๒/๕๕) แสดงความหมายของพรหมจรรย์ไว้ถึงประมาณ ๑๒ นัย นัยสำคัญ เช่น = พระ
ศาสนาทั้งหมด การประพฤติปฏิบัติตามมรรค ๘ พรหมวิหาร ทาน ความสิ้นโทษด้วยภรรยาของตน การงดเว้น
จากเมถุนธรรม ธรรมเทศนา เป็นต้น (อภิธานปิฎกบาลี ร.พ. ไทย, พ.ศ.๒๕๖๔ หน้า ๖๖๕ ก็แสดงไว้)

^๓ วินย. ๔/๓๒/๓๙

^๔ ม.ม. ๑๓/๒๕๖-๒๕๙/๒๕๒-๒๕๗

❖ มีกัลยาณมิตร คือได้ชีวิตที่ประเสริฐ

ดูกรอาหนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีเพื่อนคบหาที่ดี เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่าผู้มีกัลยาณมิตร^๑ ...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักได้เจริญอริยอัชฌาติกมรรค เขาก็จักกระทำได้มากซึ่งอริยอัชฌาติกมรรค^๒

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัชฌาติกมรรค แก่ภิกษุ ฉันนั้น^๓

พุทธพจน์นี้ แสดงถึงการยอมรับความสำคัญของบุคคลผู้มีคุณสมบัติดีงาม ในฐานะสิ่งแวดล้อมทางสังคม ที่จะชักนำเข้าสู่วิถีทางที่ถูกต้อง และเกื้อหนุนให้เจริญงอกงามในการประพฤติปฏิบัติพัฒนาการศึกษาสูงยิ่งขึ้นไป

❖ เป็นทางชีวิต ทั้งของบรรพชิต และคฤหัสถ์

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิจฉาปฏิบัติ (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว ย่อมยังญาयरรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้ เพราะการปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ก็มีฉาปฏิบัติ คืออะไร? คือ มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ มิจฉาสมายิ

เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิบัติ (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ประพฤติชอบแล้ว ย่อมทำญาयरรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้ เพราะอาศัยการปฏิบัติถูกเป็นเหตุ ก็สัมมาปฏิบัติ คืออะไร? คือ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมายิ^๔

พุทธพจน์ว่าด้วยมิจฉาปฏิบัติและสัมมาปฏิบัตินั้น มีมาก่อนแล้วครั้งหนึ่ง พุทธพจน์ก่อนนั้น แสดงปฏิจจสมุปบาทฝ่ายกระบวนการเกิดทุกข์ ว่า

^๑ คำว่า "กัลยาณมิตร" มิได้หมายแคบเพียงเพื่อนสามัญ แต่หมายถึงใครก็ตาม ซึ่งอาจเป็นพระศาสนา ครู อาจารย์ มิตร ผู้ช่วยแนะนำชี้ช่องทางความประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องดีงาม ช่วยให้อริยวินัยไตรสิกขา เป็นต้น

^๒ ส.ม. ๑๙/๕-๙/๒-๔, ๑๙

^๓ ส.ม. ๑๙/๑๒๙/๓๖, ๑๙

^๔ ส.ม. ๑๙/๖๘/๒๓; ญาयरรม = โลกุตตรมรรค, สัจจธรรม, นิพพาน

เป็นมิจฉาปฏิบัติ และฝ่ายกระบวนการดับทุกข์ ว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ

แต่พุทธพจน์คราวนี้ ตรัสแสดงมรรค คือมัชฌิมาปฏิปทาตัวเอง ว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ ทำให้เห็นได้ว่า ครั้งก่อนทรงมุ่งแสดงตัวกระบวนการธรรมชาติ แต่คราวนี้ทรงแสดงในแง่ประยุกต์คือเป็นระบบการประพฤติปฏิบัติของคน

อีกประการหนึ่ง พุทธพจน์นี้ ย้ำให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นหลักธรรมที่มุ่งให้ใช้ประพฤติปฏิบัติ และสำเร็จประโยชน์ ทั้งแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์

❖ มีไว้เพื่อใช้ข้ามฝั่ง มีใช้เพื่อถือค้างหรือแบกไว้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ หน้าหวาดระแวง หน้ากลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัย ไม่มีภัย ก็แล เรือหรือสะพาน สำหรับข้ามไปฝั่งโน้น ก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า “ห้วงน้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้ หน้าหวาดระแวง...ถ้ากระไร เราพึงเก็บรวมเอาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ มาผูกเป็นแพ แล้วอาศัยแพนั้น พยายามด้วยมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ์”

คราวนั้น เขาจึง...ผูกแพ...ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ ครั้นเขาได้ข้ามไปขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า “แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้...จึงข้ามมาถึงฝั่งนี้โดยสวัสดิ์ ถ้ากระไร เราควรยกแพขึ้นขึ้นเทินบนศีรษะ หรือแบกขึ้นพาไว้ไปตามความปรารถนา”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร ? บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้นหรือไม่ ?

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูก จึงตรัสต่อไปว่า)

บุรุษนั้น ทำอย่างไร จึงจะชื่อว่าทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น ? ในเรื่องนี้บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า “แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา” บุรุษผู้นั้น กระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น นี้หนใด

ธรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มีใช้เพื่อให้

ยึดถือไว้ ฉะนั้น

เมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้ว พึง
ละเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปไยถึงอธรรมเล่า^๑

ภิกษุทั้งหลาย ทิฏฐิ (ทฤษฎี หลักการ ความเข้าใจธรรม) ที่บริสุทธิ์ ถึง
อย่างนี้ ผุดผ่องถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลายยังยึดติดอยู่ เร็งใจระหุ้มอยู่ ใฝ่
ถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเราอยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรมอันมีอุปมา
เหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือเอาไว้
ได้ละหรือ ?^๒

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น ใน
ธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็นความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์
จากธรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ตามความเป็นจริง
ของมันแล้ว ข้อที่สำคัญยิ่งก็คือ เป็นการย้ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลายในฐานะ
อุปกรณ์ หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งลอยๆ หรือจบในตัว

ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง จะต้องรู้ตระหนักชัดเจนถึง
วัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่างอื่นๆ
ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น

วัตถุประสงค์ในที่นี้ มิได้หมายเพียงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้าย
เท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้นๆ เป็นสำคัญ ว่า
ธรรมข้อนั้นปฏิบัติเพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลงที่
ใด มีธรรมใดรับช่วงต่อไป ดังนี้ เป็นต้น

เหมือนการเดินทางไกลที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้ยาน
พาหนะต่างกัน ทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุมๆ เพียงว่าจะไปสู่จุดหมาย
ปลายทางที่นั่นๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอดแต่ละอย่างนั้น ตน
กำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั่นแล้วจะอาศัยยานใดต่อไป ดังนี้ เป็นต้น^๓

^๑ ม.ญ. ๑๒/๒๘๐/๒๗๐

^๒ ม.ญ. ๑๒/๔๔๕/๔๗๙

^๓ พระสูตรที่ช่วยเน้นข้อความที่กล่าวมานี้ ได้แก่ **รถวินิตสูตร** ม.ญ. ๑๒/๒๙๒-๓๐๐/๒๘๗-๒๙๗ ซึ่งแสดง
ให้เห็นวัตถุประสงค์ทั่วไป และวัตถุประสงค์เฉพาะของธรรมแต่ละอย่าง ตามลำดับวิสุทธิ ๗

การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็นอุปกัณฑ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่นๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย คับแคบตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย และกลายเป็นธรรมที่เป็นหมัน ไม่มีการปฏิบัติ หรือปฏิบัติผิดพลาด คลาดจากผลที่พึงได้

เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไร้จุดหมายเช่นนี้ ความไขว่เขว และผลเสียหายต่างๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญๆ เช่น สันโดษ อุเบกขา เป็นต้น

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

ได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิมาปฏิปทา เป็นประมวลคำสอนภาคปฏิบัติ คือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มัชฌิมาปฏิปทาจึงมีขอบเขตกว้างขวาง และมีรายละเอียดมาก การที่จะแสดงรายละเอียดทั้งหมดเป็นสิ่งที่ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นไปไม่ได้ แม้เพียงจะแสดงแนวการปฏิบัติที่เป็นหลักใหญ่โดยย่อให้ครบทุกหลักก็ไม่ทั่วถึงอยู่แล้ว ในที่นี้ จึงเพียงใช้วิธีพูดคลุมๆ ไป และยกเฉพาะแง่ที่ควรสนใจขึ้นมาชี้แจงเป็นตอนๆ ไป เท่าที่เห็นว่าควรรู้

* ทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง

หัวข้อของมัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยอัฏฐังคิกมัคค์/อารยอัษฎางคิก-มรรค (มรรคอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง) มีดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ	(Right View หรือ Right Understanding)
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ	(Right Thought)
๓. สัมมาวาจา	วาจาชอบ	(Right Speech)
๔. สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ	(Right Action)
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ	(Right Livelihood)
๖. สัมมาวายามะ	พยายามชอบ	(Right Effort)
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ	(Right Mindfulness)
๘. สัมมาสมาธิ	จิตมั่นชอบ	(Right Concentration)

องค์ประกอบทั้ง ๘ นี้ มีใช้ทาง ๘ ทาง หรือ หลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปที่ละข้อตามลำดับ แต่เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน ต้องอาศัยกันและกัน เหมือนเกลียวเชือก ๘ เกลียว ที่รวมกันเข้าเป็นเชือกเส้นเดียว และต้องปฏิบัติเคียงข้างกันไปโดยตลอด

๘ ระบบการปฏิบัติของคน กับระบบการพัฒนาของธรรม

การแยกหัวข้อจัดลำดับไว้เช่นนี้ เป็นการจัดคร่าวๆ ตามความเด่นในขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ เช่น สัมมาทิฐิ จัดเป็นข้อแรก เพราะในการปฏิบัติธรรมเริ่มแรกทีเดียว จะต้องมีความเห็น มีความเข้าใจ หรือเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริการและเริ่มประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นทุนไว้ก่อน

เมื่อมีพื้นฐานความเชื่อความเข้าใจถูกต้องเป็นทุนไว้แล้ว การฝึกฝนพัฒนาคนขั้นต้นๆ ก็จะมุ่งไปที่ความประพฤติทางกาย วาจา ที่เป็นชั้นภายนอก หรือชั้นหยาบ เพื่อเตรียมสภาพแวดล้อมให้พร้อมและให้เกื้อหนุน แก่การที่จะฝึกอบรมจิตใจ ซึ่งเป็นชั้นภายในละเอียดกว่า ให้ได้ผลดีต่อไป

ในระหว่างการฝึกอบรมต่อๆ มา นี้ ความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิมนั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการฝึกอบรมในทางกายและทางจิตนั่นเอง จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้อย่างที่ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา นี้ เป็นญาณกรณี (สร้างการรู้) จักขุกรณี (สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”^๑ กล่าวคือ ในตอนท้ายของมรรค ก็จบลงด้วยปัญญา ซึ่งเป็นองค์ธรรมตัวทำงานที่มีบทบาทเด่นชัดในการทำให้บรรลุถึงจุดหมาย

ต่อจากมรรคมีองค์ ๘ จึงเพิ่มองค์ประกอบได้อีก ๒ ข้อ คือ สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ เทียบจากญาณกรณี จักขุกรณี) และ สัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ เทียบจากความสงบ ฯลฯ นิพพาน)^๒

^๑ ดูในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตามที่อ้างข้างไว้แล้ว

^๒ เพิ่มหัวข้อทั้งสองนี้ (สัมมาญาณะ กับ สัมมาวิมุตติ) ต่อเข้าไปกับมรรค รวมเป็น ๑๐ เรียก สัมมัตตะ หรือ อเสกขธรรม ๑๐ ดู ที.ปา ๑๑/๓๖๒/๒๘๖; ๔๗๕/๓๔๒

โดยนัยนี้ ในทางปฏิบัติ เมื่อจัดเป็นระบบการศึกษาฝึกอบรมแบบช่วงกว้าง โดยถือว่าผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเป็นทุนเดิมที่จะเริ่มต้นก้าวออกเดินไปได้แล้ว การฝึกอบรมจึงเริ่มที่ความประพฤติหรือการแสดงออกภายนอกทางกายวาจา (*ศีล*) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาสู่การฝึกอบรมจิต (*สมาธิ*) จนถึงระดับสุดท้าย คือ ทำความรู้ความเข้าใจและการหยั่งเห็นความจริง (*ปัญญา*) ให้แก่กล้า จนพ้นจากอวิชชาตัณหาอุปาทานได้

ระบบการศึกษาฝึกฝนพัฒนาแบบนี้ เรียกชื่อว่า **ไตรสิกขา** คือการศึกษา ๓ ส่วน ซึ่งจัดลำดับเป็น *ศีล สมาธิ ปัญญา* และเทียบกับ **มรรค** ได้ดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ	}	๓. <i>ปัญญา</i> (รวมถึง สัมมาญาณ ในช่วงปลายด้วย)
๒. สัมมาสังกัปปะ		
๓. สัมมาวาจา	}	๑. <i>ศีล</i>
๔. สัมมากัมมันตะ		
๕. สัมมาอาชีวะ		
๖. สัมมาวายามะ	}	๒. <i>สมาธิ</i>
๗. สัมมาสติ		
๘. สัมมาสมาธิ		

พร้อมกันนี้ เมื่อมองเข้าไปในตัวคน ก็ จะเห็นการทำงานขององค์ธรรมต่างๆ ที่พัฒนาองกวมขึ้นไป อย่างประสานเสริมกันกับกระบวนการฝึกศึกษาแห่ง **ไตรสิกขา** ที่ปรากฏออกมาและสัมพันธ์กับภายนอก

การพัฒนาขององค์ธรรมภายในนี้ ก็คือการพัฒนาของชีวิต ซึ่งเป็นกระบวนการของธรรมชาติ ที่ดำเนินไปตามวิถีแห่ง **มรรค** และเมื่อพูดโดยผลรวม ก็กล่าวได้ว่า มรรคนั้น *เริ่มด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา* คือ

เบื้องต้น เริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจที่เป็นความเชื่อตามเหตุผลก่อน ซึ่งเรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ**

ความรู้ความเข้าใจนี้ ค่อยๆ เจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า **สัมมาญาณ**

ตามแนวนี้ **สัมมาทิฏฐิ** จึงเป็นสะพานเชื่อม ที่ทอดจาก **อวิชชา** ไปสู่ **วิชชา** เมื่อเกิดสัมมาญาณ มีวิชชาแล้ว ก็ย่อมหลุดพ้นเป็น **สัมมาวิมุตติ**

* ระบบการฝึกของไตรสิกขา ออกผลมาคือวิถีชีวิตแห่งมรรค

ในระบบการฝึกศึกษา ที่จัดเป็นช่วงกว้างๆ โดยมุ่งเอาสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นตอนๆ ซึ่งเรียงลำดับในรูปที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** (the Threefold Training) คือ การศึกษา ทั้ง ๓ นั้น มีหัวข้อตามหลัก ดังนี้

๑. **อธิศีลสิกขา** การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ ให้มีชีวิตสุจริตและเกื้อกูล (Training in Higher Morality)

๒. **อธิจิตตสิกขา** การฝึกศึกษาด้านสมาธิ หรือพัฒนาจิตใจให้เจริญได้ (Training in Higher Mentality หรือ Concentration)

๓. **อธิปัญญาสิกขา** การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง (Training in Higher Wisdom)

ไตรสิกขานี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติต่างๆ ไป ได้ปรากฏในหลักที่เรียกว่า **โอวาทปาติโมกข์** (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง) คือ^๑

๑. สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (**ศีล**)
๒. กุสลสฺสุปสมฺปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (**สมาธิ**)
๓. สจฺจตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส (**ปัญญา**)

มรรค ที่จัดในรูปของไตรสิกขานี้ แสดงข้อปฏิบัติพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่าง ที่จะให้เกิดผลสำเร็จ ตามกระบวนการพัฒนาคนจนถึงความดับทุกข์ ที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน จึงครอบคลุมกระบวนการแบบต่างๆ เหล่านั้นได้ทั้งหมด

พูดอย่างให้เข้าใจง่ายๆ ว่า เอาจริงประกอบทั้ง ๘ ของ **มรรค** จัดปรับใส่เข้าไปในระบบการศึกษาที่ครบองค์ ๓ ของ **ไตรสิกขา**

เมื่อฝึกคนให้ศึกษา หรือคนศึกษาโดยฝึกตน ตามหลัก **ไตรสิกขา** ก็ทำให้ชีวิตของเขาเจริญงอกงามก้าวไปในทางถูกต้อง ที่เรียกว่า **มรรค**

พูดอย่างภาพพจน์ว่า เอาจริงทั้ง ๓ ของ **ไตรสิกขา** ใส่เข้าไปในตัวคน (หรือเอาคนใส่เข้าไปในกระบวนการของไตรสิกขา) ผลออกมา คือการเดินทางไปในทางหรือวิถีชีวิตดีงามแห่ง **มรรค** หรือในการดำเนินชีวิตอันประเสริฐคือ **พรหมจรรย์**

พูดสั้นที่สุดว่า **ฝึกด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็เดินหน้าไปในมรรค**

^๑ ที.ม. ๑๐/๕๔/๕๗; พุ.ธ. ๒๕/๒๔/๓๙; การจัดเข้าในไตรสิกขาอย่างนี้ ถัดตาม วิสุทธิ. ๑/๖

ไตรสิกขา นี้ เรียกว่าเป็น “พหุลัมมิกถา” คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอาหิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอาหิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^๑

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ

(ศีล → สมาธิ) เมื่อประพฤติดี มีความสัมพันธ์ซึ่งดงาม ได้ทำประโยชน์อย่างน้อยดำเนินชีวิตโดยสุจริต มั่นใจในความบริสุทธิ์ของตน ไม่ต้องกลัวต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นหวาดเลี้ยวใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้อึไม่ยอมรับของสังคม และไม่มีคหามุ่งชานุนุญายใจ เพราะความรู้อึก็เดือดร้อนรังเกียจในคหามิตดของตนเอง จิตใจก็เอิบอิม ชื่นบานเป็นสุข ปลอดโปร่ง สงบ และแน่วแน่มุ่งไปกับสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำ

(สมาธิ → ปัญญา) ยิ่งจิตไม่ฟุ้งชาน สงบ อยู่ตัว ไร้สิ่งชุนมัว สดใส มุ่งไปอย่างแน่วแน่มเท่าใด การรับรู้การคิดพินิจพิจารณาองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน ตรงตามจริง แล่น คล่อง เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น

อุปมาในเรื่องนี้ เหมือนน้ำ ตั้งภาชนะน้ำไว้ด้วยดีในที่เรียบร้อย ไม่ไปแกล้ง ล้นหรือเขย่มัน (ศีล) เมื่อน้ำไม่ถูกกวน คน พัด หรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฟุ้งต่างๆ ก็นอนกัน หายชุน น้ำก็ใส (สมาธิ) เมื่อน้ำใส ก็มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน (ปัญญา)

ในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นไป ที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณ อันรู้แจ้งเห็นจริงจนกำจัดอัสวกิเลสได้ ก็ยังต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่มยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระบับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์หรือสิ่งที่กำหนดไว้ใช้งานแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อทำการอย่างได้ผล จนสามารถกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนกันได้หมดสิ้น ไม่ให้มีโอกาสชุนอีกต่อไป

^๑ ที.ม. ๑๐/๑๑๑/๑๔๓

❖ **องค์ ๓ ของมรรค ที่ต้องใช้อยู่เสมอ**

มืองค์มรรคอยู่ ๓ ข้อ ที่ต้องใช้อยู่เสมอ เพื่อให้ดำเนิน หรือเดินหน้าก้าวไป ด้วยดีในการปฏิบัติ โดยมีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติรวมพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ คือ

๑. สัมมาทิฐิ (ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง)
๒. สัมมาวายามะ (ความเพียรพยายามถูกต้อง) และ
๓. สัมมาสติ (สติถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติรวมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่าย ด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง

สัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมาย

สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือแรงขับเคลื่อนผลักดันให้วิ่งแล่นไป

ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ (เช่น พวงมาลัย ทางเสือ) ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพยานภัย

องค์ ๓ นี้ อาจมาในชื่อที่ต่างออกไป เช่น ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ปัญญาคือสัมมาทิฐิ มาในคำว่า “สมุชชาโน” สัมมาวายามะ มาในคำว่า “อาตปปี” สัมมาสติ มาในคำว่า “สติมา”

การปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม สมาริก็ตาม ปัญญาก็ตาม จะต้องอาศัยองค์มรรค ๓ ข้อนี้ ทุกขั้นตอน^๑

ความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทาแต่ละข้อ

เรื่องความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทา หรือเรียกง่ายๆ ว่า องค์มรรค นี้ จะยกขึ้นกล่าวเฉพาะในแง่ที่น่าสนใจ และควรทำความเข้าใจ โดยทั่วไป ตามลำดับเป็นข้อๆ

^๑ เรื่ององค์มรรค ๓ ข้อเกิดร่วมกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ดู มหาจิตตารัสกสูตร ม.อ. ๑๔/๒๕๒-๒๕๑/๑๘๐-๑๘๔

๑. สัมมาทิฏฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำ สัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำอย่างไร ? (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฏฐิว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ รู้จักสัมมาทิฏฐิว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา... สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...สัมมากัมมันตะ ฯลฯ^๑

ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังอวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิฏฐิที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั่นเป็นเพราะเหตุใด ? ก็เพราะตั้งทิฏฐิไว้ชอบแล้ว^๒

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ซึ่งจะเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเพิ่มพูนไพบูลย์ เหมือนอย่างสัมมาทิฏฐินี้เลย^๓

คำจำกัดความของสัมมาทิฏฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุด คือ ความรู้ในอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คืออะไร ? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ใน ทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ^๔

คำจำกัดความนอกจากนี้^๕ ได้แก่

^๑ ม.ญ. ๑๔/๒๕๕-๒๕๖/๑๘๐-๑๘๗

^๒ ส.ม. ๑๙/๔๓/๑๓; ๒๕๑/๗๓

^๓ อัง.ติก. ๒๐/๑๘๒/๔๐

^๔ ที.ม. ๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.มู. ๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ส.ม. ๑๙/๓๔/๑๐; ม.มู. ๑๒/๑๑๕/๘๘; ฌ.ภ.วิ. ๓๕/๑๖๓/๑๓๖; ๕๗๐/๓๑๖; *ล.๙

รู้จักกุลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล เมื่อใด อริยสาวกรู้
ชัดซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...กุศล...และกุศลมูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เธอชื่อว่า
มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสแน่วแน่ใน
ธรรม เข้าถึงสัทธรรมนี้แล้ว^๑

เห็นไตรลักษณ์ ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาน ซึ่ง
เป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอนั้น เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็น
ชอบ ก็หายขัดข้อง เพราะความเรงใจสิ้นไปก็สิ้นการยึดมติด เพราะสิ้นการ
ยึดมติดก็สิ้นความเรงใจ เพราะสิ้นความเรงใจและหายยึดมติด จิตจึงหลุดพ้น
เรียกว่า พ้นเด็ดขาดแล้ว^๒

ภิกษุเห็นจักขุ...โสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...
โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ ซึ่ง เป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอนั้น
เป็นสัมมาทิฐิ ฯลฯ^๓

เห็นปฏิจักษุสมบัติ: คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง
และไม่จำเป็นต้องนำพุทธพจน์มาอ้าง เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว^๔

พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของ สัมมาทิฐิ เป็น ๒ ระดับ
คือ ระดับที่เป็นสภาวะ กับ ระดับโลกุตตระ

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นไหน ? เรากล่าวว่า สัมมาทิฐิมี ๒ อย่าง
คือ สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่าง
หนึ่ง กับ สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์
มรรค อย่างหนึ่ง

สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จัดอยู่ในฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ เป็นไหน
? คือความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล
กรรมที่ทำไว้ดีและชั่วมีผลมีวิบาก โลกนี้มี ปรโลกมี มารดามี บิดามี สัตว์ที่

^๑ ม.มู. ๑๒/๑๑๑/๔๕; (อกุศลมูล ๓ = โลภะ โทสะ โมหะ, กุศลมูล ๓ = อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

^๒ ส.ข. ๑๗/๑๐๓/๖๓

^๓ ส.สพ. ๑๘/๒๔๕/๑๗๙

^๔ ดู ส.น. ๑๖/๔๒/๒๐; ม.มู. ๑๒/๑๑๓-๑๓๐/๔๗-๑๐๒

เป็นโอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลก
นี้และปรโลกให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเอง มีอยู่ นี้แล สัมมาทิฏฐิที่ยังมี
อาสวะ จัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้

สัมมาทิฏฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็น
โฉน? คือองค์มรรค ข้อสัมมาทิฏฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาทริย ปัญญาผละ
ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วย
อริยมรรค ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล สัมมาทิฏฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ
เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค^๑

สัมมาทิฏฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ

ก) ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ
ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่
ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ

อย่างไรก็ดี ระหว่างการดำเนินมรรคาตลอดสายนี้ สัมมาทิฏฐิ มิใช่
เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น
แต่ตัวสัมมาทิฏฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย ยิ่งการ
ดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฏฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัด
เจนมีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุดก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำ
เข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งจุดเริ่ม
ต้นและปลายสุดของมรรคา

การที่สัมมาทิฏฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่าง มรรคา
เช่นนี้ ส่องความในคำว่า สัมมาทิฏฐิในลำดับหรือขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ
นั้น มีความแตกต่างกันโดยคุณภาพ ตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้นๆ สัมมา
ทิฏฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพต่างจากสัมมาทิฏฐิที่มีเมื่อถึง

^๑ ม.ญ. ๑๔/๒๔๕๘/๑๘๑

ปลายทาง

สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่เดี๋ยวกี้ดี ที่สุดทางกี้ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัว ที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไปกล่าวคือ

- สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้น อาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มตามความหมายของคำ และ
- สัมมาทิฐิที่ปลายทาง อาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก

การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้ และโดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า “ปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้

ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญมีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อย

กล่าวตามระบบมัชฌิมาปฏิปทา พอละวางลำดับสังเขปของ “การเจริญปัญญา” ได้ว่า

สำหรับคนสามัญทั่วไป ที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งมีศัพท์เฉพาะเรียกว่า **ศรัทธา**

ศรัทธานี้ อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง

จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าวๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้ เพิ่มพูน และแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติ หรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่าเป็น **สัมมาญาณ** ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใดๆ

ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทาง และเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นนิสระ ซึ่งเรียกว่า **สัมมาวิมุตติ**

ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

ศรัทธา→สัมมาทิฐิ→สัมมาญาณ

 → สัมมาวิมุตติ

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียว ปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝง หรือเป็นตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์เป็นตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะได้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อนำสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึง **ศรัทธาเพื่อปัญญา** หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็น *อาการวดีศรัทธา* หรือ *ศรัทธาญาณสัมปยุต*) มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอບใจปลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (*อมุลิกาศรัทธา* หรือ *ศรัทธาญาณวิปยุต*)

เรื่องศรัทธา ที่เข้ามาเป็นส่วนประกอบในกระบวนการนี้ อาจถูกเข้าใจสับสนกับความเชื่อหรือศรัทธาอย่างที่เข้าใจกันในศาสนาต่างๆ ไป จึงต้องศึกษาเป็นพิเศษ ณ ที่นี้ด้วย

ข) หลักศรัทธา

• สรุปข้อควรเข้าใจเกี่ยวกับศรัทธา

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธาในระบบของพุทธธรรม มีดังนี้ :-

๑. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นขั้นต้นที่สุด
๒. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ่งที่เนื่องด้วย เหตุ

ผล คือมีปัญญารองรับ และเป็นทางสืบต่อแก้ปัญหาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอบตัวมอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว

๓. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่งมงาย เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมาใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้นๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด
 ๔. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น อาจให้ความหมายสั้นๆ ว่า เป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเองโดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ینگๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ ตรงข้ามกับความรู้สึกมอบใจให้แบบอาเวค ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป
 ๕. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมีปัญหาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป^๑ และตามปกติศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่ปัญญามีสอดท้าย
- แต่ในกรณีที่กำลังกล่าวถึงปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย^๒ ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุม และในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น

^๑ ตัวอย่างมีมากมาย เช่น

สัมปรายิกัตถะ : สัทธา สัมปทา ลีล~ จาคะ~ ปัญญา~

วุฒิธรรม : สัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา

พละ; อินทรีย์ : สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา

เวสาร์ชชกรณธรรม : สัทธา ศีล พาหุสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา

อริยทรัพย์ : สัทธา ศีล หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะ จาคะ ปัญญา; ฯลฯ

^๒ เช่น อธิษฐานธรรม โพชฌงค์ และนาถกรณธรรม เป็นต้น

แม้ในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระ
พุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุด เช่น พระสารีบุตรอัครสาวก
เป็นต้น ศรัทธาแม้แต่ที่ถูกต้อง ก็ถือเป็นธรรมขั้นต้น

๖. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

ในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปีติ ซึ่งทำให้เกิดปลัสัทธิ
(ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด

อีกแนวหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะ
ปฏิบัติ ทดลองสิ่งๆ ที่เชื่อด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจัง
แก่ตน ซึ่งก็นำไปสู่ปัญญาในที่สุดเช่นกัน

คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่าเป็นผลจากความรู้สึกในฝ่าย
อาเวค แต่มีความตระหนักในความต้องการปัญญาแฝงอยู่ด้วย
ตลอดเวลา

๗. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิด
วิจัยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย นอก
จากนี้ แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิด
เห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมดความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ

โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล
การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็
ดี การชู้ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับ
หลักศรัทธานี้

๘. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถือว่ามีข้อเสียเป็นโทษได้ แม้แต่
ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละ
เสีย เพราะศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวค กลับกลายเป็น
อุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ในขั้นสุดท้าย

๙. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการ
ดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคานี้ คือปัญญาที่พัวอยู่กับศรัทธานั้น
ต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่าใช้ได้ก็ต้องมีปัญญารองรับอยู่ด้วย

นอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเอง และพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคาที่ตัวปัญญาทีเดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (ดูเหตุเกิดสัมมาทิฐิข้างหน้า) ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ความหมายในชั้นศรัทธา จึงถูกรวมเข้าไว้ในองค์มรรคข้อแรกคือสัมมาทิฐิ ไม่ต้องแยกไว้ต่างหาก

๑๐. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่องมงายแล้ว ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์
๑๑. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบไต่ที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้น ยังไม่รู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไต่ที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่นหรือผู้อื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ตรงข้าม พระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า เป็นผู้ไม่มีศรัทธา (อัสสัทธา) ซึ่งหมายความว่า ได้รู้เห็นประจักษ์ จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ หรือต่อเหตุผลใดๆ อีก
๑๒. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระของศรัทธาโดยสิ้นเชิง
๑๓. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นี้เพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีที่คุณแคลนศรัทธา อาจกลายเป็น

การเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง

๑๔. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าวๆ คือ
 - ๑) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตามๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)
 - ๒) เป็นผู้คุ้มครองหรืออนุรักษ์ลัจจะ (ลัจจานุรักษ์) คือ พุดจำกัดขอบเขตของตนให้ชัดว่า เท่าที่ตนรู้เห็นเข้าใจคือแค่นั้น เป็นอย่างนั้นๆ ไม่เอาความรู้เห็นเข้าใจของตนไปผูกขาดความจริง และยินดีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจที่เป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่เินกรานยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้เท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง
 - ๓) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอน หรือความเห็นนั้นๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญา จึงเลื่อมใส รับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผล ทดสอบความจริงต่อไป
 - ๔) นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริง อย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป
 - ๕) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ช่วยอหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

• สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง

ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับคนทั่วไป ที่จะเข้าสู่ฆราวาสปฏิบัติ จึงเป็นธรรมสำคัญที่จำเป็นต้องเน้นให้มาก ว่าจะต้องเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลักที่จะเป็นสัมมาทิฐิ ในที่นี้ จึงขอสรุปคุณสมบัติและการทำหน้าที่ของศรัทธาที่จะต้องสัมพันธ์กับปัญญา ไว้เป็นส่วนเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง ว่า

๑. ศรัทธาต้องประกอบด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา
๒. ศรัทธาเกื้อหนุนและนำไปสู่ปัญญา โดย
 - ก) ช่วยให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใด แสดงสาระ มีเหตุผล น่าเชื่อถือหรือน่าเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความจริงได้ จึงเริ่มศึกษาค้นคว้าจากจุดหรือแหล่งนั้น
 - ข) ช่วยให้ปัญญามีเป้าหมายและทิศทาง เมื่อเกิดศรัทธาเป็นค้ำว่าจะได้ความจริงแล้ว ก็มุ่งหน้าไปทางนั้น เจาะลึกไปในเรื่องนั้น ไม่พრა ไม่จับจด
 - ค) ช่วยให้ปัญญามีพลัง หรือช่วยให้การพัฒนาปัญญาก้าวไปอย่างเข้มแข็ง คือ เมื่อเกิดศรัทธามั่นใจว่าจะได้ความจริง ก็มีกำลังใจเพียรพยายามศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง วิริยะก็มาหนุน

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงหลักความเสมอกัน หรือหลักความสมดุลแห่งอินทรีย์ ที่เรียกว่า อินทรีย์สมต^๑ ไว้ โดยให้ผู้ปฏิบัติทุกๆ ไป มีศรัทธาที่เข้าสู่สมดุลกับปัญญา ให้ธรรมสองอย่างนี้ ช่วยเสริมกันและค้ำกันให้พอดี

(เช่นเดียวกับวิริยะคือความเพียร ที่จะต้องเข้าสู่สมดุลกับสมาธิ เพื่อให้วิริยะไม่เป็นความเพียรที่พลุ่งพล่านร้อนรน และสมาธิไม่กลายเป็นนิ่งเฉยหรือเกียจคร้านเฉื่อยชา แต่ให้เป็นการก้าวไปอย่างเรียบรื่นและหนักแน่นมั่นคง ทั้งนี้โดยมีสติเป็นตัวกำกับ จัด ปรัง และรักษาความสมดุลนั้นไว้ ถ้าพูดกว้างๆ ก็ถือว่าทั้ง ๕ อย่าง คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ต้องสมดุลกันทั้งหมด)

^๑ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; เรื่องความเสมอกัน หรือสมดุลแห่งอินทรีย์นี้ ตรัสไว้เล็กน้อยใน วินย. ๕/๒/๗; อัง.ปญจก. ๒๒/๓๒๖/๔๒๐; มีคำอธิบายใน อัง.อ. ๓/๑๓๖; ในวิสุทธิมรรค^๒ ก็อธิบายไว้ เรียกว่า อินทรีย์สมตต (ดู วิสุทธิ. ๑/๑๖๔)

• พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

① ทศนคติตามแนวกาลามสูตร

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือ คำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล ตามแนวกาลามสูตร^๑ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเกสปุตตนิคมของพวกกาลามะ ในแคว้นโกศล ชาวกาลามะได้ยินกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ กัน ในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชูแต่ว่าทะเล (ลัทธิ) ของตนเท่านั้น แต่ย่อมกระหบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดว่าทะเลฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งก็มาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่ว่าทะเลของตนเท่านั้น ย่อมกระหบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดว่าทะเลฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ พวกข้าพระองค์ มีความเคลือบแคลงสงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ?

กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลง สมควรที่จะสงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะกาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรา)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการเล่าลือ (อิตทิกรา)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยตรรก (ตักกะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอนุমান (นยะ)

^๑ บาลีเรียก เกสปุตตนิคมสูตร (ฉบับแปลบางที่เรียก เกสปุตตสูตร) อัง.ติก. ๒๐/๕๐๕/๒๔๑

- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการคิดตรงตามแนวเหตุผล (อาการปริวิตกະ)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทฤษฎินิชฌานักขันติ)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปตา)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)^๑

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนดิเตยยน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จะเป็นไปเพื่อมีประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรเสรีญ ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น)

ในกรณีที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี ความเชื่อในเรื่องใดๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้าในแง่จริยธรรม ก็มีความในตอนที่ท้ายของสูตรเดียวกันนั้นว่า

กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความอุ่มใจถึง ๔ ประการ ตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว คือ

ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วมีจริง การที่ว่า เมื่อเราแตกกายทำลายขันธไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นี่เป็นความอุ่มใจประการที่ ๑ ที่เขาได้รับ

^๑ “อย่าปลงใจเชื่อ” ฉบับเก่าแปลว่า “อย่ายึดถือ” ได้แก้คำแปลเพื่อให้ชัดและตรงความยิ่งขึ้น หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้

ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่ โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้ แล้ว นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ ๒ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เรามิได้คิดการชั่วร้ายต่อใครๆ ที่ไหนทุกซีกมาถูกต้องเราผู้มิได้ทำบาปกรรมเล่า นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ ๓ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่เชื่อว่าเป็นอันทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็น ตนเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งสองด้าน นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ ๔ ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์ จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีตั้งค่านึงว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อหรือเลื่อมใสต่อพระองค์ หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างที้อาจจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์

เพียงสังเกตดูว่า จะไม่ทรงอ้างพระองค์ หรืออ้างอำนาจเหนือธรรมชาติ พิเศษอันใด เป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่让他พิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเขาเอง เช่น เรื่องใน อปินณกสูตร^๑ ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผลที่ควรประพตติธรรม โดยไม่ต้องใช้วิธีชูด้วยการลงโทษ และล่อด้วยการให้รางวัล ดังนี้ :-

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ สาลา พวกพราหมณ์ คหบดีชาวหมู่บ้านนี้ ได้ทราบกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้นับถือกัน พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า

คหบดีทั้งหลาย พวกท่านมีศาสดาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อาการวตีสัทธา) อยู่บ้างหรือไม่ ?

ครั้นพวกพราหมณ์คหบดีทูลตอบว่า “ไม่มี” ก็ได้ตรัสว่า

^๑ ม.ม. ๑๓/๑๐๓-๑๒๔/๑๐๐-๑๒๑

เมื่อท่านทั้งหลายยังไม่ได้ศัสดาที่ถูกต้อง ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอน (อปัณณกธรรม) ดังต่อไปนี้ ด้วยว่าอปัณณกธรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสันถนาน หลัการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอนนี้ เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฏฐิวา : ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี ฯลฯ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฏฐิวาที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นที่เดียวว่า : ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ท่านทั้งหลาย เห็นเป็นไฉน ? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีวาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ ?

เมื่อพราหมณ์คหบดีทูลตอบว่า “ใช้อย่างนั้น” ก็ตรัสต่อไปว่า

ในสมณพราหมณ์ ๒ พวกนั้น พวกที่มีวาทะ มีทิวฏฐิวา : ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้คือ พวกเขาจะละทิ้งกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง เสีย แล้วจะยึดถือประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง ซ่อนนั้นเป็นเพราะเหตุใด ? ก็เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทราม ความเศร้าหมอง แห่งอกุศลธรรม และ อานิสงสีในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม

อนึ่ง (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาเห็นว่าปรโลกไม่มี ความเห็นของเขา ก็เป็นมิจฉาทิวฏฐิวา (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาดำริว่าปรโลกไม่มี ความดำริของเขาก็เป็นมิจฉาสังกัปปะ (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี วาจาของเขาก็เป็นมิจฉาวาจา (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี เขาก็ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ผู้รู้ปรโลก (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยว่าปรโลกไม่มี การทำให้พลอยเห็นด้วยนั้น ก็เป็นการให้พลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม และด้วยการทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม เขาก็ยกตนข่มคนอื่น โดยนัยนี้ เริ่มต้นทีเดียว เขาก็ละทิ้งความมีศีลดีงาม เข้าไป

ตั้งความทุกข์เข้าไปเสียแล้ว มีทั้งมัจฉาทิฎฐิ มัจฉาสังกัปปะ มัจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับอริยชน การชวนคนให้เห็นด้วยกับอสังกัธรรม การยกตน การชมผู้อื่น บาปอกุศลธรรมอเนกประการเหล่านี้ ย่อมมีขึ้นเพราะมัจฉาทิฎฐิเป็นปัจจัย

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้ เมื่อแตกกายทำลายขันธไป ก็ทำตนให้สวัสดิ (ปลอดภัย) ได้ แต่ถ้าปรโลกมี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายขันธ ก็จะต้องเข้าถึงอบาย ทุกคติ วิหิบาต นรก เอาเถอะ ถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริงๆ ให้คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เกิด ถึงกระนั้น บุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุกข์ มีมัจฉาทิฎฐิ เป็นนัตถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็เป็นอย่างนั้นได้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน คือ ปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายขันธไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วิหิบาต นรก อีกด้วย” ฯลฯ

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทมะมีทิฎฐิวา “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งซึ่งมีวาทมะ มีทิฎฐิที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” ฯลฯ

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทมะมีทิฎฐิวา “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ เราก็ไม่ได้เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทมะมีทิฎฐิวา “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่จริง” นี้ เราก็ไม่ทราบเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่ จะกล่าวยึดเด็ดขาดลงไปว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จ ดังนี้ ย่อมไม่เป็นการสมควรแก่เรา

ก็ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทมะมีทิฎฐิวา “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูป เป็นสัญญาภัย ซึ่งก็ไม่ใช่ความผิดอะไร ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทมะมีทิฎฐิวา “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” เป็นความจริง การที่เราจะปรินิพพานได้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

แต่ที่ปฏิญญาของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทีมีปฏิญญาว่า “ความดีมีทุกหนทุกแห่ง ไม่มี” นี้ ไกลไปข้างการมีความข้อมติด ไกลไปข้างการผูกพัน ไกลไปข้างการหลงเพลิน ไกลไปข้างการหมกมุ่นสยบ ไกลไปข้างการยึดมั่นถือมั่น ส่วนปฏิญญาของท่านสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทีมีปฏิญญาว่า “ความดีมีทุกหนทุกแห่งมีจริง” นั้น ไกลไปข้างการไม่มีความข้อมติด ไกลไปข้างการไม่มีความผูกมัดตัว ไกลไปข้างการไม่หลงเพลิน ไกลไปข้างการไม่หมกมุ่นสยบ ไกลไปข้างการไม่มีการยึดมั่นถือมั่น เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหนีพหิทา วิราคะ นิโรธแห่งภพทั้งหลายเป็นแท้”

๑) ทำที่แบบอนุรักษ์ลัทธิจะ

พุทธพจน์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บกพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริง

ณะท่านการทวาช ธรรม ๕ ประการนี้ มีวิบาก ๒ ส่วนในปัจจุบัน ที่เดียวคือ

๑. ศรัทธา	- ความเชื่อ
๒. รุจิ	- ความถูกต้อง
๓. อนุสสวะ	- การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
๔. อากาการปริวิตักกะ	- การคิดตรองตามแนวเหตุผล
๕. ทิฏฐินิชฌมานักขันติ	- ความเข้ากันได้กับ (การเพ่งพินิจด้วย)

ทฤษฎีของตน

ก็สิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริง แท้ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้ถูกกับใจชอบเลย แต่กลับเป็นของจริง แท้ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างดีทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่มีได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

ถึงสิ่งที่คิดตรงอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จไปเสียก็มี มี ถึงแม้สิ่งที่มีได้เป็นอย่างที่คิดตรงเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

ถึงสิ่งที่ฟังพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทฤษฎีทฤษฎีหลักการของตน) กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เป็นอย่างที่ฟังพินิจเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ไม่เป็นอื่นเลยก็มี^๑

จากนั้น ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และการรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบอนุรักษ์สัจจะ (สัจจอนุรักษ์ แปลเอาความว่า คนรักความจริง) ว่า

บุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะอนุรักษ์สัจจะ ไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นเด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)”

ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้” ยังชื่อว่าเขาอนุรักษ์สัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการอนุรักษ์สัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษ์สัจจะ อีกทั้งเราก็คบญูติการอนุรักษ์สัจจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ

ถ้าแม้บุรุษมีความเห็นที่ถูกต้อง...มีการเรียนต่อกันมา...มีการคิดตรงตามเหตุผล...มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้...มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้...มีสิ่งที่คิดตรงตามเหตุผลได้อย่างนี้...มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่าง

^๑ ม.ม. ๑๓/๖๕๕/๖๐๑; เทียบ ม.ญ. ๑๔/๗/๗

นี้” ก็ยังชื่อว่าเขาอนุรักษ์สัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น ชื่อว่ามีการอนุรักษ์สัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษ์สัจจะ อีกทั้งเราก็คบถุญติการอนุรักษ์สัจจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ^๑

ท่าทีนี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสเจาะจงเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพูดสรรเสริญบ้าง ตีเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์นำเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาต ไม่ควรเศร้าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำตีเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเศร้าเสียใจ เพราะคำตีเตียนนั้น ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เศร้าเสียใจ เพราะคำตีเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัดถ้อยคำนี้ของเขาว่า พุดถูก พุดผิด ได้ละหรือ?”

ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ไม่อาจรู้ชัดได้”

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อไม่เป็นจริง พวกเธอก็พึงแก้ไขเห็นว่าไม่เป็นจริงว่า “ข้อนี้ไม่เป็นจริง เพราะอย่างนี้ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้ สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ได้ในหมู่พวกเรา”

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเรงใจ ไม่ควรดีใจ ไม่ควรกระหยิ่มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เรงใจ ลำพองใจแล้วใช้รั ก็จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริง พวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริง

^๑ ม.ม. ๑๓/๖๕๕-๖/๖๐๑-๒

ว่า “ข้อนี้เป็นจริง เพราะอย่างนี้ ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้” สิ่งนี้มีในพวก
เรา สิ่งนี้หาได้ในหมู่พวกเรา”^๑

ต่อจากการอนุรักษ์สัจจะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้หยั่งรู้
และเข้าถึงสัจจะ และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิดศรัทธา
ความหมาย ความสำคัญ และขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วย ดังนี้

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่า
หยั่งรู้สัจจะ?

เมื่อได้ยินข่าวว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้าน หรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่
คฤหบดีก็ดี บุตรคฤหบดีก็ดี เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรม
จำพวกโลภะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่านผู้นี้ มีธรรมจำพวก
โลภะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า
“เห็น” หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ชั่ว
กาลนานแก่คนอื่น ๆ หรือไม่?

เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโลภะที่จะ
เป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น”
หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่มีใช้
ประโยชน์เกื้อกูลและเกิดทุกข์ชั่วกาลนานแก่คนอื่น ๆ ได้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มี
กายสมาจาร วาจาสมาจาร อย่างคนไม่โลภ ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดง ก็ลึกซึ้ง เห็น
ได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก เป็นของสงบ ประณีต ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยตรรก ละเอียด
อ่อน บัณฑิตจึงรู้ได้ ธรรมนั้นมีใช้สิ่งที่คนโลภจะแสดงได้ง่าย ๆ

เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวก
โลภะแล้ว เมื่อนั้นเขาย่อมพิจารณาตรวจดูเธอยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ในธรรมจำพวก
โทสะ ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ

เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวก
โมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมฝังศรัทธาลงในเธอ

^๑ ที.ลี้. ๙/๑/๓

เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ ก็เงยโสดง (ตั้งใจคอยฟัง) เมื่อเงยโสดง ก็ได้สดับธรรม ครั้นสดับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตรตรองอรรถแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตรตรองอรรถอยู่ ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อการ)คิดเพ่งพิสูจน์ เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อธรรมดังที่คิดเพ่งพิสูจน์ ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะ ก็อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ก็เอามาคิดทบทวนเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้ว ก็ย่อมลงมือทำความเพียร เมื่อลงมือทำทุ่มเทจิตใจให้แล้ว ก็ย่อมทำปรมาตถสัจจะให้แจ้งกับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดปรมาตถสัจจะนั้น ด้วยปัญญา

ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ ชื่อว่ามีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลชื่อว่า หยั่งรู้สัจจะ และเราย่อมบัญญัติการหยั่งรู้สัจจะ (สัจจานุโพธ) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงสัจจะ และคนจึงชื่อว่าเข้าถึงสัจจะ?

การอาเสวนะ การเจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะ (สัจจานุปัตติ) ฯลฯ^๑

๑ สร้างศรัทธาด้วยการใช้ปัญญาตรวจสอบ

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปกรณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่าผู้มีปัญญาด้อยกว่าแต่มีศรัทธาแรงกล้า^๒ ในกรณีที่ศรัทธานั้นไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไปในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิดก็เป็นการทำให้เขว ยิ่งหลงซัดซ้านักขึ้นไปอีก

^๑ ม.ม. ๑๓/๖๕๗-๘/๖๐๒-๕; เทียบ กิฎติวิสูตร ซึ่งบรรยายการบรรลุอรหัตผล ด้วยการศึกษปฏิบัติตามลำดับขั้น ม.ม. ๑๓/๒๓๘/๒๓๓

^๒ เช่นกรณีของพระสารีบุตร ซึ่งบรรลุธรรมช้ากว่าพระสาวกอื่นหลายท่าน ทั้งที่เป็นผู้มีปัญญา

อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญา คอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพันวิสัยจริงๆ และก็สามรถแก้ไขให้ถูกต้องได้ ไม่ดิ่งไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผล ค้นคว้า ตรวจสอบและ ทดลองอยู่ตลอดเวลา

การขาดศรัทธา เป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไปในทิศทางการที่ต้องการ ดังพุทธพจน์ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยังสลัดทิ้งต่อในใจ ๕ อย่างไม่ได้ ยัง ถอนสิ่งผู้กรัดใจ ๕ อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญงอกงาม ใพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

ต่อในใจที่ภิกษุนั้นยังสลัดทิ้งไม่ได้ คือ:-

๑. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระ ศาสดา...
๒. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในธรรม...
๓. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสงฆ์...
๔. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสิกขา...
๕. ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตใจกระทบทกระทั่ง เกิดความกระด้างเหมือน เป็นตอเกิดขึ้นในเพื่อนพรหมจรรย์...

จิตของภิกษุผู้ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทใน พระศาสดา...ในธรรม...ในสงฆ์...ในสิกขา...โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อน พรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรม เพื่อ ความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยัง ไม่น้อมไปเพื่อความเพียร...ชื่อว่ามิตตอในใจซึ่งสลัดทิ้งไม่ได้...^๑

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็น อุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้อง

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๓๖/๒๕๐, ม.ม. ๑๒/๒๒๘/๒๐๕ (สิ่งผู้กรัดใจ ๕ อย่าง มีต่างหาก แต่ไม่ได้คัดมาลงไว้ เพราะ ไม่เกี่ยวกับเรื่องในที่นี้โดยตรง

ทำในกรณีนี้ก็ คือ ต้องปลูกศรัทธา และกำจัดความสงสัยแคลงใจ แต่การปลูกศรัทธาในที่นี้ มิได้หมายถึงการยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งการใช้ปัญญา แต่หมายถึงการคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจ หมดความลังเลสงสัย

วิธีทดสอบนั้น นอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการคิดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่นในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้คิดสอบสวนแม้แต่องค์พระพุทเจ้าเอง ดังต่อไปนี้:-

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงกระทำการพิจารณาตรวจสอบในตถาคต เพื่อทราบ ว่า พระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม่”

“ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบตถาคตในธรรม ๒ อย่าง คือ ในสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยตา และ หู ว่า

- เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ที่เศร้าหมองของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ชั่วบ้าง ดีบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไปของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจดของตถาคตมีอยู่

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ ประกอบพร้อมบวรซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิดหน่อย...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบวรซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิดหน่อย

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่าน ภิกษุผู้นี้ มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ปรากฏชื่อเสียงหายบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง จนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ ต่อเมื่อใดเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้นจึงปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านภิกษุผู้นี้ เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง (เช่นนั้น)

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตวัน (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตวันเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดสิ้นราคะ หรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตวันโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตวันเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ...

หากมีผู้อื่นถามภิกษุผู้นั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการ) หยั่งทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตวันโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตวันเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ หมดราคะ

ภิกษุเมื่อจะตอบแก้ให้ถูกต้อง พึงตอบแก้ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่มากก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียวก็ตาม ในที่นั้นๆ ผู้ใดจะปฏิบัติตนได้ดีก็ตาม จะปฏิบัติตนไม่ดีก็ตาม จะเป็นผู้ปกครองหมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนที่ติดงุ่นอยู่ในอามิสก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่ติดด้วยอามิสก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่ดูหมิ่นคนนั้นๆ เพราะเหตุนั้นๆ เลย ข้าพเจ้าได้สดับ ได้รับฟังถ้อยคำมา จำเพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคที่เดียวว่า “เราเป็นผู้ตวันโดยไม่มีความกลัว เรามีผู้ตวันเพราะกลัว เราไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ”

ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น พึงสอบถามตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมองมีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็ จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่
ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะต้องแก้ว่า...ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบ
แก้ ก็จะต้องแก้ว่า...มี เรามีธรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเรา
จะเป็นผู้มีศีลมหาเพราะเหตุนั้นก็หาไม่

- ศาสตราผู้กล่าวได้อย่างนี้แล สาวกจึงควรเข้าไปหาเพื่อสดับธรรม
- ศาสตราย่อมแสดงธรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไป ประณีต (ขึ้นไป) ๗
ทั้งธรรมดำ ธรรมขาว เปรียบเทียบให้เห็นตรงกันข้าม
- ศาสตราแสดงธรรมแก่ภิกษุ...อย่างใด ๆ ภิกษุนั้นก็รู้ยิ่งธรรมบางอย่างใน
ธรรมนั้นอย่างนั้นๆ แล้ว ย่อมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย ย่อม
เลื่อมใสในศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี”

หากจะมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า “ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่ง
ทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็น สัมมา
สัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี?” ภิกษุ
นั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็พึงตอบว่า “ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อ
ฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า... พระองค์แสดง...อย่างใด ๆ
ข้าพเจ้ารู้อย่าง...อย่างนั้นๆ จึงถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย จึงเลื่อมใสใน
พระศาสดา...”

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นค้ำ
มูล เป็นพื้นฐานที่ตั้ง โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้
เรียกว่า ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการวดี) มีการเห็นเป็นมูลฐาน (ทัสสนมุลิกา)
๑ มั่นคง อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร หรือพรหม หรือ
ใครๆในโลก ให้เคลื่อนคลอนไม่ได้

๑ อรรถกถาแก้ว่า มีโสดาปัตติมารคเป็นมูล

การพิจารณาตรวจสอบธรรมในตถาคต เป็นอย่างนี้แล และตถาคต ย่อม
เป็นอันได้รับการพิจารณาตรวจสอบดีแล้ว โดยนัยนี้^{๑๑}

๑ ศรัทธาแม่จะสำคัญ แต่จะติดต้นถ้าอยู่แค่ศรัทธา

ฟังสังเกตว่า แม่แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธรเจ้า ก็ไม่ได้ถูก
ถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลง
ไปจนหมดสงสัย ด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้ความคิดสอบ
สวนพิจารณาตรวจสอบอีกด้วย เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเองแสดงความเลื่อมใส
ศรัทธาในพระพุทธรเจ้า ก่อนที่พระองค์จะประทานความเห็นชอบ จะทรงสอบ
สวนก่อนว่า ศรัทธาปสาทะของเขามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น

พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า กราบทูลว่า:

พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า สมณะก็
ดี พราหมณ์ก็ดี อื่นใด ที่จะมีความรู้ยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาค ในทางสัมโพธิ
ญาณได้นั้น ไม่เคยมี จักไม่มี และไม่มียุอยู่ในบัดนี้

พระพุทธรเจ้าตรัสตอบว่า: สารีบุตร เธอกล่าววาทสภิวาจา (วาทาจา
หาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่ เธอขับลือสีหนาทือเด็ดขาดลงไปอย่างเตียวว่า...ตั้ง
นั้นนั้น เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธรเจ้าทุกๆ พระ
องค์ เท่าที่มีมาในอดีตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้
เพราะเหตุดังนี้ๆ ทรงมีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ มีธรรมเครื่องอยู่อย่างนี้
หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุดังนี้ๆ ?

ส. มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธรเจ้าทุกๆ พระ
องค์ ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก...เป็นอย่างนี้
เพราะเหตุดังนี้ๆ?

^{๑๑} วมังสกุตร, ม.ม. ๑๒/๕๓๕-๕๓๗/๕๗๖-๕๘๐

ส. มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็แล้วเราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคทรง...เป็นอย่างไร เพราะเหตุดังนี้?

ส. มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดรู้จิตใจพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต อนาคต และปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอัสภิวาจาอันยิ่งใหญ่เช่นนี้ บันลือสีหนาทือเป็นเด็ดขาดอย่างเดียว (ดังที่กล่าวมาแล้ว)?

ส. พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่มีญาณกำหนดรู้จิตใจในพระ อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวจรรม^๑

พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชามีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเทินมั่นคง มีประตูๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้นเป็นบัณฑิต ฉะียบแหลม มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จักยอมให้แต่คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อ หรือช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอดออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวโตทุกอย่างทุกตัว จะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น ฉันท

ข้าพระองค์ก็ทราบการหยั่งแนวจรรม ฉันทนั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิรณ ๕ ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ที่จะมิในอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น) แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิรณ ๕...มีพระทัยตั้งมั่นในสติ

^๑ ธรรมนุญ

ปฏิฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ฯลฯ^๑

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือเป็นอุปกรณ์สำหรับช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มียุทธประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสีย เพราะมักจะกลายเป็นความติดใจในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป ข้อดีของศรัทธาประเภทนั้น เช่น

อริยสาวกผู้ใด เลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต อริยสาวกนั้นจะไม่สงสัย หรือแคลงใจ ในตถาคต หรือ ศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริง สำหรับอริยสาวกผู้มีศรัทธา เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาก็เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้พร้อมมูล จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย^๒

ส่วนข้อเสียก็มี ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย ๕ อย่างในความเลื่อมใสบุคคลมีดังนี้ คือ

๑. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา นี้ ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว...

๒. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้หนึ่ง ณ ท้ายสุดสงฆ์เสียแล้ว...

๓. ...บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น...

๔. ...บุคคลนั้น ลาสิกขาเสีย...

๕. ...บุคคลนั้น ตายเสีย...

^๑ ที.ม. ๑๐/๗๗/๓๗; ที.ปา. ๑๑/๗๓/๑๐๘-๑๑๐ ราชละเอียดต่อจากนี้ ดู ที.ปา. ๑๑/๗๕-๗๓/๑๑๑-๑๒๗

^๒ ที.ม. ๑๓/๑๐๑๑/๒๓๗

เขาย่อมไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ ก็ย่อมไม่ได้สดับ
สัทธรรม เมื่อไม่ได้สดับสัทธรรม ก็ย่อมเสื่อมจากสัทธรรม^๑

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่ความ
ลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญาก็เกิดขึ้นอีก เช่น

ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ ประการนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจาก
ความรัก โทสะเกิดจากความรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากโทสะ
 ฯลฯ โทสะเกิดจากความรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ
ถูกคนอื่นประทุษร้ายด้วยอาการที่ไม่ปรารถนา ไม่นำรักใคร่ ไม่นำพอใจ เขา
ย่อมมีความคิดว่า บุคคลที่เราปรารถนา รักใคร่พอใจนี้ ถูกคนอื่นประทุษ
ร้ายด้วยอาการที่ไม่นำปรารถนา ไม่นำรักใคร่ ไม่นำพอใจ ดังนี้ เขาย่อมเกิด
โทสะในคนเหล่านั้น ฯลฯ^๒

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความ
รักในบุคคลไป ก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพทางปัญญา
ในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้าง
รุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวักกิลี ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาใน
พระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อได้อยู่
ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์อยู่เสมอ ระยะเวลาท้ายเมื่อพระวักกิลีป่วยหนักอยาก
เฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้
เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวักกิลีตอนหนึ่งว่า

พระวักกิลี: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์
ปรารถนาจะไปเฝ้า เพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์
ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้

พระพุทธเจ้า: อย่าเลย วักกิลี ร่างกายอันน่าเปื่อยนี้ เธอเห็นไปจะมี
ประโยชน์อะไร ดูรวักกิลี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้

^๑ อจ.ปญจก. ๒๒/๒๕๐/๓๐๐

^๒ อจ.จตุกก. ๒๑/๒๐๐/๒๙๐

นั่นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วัฏกลี จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) เห็นธรรม^๑

นอกจากนี้ ความก้าวหน้าเพียงในขั้นศรัทธา ยังไม่เป็นการมั่นคงปลอดภัย เพราะยังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก จึงยังเสื่อมถอยได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ดูกรภททาลิ เปรียบเหมือนบุรุษมีตาข้างเดียว พวกมิตรสหายญาติ
สาโลहितของเขา พึงช่วยกันรักษาตาข้างเดียวของเขาไว้ ด้วยคิดว่า อย่าให้ตา
ข้างเดียวของเขานั้นต้องเสียไปเลย ข้อนี้ฉันใด ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็
ฉันนั้นเหมือนกัน เธอประพฤติปฏิบัติเพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก

ในกรณีนั้น ภิกษุทั้งหลายย่อมดำริกันว่า ภิกษุรูปนี้ ประพฤติปฏิบัติอยู่
เพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก พวกเราจักช่วยกันเร่งรัดเธอ ย้ำแล้วย้ำ
อีกให้กระทำการณ โดยหวังว่า อย่าให้สิ่งที่เป็นเพียงศรัทธา เป็นเพียงความ
รักนั้น เสื่อมสูญไปจากเธอเลย นี้แล ภททาลิ คือเหตุ คือปัจจัย ที่ทำให้
(ต้อง) คอยช่วยกันเร่งรัดภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย้ำแล้วย้ำอีกให้กระทำ
การณ^๒

ลำพังศรัทธาอย่างเดียว เมื่อไม่ก้าวหน้าต่อไปตามลำดับจนถึงขั้นปัญญา
ย่อมมีผลอยู่ในขอบเขตจำกัดเพียงแค่วรรคเท่านั้น ไม่สามารถให้บรรลุจุด
หมายของพุทธธรรมได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นของง่าย เปิดเผย
ประกาศไว้ชัด ไม่มีเงื่อนไขใดๆ อย่างนี้

- สำหรับภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพ...ย่อมไม่มีวิญญูะเพื่อจะบัญญัติต่อไป
- ภิกษุที่ละสังโยชน์เบื้องต้นทั้งห้าได้แล้ว ย่อมเป็นโอปปาติกะ ปรีณิพพาน
ในโลกนั้น ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้แล้ว มีราคะ โทสะ โมหะเบาบาง ย่อมเป็น
สกทาคามี ฯลฯ

^๑ ถ.ข. ๑๗/๒๑๖/๑๔๖

^๒ ม.ม. ๑๓/๑๗๑/๑๗๔

- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้ ย่อมเป็นโสดาบัน ฯลฯ
- ภิกษุที่เป็นอัมมานุสारी เป็นสัทธานุสारी ย่อมเป็นผู้มีสัมโพธิเป็นที่ย่อมหมาย
- ผู้ที่มีเพียงศรัทธา มีเพียงความรักในเรา ย่อมเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่หมาย^๑

๑ เมื่อรู้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา ก็ไม่ต้องเชื่อด้วยศรัทธา

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ถือเอาประโยชน์จากศรัทธาอย่างถูกต้อง ปัญญาจะเจริญขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นเป็นญาณทัสสนะ คือเป็นการรู้ การเห็น ในขั้นนี้ จะไม่ต้องใช้ความเชื่อและความเห็นอีกต่อไป เพราะรู้เห็น ประจักษ์แก่ตนเอง จึงเป็นขั้นที่พ้นขอบเขตของศรัทธา ขอให้พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

ถาม: ท่านมุสิละ โดยไม่อาศัยศรัทธา ไม่อาศัยความถูกต้องกับใจคิด ไม่อาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่อาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่อาศัยความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎี ท่านมุสิละมีการรู้จำเพาะตน (ปัจเจกตตญาณ) หรือว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ?

ตอบ: ท่านปวิภูฐะ ผมยอมรับ ย่อมเห็นข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะนี้ได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา...ความถูกต้องกับใจคิด...การเรียนรู้ตามกันมา...การคิดตรองตามแนวเหตุผล...ความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎีเลยทีเดียว

(จากนี้ถามตอบหัวข้ออื่นๆ ในปฏิจจสมุปปาต ตามลำดับ ทั้งฝ่ายอนุโลม ปฏิโลม จนถึงภวนิโรธ คือนิพพาน)^๒
อีกแห่งหนึ่งว่า

^๑ ม.มู. ๑๒/๒๘๘/๒๘๐
^๒ ส.น. ๑๖/๒๖๙-๒๗๕/๑๔๐-๑๔๔

ถาม: มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรงตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้าใจกันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำได้ทำแล้ว สิ่งอื่นที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก”? ฯลฯ

ตอบ: ปริยานั้นมีอยู่...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ มีอยู่ในตัวของเรา” หรือย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา”

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเรียนรู้ตามกันมา หรือด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้าใจกันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ: ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงทราบมิใช่หรือ ?

ตอบ: อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป: นี่ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ (จากนี้ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน จนครบทุกข้อ)^๑

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว จึงไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้ใดอื่น ดังนั้น พุทธสาวกที่บรรลุคุณวิเศษต่างๆ จึงรู้และกล่าวถึงสิ่งนั้นๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนาถามตอบระหว่างนิครนถนาภบุตร กับจิตตคฤหบดี ผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุบาสิกที่มีชื่อเสียงเชี่ยวชาญในพุทธธรรมมาก ว่า

^๑ ส.สพ. ๑๘/๒๓๓-๒๔๒/๑๗๓-๑๗๖

นิกรณธ์: แนะนำท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณะโคดมใหม่ว่า สมานิติที่ไม่มียุติกา ไม่มีวิจิตร มียุติ ความดับแห่งวิติกาวิจิตรได้ มียุติ?

จิตตคฤหบดี: ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมานิติที่ไม่มียุติกา ไม่มีวิจิตร มียุติ ความดับแห่งวิติกาวิจิตรได้ มียุติ ฯลฯ ข้าพเจ้านี้ ทันทที่ที่มุ่งหวัง...ก็เข้าไปปฐมฌานอยู่ได้...เข้าทุติยฌานอยู่ได้...เข้าตติยฌานอยู่ได้...เข้าจตุตถฌานอยู่ได้^๑ ข้าพเจ้านั้น รู้้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใด ๆ ว่า สมานิติที่ไม่มียุติกา ไม่มีวิจิตร มียุติ ความดับแห่งวิติกาวิจิตรได้ มียุติ^๒

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้มีญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า “อัสสัทธา”^๓ ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ ในเรื่องที่ตนรู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่แล้ว อยู่เหนือศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้ประจักษ์แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

พระพุทธเจ้า: สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ว่า สัทธินทรีย์ที่เจริญแล้ว กระทำได้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มียมตะเป็นที่หมาย มียมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยนิทรีย...สตินทรีย...สมาธิทรีย...ปัญญินทรีย (ก็เช่นเดียวกัน)?

พระสารีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาค... แท้จริง คนเหล่าใด ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วยปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่นในเรื่องนี้...ส่วนคนเหล่าใด รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้งมองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้น...

^๑ ตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้นไป เป็นสมานิติที่ไม่มียุติกาวิจิตร

^๒ ส.สพ. ๑๘/๕๗๘/๓๖๗

^๓ พุ.ธ. ๒๕/๑๗/๒๘

ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วย ปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึงเป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้นว่า สัทธินทรีย์...วิริยินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธินทรีย์...ปัญญินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า: สาธุ สาธุ สารีบุตร ฯลฯ^๑

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ทุกอย่างหนอ ภิกษุผู้ซึ่งพิจารณาจึงพยากรณ์หรือตัดสินผล รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก”?

เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้ซึ่งพิจารณา ย่อมพยากรณ์หรือตัดสินผลได้... อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือ ปัญญินทรีย์

สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้^๒

อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) ลำพังแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน แต่ขาดปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จนี้ได้

ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรม หรือพูดตามแนวไตรสิกขาว่า เป็นขั้นเริ่มแรกในระบบการศึกษาแบบพุทธ และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ แจ่มชัด เป็นอิสระมาก

^๑ ถ.ม. ๑๙/๙๘๔-๙๘๖/๒๙๒-๒๙๓

^๒ ถ.ม. ๑๙/๙๘๗-๙๘๙/๒๙๓-๒๙๔

ขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้นการสร้างเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีพุทธพจน์แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ อย่างดังนี้ คือ
ปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ^๑

๑. **ปรโตโมสะ** = “เสียงจากผู้อื่น” คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจง อธิบาย การแนะนำชักจูง การสั่งสอน การถ่ายทอด การได้เรียนรู้จากผู้อื่น (hearing or learning from others)

๒. **โยนิโสมนสิการ** = “การทำในใจโดยแยบคาย” การพิจารณาสืบค้น ถึงต้นเค้า การใช้ความคิดสืบสาวตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบ การรู้จักคิดพิจารณาด้วยอุบาย การคิดแยกแยะออกดูตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตณหาอุปาทานของตนเข้าจับ (analytical reflection, critical reflection, systematic attention)

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

สำหรับคนสามัญ ซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้

ส่วนคนที่มีปัญญาแก่กล้า ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็อาจต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการศึกษาอบรม

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ด้วยปัจจัยอย่างนี้ ๑ (ปรโตโมสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล

^๑ อัง.ทก. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐; และ ดู ม.ม. ๑๒/๔๙๗/๕๓๙

ดังนั้น ในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ด้วยหลักที่เรียกว่า *กัลยาณมิตตตา* คือความมีกัลยาณมิตร

ส่วนปัจจัยอย่างที ๒ (โยนิโสมนสิการ) เป็นแกนหรือองค์ประกอบหลัก ของการพัฒนาปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร

เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่า

กัลยาณมิตตตา (=ประโยชน์ที่ดี) เป็นองค์ประกอบภายนอก และ

โยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบภายใน

ถ้าตรงข้ามจากนี้ คือได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบประโยชน์ที่ ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี เป็นโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือ เป็นมิจฉาทิฏฐิไปได้

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม พร้อมทั้งความสำคัญที่ควบคู่กัน ดังนี้

๑. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ) ... เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด มีประโยชน์มาก เท่าความมีกัลยาณมิตรเลย^๑

๒. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ) ... เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใด มีประโยชน์มาก เท่าโยนิโสมนสิการเลย^๒

ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับปัจจัย ๒ อย่างนี้ โดยย่อ

๑. ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพียงแค่เพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญ แต่หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ บอกร่องทาง ให้ดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกศึกษาอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์*วิสุทธิมัคค* ยกตัวอย่างไว้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก

^๑ พุ.อิติ. ๒๕/๑๙๕/๒๓๗; เทียบ ส.ม. ๑๙/๕๒๐/๑๔๒

^๒ พุ.อิติ. ๒๕/๑๙๔/๒๓๖; เทียบ ส.ม. ๑๙/๕๑๘/๑๔๑

ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า^๑

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้น*ศรัทธา*

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตร มีความหมายครอบคลุมถึงตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น ครู อาจารย์ เป็นต้น คุณสมบัติของผู้สอนนั้น หลักการ วิธีการ และอุบายต่างๆ ในการสอน ตลอดจนการจัดดำเนินการต่างๆ ทุกอย่าง ที่ผู้มีหน้าที่เฝ้าอำนวยความสะดวกการศึกษาจะพึงจัดทำ เพื่อให้การศึกษาได้ผลดี เท่าที่เป็นองค์ประกอบภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องใหญ่ ที่อาจนำไปบรรยายได้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก

ในที่นี้ จะยกพุทธพจน์แสดง*คุณสมบัติของกัลยาณมิตร* มาเป็นตัวอย่างเพียงชุดหนึ่ง ได้แก่ *กัลยาณมิตรธรรม ๗* ประการ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ เป็นมิตร ที่ควรเสวนา ควรคบหา แม้จะถูกขับไล่ ก็ควรเข้าไปนั่งอยู่ใกล้ๆ กล่าวคือ เป็นผู้รักษาน้ำพอใจ ๑ เป็นผู้นำเคารพ ๑ เป็นผู้น่ายกย่อง ๑ เป็นผู้รู้จักพูด ๑ เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๑ เป็นผู้กล่าวแถลงถ้อยที่ลึกซึ้งได้ ๑ ไม่ชักนำในเรื่องที่เหลวไหล ไม่สมควร ๑ ...^๒

จากนี้ จะแสดงเพียงความสำคัญ และคุณสมบัติ ของการมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตา) ไว้ พอให้เห็นฐานะของหลักการข้อนี้ในพุทธธรรม

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่ง

^๑ ดู วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๓-๑๒๕

^๒ อ.จ.ส.ต.ต.ก. ๒๓/๓๔/๓๓; ตรัสสรุปไว้เป็นคาถาให้จำง่ายว่า

ปิโย จ ครู ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกุชโฆ
คมฺภีรณฺจ กถํ กตฺตา โน จญฺจาเน นีโยชเย

นี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค^๑

ดูกรอาณนที ความมีกัลยาณมิตร... เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด ที่เดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร... พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค

อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปรีทวะ ทุกซ์ โทมหัส และอุปายาส เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจาก โสกะ ปรีทวะ ทุกซ์ โทมหัส และ อุปายาส^๒

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทิ ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภาษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗^๓

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น หรือยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๔

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^๕ ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม^๖ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย^๗

^๑ ถัง.ม. ๑๙/๑๒๙/๓๖, *๑๙*

^๒ ถัง.ม. ๑๙/๕-๑๑/๒/๕, *๑๙*

^๓ ถัง.ม. ๑๙/๔๑๑/๑๑๒

^๔ อัง.เอก. ๒๐/๗๒/๑๖

^๕ อัง.เอก. ๒๐/๙๖/๒๐

^๖ อัง.เอก. ๒๐/๑๒๘/๒๕

สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุนิพพาน ปราศจากความเกษมจาก โยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น^๒

ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ

๑. จักเป็นผู้มีศีล สำรวมระวังในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจาระและโคจร ฯลฯ
๒. จักเป็นผู้ (มีโอกาสดำเนินได้ฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบาย) ตามความปรารถนา ในเรื่องต่างๆ ที่ขัดเกลาอุปนิสัย ขำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ
๓. จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมให้เพียบพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม
๔. จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความเกิด ความดับ ขำแรกกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์^๓

๒. โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว

เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ

^๑ อัง.เอก. ๒๐/๑๑๒/๒๒

^๒ พุ.ยิติ. ๒๕/๑๙๕/๒๓๗

^๓ อัง.นวก. ๒๓/๒๐๕, ๒๐๗/๓๖๕, ๓๗๐; พุ.อุ. ๒๕/๘๘/๑๒๗

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิดให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญ และคุณประโยชน์ ของโยนิโสมนสิการ พึงเห็นได้ตามตัวอย่างพุทธพจน์ต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิการ แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิการ^๑

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทใด โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗^๒

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๓

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^๔ ... ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัตถธรรม^๕ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย

^๑ ส.ม. ๑๙/๑๓๖/๓๗ ; *ล*^๑

^๒ ส.ม. ๑๙/๔๑๓/๑๑๓

^๓ อัง.เอก. ๒๐/๖๘/๑๕

^๔ อัง.เอก. ๒๐/๙๒/๒๐

^๕ อัง.เอก. ๒๐/๑๒๔/๒๔

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^๑

สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุอรหัตตผล บรรณาคความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่น แม้สักอย่าง ที่มี ประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อม กำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น^๒

เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิ ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และ สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น^๓

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือน โยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีความเจริญเต็มบริบูรณ์^๔

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^๕

เมื่อโยนิโสมนสิการอรุณนิมิต ราคะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการเมตตาเจโตวิมุตติ โทสะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น โทสะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) โมหะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น และโมหะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้^๖

^๑ อัง.เอก. ๒๐/๑๐๘/๒๒

^๒ ขุ.อิติ. ๒๕/๑๙๔/๒๓๖

^๓ อัง.เอก. ๒๐/๑๙๖/๔๑

^๔ อัง.เอก. ๒๐/๗๖/๑๗

^๕ อัง.เอก. ๒๐/๒๑/๕

^๖ อัง.ติก. ๒๐/๕๐๘/๒๕๘

เมื่อโยนิโสมนสิการ...(นิวรรณ์ ๕)...ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้...(โพชฌงค์ ๗)...ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์^๑

ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๙ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปิดย่อมเกิด เมื่อมีใจปิติ กายย่อมผ่อนคลายสงบ (ปัสสัทธิ) เมื่อกายผ่อนคลายสงบ ย่อมได้ความสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ^๒

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่าย เป็น

โยนิโสมนสิการ→ปราโมทย์→ปิติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→
ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การพัฒนาปัญญา นับว่าเริ่มต้นจาก องค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตทา) สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน

จากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้น องค์ประกอบภายใน เริ่มแต่นำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐาน ในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ และทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือ การรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด^๓

^๑ ส.ม. ๑๙/๔๔๖-๗/๑๒๒
^๒ ที.ป.๑. ๑๑/๔๕๕/๓๒๙
^๓ ฟังสังเกตว่า การรู้การเห็นประจักษ์นั้นมี ๒ ชั้น และพระพุทธศาสนายอมรับว่า ทั้ง ๒ ชั้นนั้น เป็น สัจจะ คือเป็นความจริงด้วยกันทั้งนั้น แต่มีความหมายและคุณค่าทางปัญญาต่างกัน คือ
๑. การรู้การเห็นประจักษ์ เท่าที่เป็นไปทางประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็น สมมติสัจจะ สำหรับการหมายรู้ร่วมกันและใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน (conventional or relative truth)
๒. การรู้การเห็นประจักษ์ ด้วยปัญญาหยั่งรู้สภาวะของสิ่งเหล่านั้นว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น เป็น ปรมัตถสัจจะ สำหรับรู้เท่าทันภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีชีวิตที่เป็นอิสระ ใช้ประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้นได้อย่างถูกต้องตามความหมายของมันมากที่สุด (ultimate or absolute truth)
แต่ไม่ว่าในกรณีใดก็ตาม พุทธศาสนายอมรับความจริง เฉพาะด้วยการรู้การเห็นประจักษ์เท่านั้น

เมื่อกระจายลำดับขั้นในการพัฒนาปัญญาตอนนี้ออกไป จึงตรงกับลำดับอาหารของวิชาและวิมุตติ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น^๑ คือ

การเสวนาสัตบุรุษ→การสดับเล่าเรียนสัทธรรม→ศรัทธา→โยนิโส-
มนสิการ ฯลฯ

เมื่อสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอุดหนุนขององค์ประกอบต่างๆ อย่างพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ อันท้องประกอบ ๕ อย่างคอยหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น คือ

๑. ศีล (ความประพฤติดีงาม สุจริต)

๒. สุตตะ (ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม)

๓. สากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้)

๔. สมถะ (ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ การเจริญสมาธิ)

๕. วิปัสสนา (การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมัน คือตามที่มันเป็นจริง)^๒

โดยสรุป สัมมาทิฏฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามที่ตั้งทั้งหลายเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น

การที่สัมมาทิฏฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ ส่วนประกอบที่มาประสมกันเข้า และในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ตลอด

^๑ ดู เรื่องอาหารของวิชาและวิมุตติ หน้า ๒๑๖

^๒ แปลรวมความจาก อภ.ปญจก. ๒๒/๒๕/๒๒

จนมองให้ครบทุกแง่มุม ที่จะให้เห็นความจริง และถือเอาประโยชน์ได้จาก
ทุกสิ่งทุกอย่างที่ประสบหรือเกี่ยวข้อง

การมองและคิดพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่
กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่น และเซ็ด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น
รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำ
ให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและกระทำการ
ต่างๆ ด้วยปัญญา ซึ่งเป็นขั้นที่สัมมาทิฐิส่งผลแก่องค์มรรคข้อต่อๆ ไป เริ่ม
ทำลายสังโยชน์ อันมีลักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นต้น

๒. สัมมาสังกัปปะ

คำจำกัดความ และความหมายของสัมมาสังกัปปะ

องค์มรรคข้อที่ ๒ นี้ มีคำจำกัดความตามคัมภีร์ ซึ่งถือเป็นหลักทั่วไป ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เนกขัมมสังกัปปี อพยาบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ^๑

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็น ระดับโลกียะ และ ระดับโลกุตตระ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาสังกัปปะมี ๒ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ ชันธ์ อย่างหนึ่ง กับสัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง

สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ... คือ เนกขัมมสังกัปปี อพยาบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี...

สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค คือ ความระลึก (ตักกะ) ความนึกคิด (วิตักกะ) ความดำริ (สังกัปปี) ความคิดแน่วแน่ (อัปปนา) ความคิดแน่วแน่แพ้น (พยัปปนา) ความเอาใจจดจ่อลง วีสังขาร ของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้ อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่...^๒

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไป ที่เรียกว่าเป็นชั้นโลกียะ เท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ตรงข้ามกับ

^๑ ที.ม. ๑๐/๒๓๙/๓๔๘; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๓; ธิ.วิ. ๓๕/๑๖๔/๑๓๖, ๕๗๑/๓๑๗

^๒ ม.ญ. ๑๔/๒๖๑-๓/๑๘๒; ธิ.วิ. ๓๕/๒๐๖/๑๔๔, ๕๒๘/๓๒๐

ความดำริผิด ที่เรียกว่า **มิจจาสังกัปปะ** ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ

๑. **กามสังกัปปี** หรือ กามวิตก คือ ความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหาสิ่งเสพ ความคิดอยากได้ หรือ หมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่กับสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ หรือสิ่งสนองตัณหา อุปาทานต่างๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือโลภะ
๒. **พยาบาทสังกัปปี** หรือ พยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความขัดเคือง ไม่พอใจ เคียดแค้น ชิงชัง คิดเห็นในแง่ร้ายต่างๆ ความขาดเมตตา เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแ่งถูกระทบ
๓. **วิหิงสาสังกัปปี** หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำรินในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย การคิดที่จะข่มเหง รังแก ต้องการก่อทุกข์ ทำให้คนและสัตว์ทั้งหลายเดือดร้อน ไม่มีความกรุณา เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแ่งจะออกไปกระทบ

ความดำริหรือแนวความคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปรกติของคนส่วนมาก เพราะตามธรรมดา เมื่อปุถุชนรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัส เป็นต้น ก็ตาม จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ตีใจ อยากได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ ขัดใจ ขัดเคือง ชัง ผลัก แหย่ เป็นปฏิปักษ์ จากนั้น ความดำรินึกคิดต่างๆ ก็ จะดำเนินไปตามแนวทางหรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น

ด้วยเหตุนี้ ความคิดของปุถุชนโดยปกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝงชักจูง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วนๆ

ความนึกคิดที่ดำเนินไปจากความถูกใจ ชอบใจ เกิดความติดใจใคร่ พัวพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็น**กามวิตก** ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่ถูกใจ ไม่ชอบใจ เกิดความขัดเคือง ชิงชัง เป็นปฏิปักษ์ มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็น**พยาบาทวิตก** ที่ถึงขนาดพุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน คิดเบียดเบียน อยากทำร้าย ก็กลายเป็น**วิหิงสาวิตก** ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตคติ) ต่อสิ่งต่างๆ

อย่างไม่ถูกต้อง

ความดำริหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทศนคติที่บิดเบนและถูกเคลือบแฝงเช่นนี้ เกิดขึ้นก็เพราะการขาดโยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งดุ้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยให้ความนึกคิดให้เล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบและความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ **มิจจาทิฎฐิ** คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิด **มิจจาสังกัปปะ** คือ ดำริ นึกคิด และมีทศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมิจจาสังกัปปะนี้ก็ส่งผลสะท้อนให้เกิดมิจจาทิฎฐิ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไป หรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสอง คือ มิจจาทิฎฐิ และมิจจาสังกัปปะจึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ ต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลัก แยก เป็นปฏิบัติต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมีสัมมาทิฎฐิและสัมมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจจานั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฎฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด ชัด ผลัก หรือเป็นปฏิบัติ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้^๑ จึงทำให้มองเห็นสิ่ง

^๑ ท่าทีของจิตใจอย่างนี้ พัฒนาขึ้นไปในขั้นสูงจะกลายเป็นอุเบกขา ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการใช้ความคิดอย่างได้ผล หากได้มีความหมายเป็นการนิ่งเฉย ไม่เอาเรื่องเอาราว อย่างที่มักเข้าใจกันไม่ แต่เรื่องนี้จะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

ต่างๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระปราศจากความเอนเอียง ทั้งในทางติดคล้ายเข้าข้าง และในทางเป็นปฏิปักษ์ ผลักเบียดหนี ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน คือ

๑. **เนกขัมมสังกัปปี** หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดโลภะ หรือประกอบด้วยอโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดใครในสิ่งเสพลของความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณหรือเป็นกุศลทุกอย่าง^๑ จัดเป็นความนึกคิดที่ปลอดตระคะหรือโลภะ
๒. **อพยบาบทสังกัปปี** หรือ อพยบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ชัดเคือง หรือการเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ **เมตตา** ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความคิดที่ปลอดโทสะ
๓. **อวิหิงสาสังกัปปี** หรือ อวิหิงสวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากการเบียดเบียน ปราศจากความคิดที่จะก่อทุกข์แก่ผู้อื่น โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือ **กรุณา** ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เป็นความคิดที่ปลอดโทสะเช่นเดียวกัน

ข้อสังเกต และเหตุผลในการใช้คำเชิงปฏิเสธ

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ด้วย ครั้งหนึ่งก่อน คือเรื่องธรรมฝ่ายดีหรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรมแทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแค่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่าพุทธธรรมเป็นคำสอนแบบนิเสธ (negative) และเฉยเฉื่อย

^๑ เนกขัมมะ = อโลภะ (วิภังค.อ. ๙๗), เนกขัมมชาตฺ = กุศลธรรมทั้งปวง (ปฐีส.อ. ๗๙)

(passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉยๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว

อย่างที่นี่ ตรงข้ามกับพยายามหลังกับปีในฝ่ายมิจฉาลังกับปี ฝ่าย ลัม มาลังกับปีแทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงพยายามหลังกับปี คือ ปฏิเสธ ฝ่ายมิจฉาเท่านั้น

ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อๆ ไปตามโอกาส แต่ เฉพาะเรื่องนี้ จะชี้แจงเหตุผลแก่ความเข้าใจผิด เพียงสั้นๆ ก่อน

การที่ธรรมฝ่ายกุศล (ในกรณีอย่างนี้) ใช้ถ้อยคำที่(เหมือน)เป็นเพียง ปฏิเสธธรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น เช่น เปลี่ยนจาก “วิหิงสา” เป็น “อวิหิงสา” มี เหตุผลดังนี้

๑. โดยธรรมดาแห่งระบบการพัฒนาของชีวิต หรือโดยความเป็น จริ่งแห่งการพัฒนาของชีวิตที่เป็นระบบของธรรมชาติ

อย่างที่กล่าวแล้วว่า มรรคเป็นทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ การ ที่ชีวิตเจริญงอกงามก้าวหน้าไปในมรรค ก็หมายถึงการที่องค์ทั้ง ๘ ของมรรค นั้น เป็นปัจจัยหนุนกันและพัฒนาพร้อมไปด้วยกัน ถ้าใช้ค่านิยมของยุคสมัยก็ ว่า พัฒนาอย่างบูรณาการเป็นองค์รวม

ไม่เฉพาะมองเป็นช่วงเวลา แม้แต่ในทุกๆ ขณะ องค์ทั้ง ๘ ของมรรค ก็ทำหน้าที่ของตนๆ อย่างประสานซึ่งกันและกัน ความเจริญก้าวหน้าไปในมรรค ก็ คือ การพัฒนาของชีวิต ที่องค์มรรคทั้ง ๘ ก้าวประสานไปด้วยกันทั้งระบบ ครบทุกส่วน

ได้บอกแล้วว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น รวมได้เป็น ๓ หมวด คือ **ด้านศีล** ที่เป็นพฤติกรรมการแสดงออกทางกายวาจาและสื่อสารกับภายนอก **ด้านสมาธิ หรือด้านจิตใจ** ที่เป็นเจตจำนงคุณธรรมความรู้ลึก และ **ด้านปัญญา** ที่เป็น เรื่องของความรู้อุค-คิด-หยั่งเห็น-เข้าใจ

ถ้าพูดในแง่จริยธรรม ก็บอกว่า จริยธรรมจะถูกต้อง เป็นพรหมจริยะ ได้ ต้องให้ความถูกต้องมีอยู่และดำเนินไปในชีวิตทั้ง ๓ ด้านพร้อมกันอย่าง ประสานสอดคล้อง คือ ทั้ง **ด้านพฤติกรรม** ที่แสดงออกภายนอกทางกายวาจา ทั้ง **ด้านจิตใจ** และทั้ง **ด้านปัญญา**

ดังนั้น ขณะที่พูดดีทำดี ก็ต้องมีเจตนาอุปถัมภ์ด้วยคุณธรรมและความรู้สึกที่ดี พร้อมทั้งมีความคิดความเข้าใจที่ดีด้วย

ในการทำงานเดียวกัน ในภาวะจิตใจและความรู้สึกที่ดี ด้านพฤติกรรมกาย วาจาตลอดจนการใช้ตาหูตาก็ต้องตั้งงามสง่ารวมด้วย ด้านปัญญา ก็คิดเห็นชอบและมีความรู้เข้าใจตระหนักชัดสอดคล้องกัน

ด้านปัญญาก็เช่นนั้นเหมือนกัน ขณะที่คิดพิจารณาทำความเข้าใจต่างๆ ก็ต้องมีสภาพจิตดีมีความรู้สึกที่เป็นกุศล เช่น ไม่ขัดเคือง ไม่ขุ่นมัว เกรี้ยวหมอง และพฤติกรรมกายวาจา รวมทั้งการใช้อินทรีย์ทั้งหลาย (เช่น ตา หู) ก็ต้องสง่ารวมตั้งงามด้วยเช่นเดียวกัน

รวมความว่า ในกิจกรรมทุกครั้งทุกขณะของชีวิต ที่คนกำลังกระทำ ถ้าเขาทำถูกทำดี องค์กรมรรค ทั้ง ๘ ข้อ ทั้ง ๓ ด้าน ก็ดำเนินไป รวมเป็นการดำเนินชีวิตถูกต้อง หรือวิถีชีวิตดีงาม ที่เรียกว่ามรรค (ถ้าทำไม่ถูกไม่ดี ก็เป็นมิจฉา ไม่เป็นมรรค)

กิจกรรมที่ว่านั้น ไม่เฉพาะกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมทางกายวาจา แต่รวมทั้งกิจกรรมนามธรรมในใจและในทางปัญญาด้วย

สงสัยว่า ในเวลาที่ใจสดชื่นเอิบอิมเบิกบานผ่องใส หรือคิดเหตุผลคิดแก้ปัญหาคิดวางแผนอะไรอยู่ หรือแม้แต่นั่งสมาธิอยู่หนึ่งๆ หรือเจริญวิปัสสนาในข้อตามดูรู้ทันจิตของตนอยู่ บางที่ร่างกายไม่ได้เคลื่อนไหวอะไรเลย จะมีพฤติกรรมที่ถูกที่ดี เป็นพูดชอบทำชอบ (สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ) ได้อย่างไร

ตอบว่า นี่ละคือคำตอบที่ว่า ทำไมองค์กรมรรคบางข้ออย่างสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา และสัมมากรรมันตะ จึงมีความหมายที่แสดงไว้เป็นคำปฏิเสธ

ธรรมที่จะเป็นองค์ของมรรค ต้องมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความเป็นจริงของชีวิต ที่ทุกส่วนทำงานหรือทำหน้าที่ประสานกันเป็นระบบหนึ่งเดียว ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยกัน ที่เรียกว่ามรรคนั้นได้

ขณะที่ทำกิจกรรมทางจิตใจ หรือทำกิจกรรมทางปัญญาอยู่หนึ่งๆ ถึงแม้ไม่ได้เคลื่อนไหวร่างกาย ก็พูดชอบ=มีสัมมาวาจา ทำชอบ=มีสัมมากรรมันตะได้ เหมือนอย่างที่ว่าด้วยคำง่ายๆ ว่า *ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะใด แม้แต่เวลาคิด ก็มีศีล*

ในความหมายที่ว่า ขณะนั้นแว้ง ว่าง หรือปราศจากวิหิงสาจิตและกายหุจจิตทั้งหลาย ไม่มีการพูดเท็จและการทำร้ายเบียดเบียนต่างๆ ลีกลงไปก็คือไม่มีเจตนาที่จะทำการร้ายเหล่านั้น หรือไม่มีภาวะทางจิตหรืออาการทางความคิดใดๆ ที่จะโยงไปสู่กรรมชั่วร้ายเหล่านั้นเลย

ยิ่งในข้อสัมมาสังกัปปะ ที่เป็นด้านปัญญา ก็ยิ่งชัดเจนมาก ท่านให้ความหมายของสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นความดำริหรือคิดนึกที่ปลอดจากความโลภอยากได้อยากเสพ ไม่มีความพยาบาทชดเคือง และเป็นอวิหิงสาคือไม่มีการเบียดเบียน

ความใคร่กำและ ความโลภ พยาบาท และวิหิงสา ก็ดี ความเผื่อแผ่ เสียสละ เมตตา และกรุณา ที่ตรงข้ามกับสามอย่างแรกนั้น ก็ดี เป็นสภาพจิตหรือคุณสมบัติของจิตใจ แต่ในที่นี้มาเป็นเครื่องประกอบของความคิดในหมวดปัญญา

ต้องเข้าใจว่าสิ่งที่ต้องการในที่นี้คือปัญญา คือจะพัฒนาปัญญาให้แจ่มชัด บริสุทธิ์ ตรงตามจริง เป็นประโยชน์ และเกื้อหนุนชีวิตให้รุ่งเรืองไปในมรรคยิ่งขึ้น สภาพจิตหรือคุณสมบัติฝ่ายจิตที่ประกอบองค์มรรคข้อนี้ จะต้องเอื้อต่อการทำงานและการพัฒนาของปัญญา ให้ได้ผลอย่างทีกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงความหมายขององค์มรรคข้อนี้ไว้ในรูปเป็นคำปฏิเสฐ ซึ่งได้ทั้งความกว้างขวาง และความโปร่งโล่งบริสุทธิ์

สัมมาสังกัปปะมุ่งให้มีภาวะจิตที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ เพื่อให้ความคิดเดินตามแนวความเป็นจริงได้คล่องตัว ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือปิดทึบไปข้างใดข้างหนึ่ง เพื่อจะได้ความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงไม่บิดเบือน การใช้คำปฏิเสฐจึงเหมาะสมที่สุดแล้ว

ด้วยเหตุนี้ สัมมาสังกัปปะ ที่ทรงแสดงความหมายโดยแยกเป็น *เนกขัมมสังกัปป* (ความดำริปลอดกามโลภะ) *อพยพาสังกัปป* (ความดำริปลอดพยาบาท) และ *อวิหิงาสังกัปป* (ความดำริปลอดวิหิงสา) จึงได้ทั้งความดี ความกว้างครอบคลุม และความบริสุทธิ์ คือ

ก) ในแง่ความดี (จำเพาะ) คือ ดำริหรือคิดแต่การที่จะเอื้อเพื่อเผื่อแผ่

เสียสละ การที่จะรักใคร่ใคร่เมตตา และการที่จะมีกรุณาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นความทุกข์ยาก

- ข) ในแง่ความจริง (ไม่มีขอบเขต) คือ จะดำริ คิดการ หรือพิจารณาอะไรอย่างไก็ได้ แต่ต้องไม่มีความเห็นแก่ตัว ความอยากได้กาม อามิส ความขัดเคืองไม่พอใจ หรือการที่จะรังแกกลั่นแกล้งข่มเหงใครๆ เข้ามาปะปน แอบแฝง ชักจูงไป หรือทำให้เอนเอียง

ธรรมที่เป็นองค์ของมรรค ต้องมีความเป็นจริงของธรรมชาติ ที่จะบูรณาการเข้าไปในระบบการดำเนินชีวิตได้อย่างนี้ พร้อมกันนั้นก็เป็นการใหญ่ ที่ขยายขอบเขตออกไปได้ไม่สิ้นสุด รวมทั้งปฏิบัติได้ทุกสถานการณ์ไม่ใช่ธรรมหรือข้อปฏิบัติจำเพาะเรื่อง ดังเช่นสังคหวัตถุ

จะเห็นว่า ถ้าเป็นหลักธรรมที่ตรัสต่างๆ ไป หรือสำหรับใช้ประโยชน์เฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี ก็จะมีลักษณะหนุนย้า (positive) และกระฉับกระเฉง (active) เช่น **สังคหวัตถุ ๔** (หลักการสงเคราะห์ หรือสร้างสามัคคี ๔ อย่าง คือ ทาน-ให้ปัน ปิยวาจา-พูดจาน่ารัก อุตถจริยา-บำเพ็ญประโยชน์ สมนัตตตา-เอาตัวเข้าสมาน ร่วมสุขร่วมทุกข์)

แม้แต่ **สัมมวาจา** ซึ่งเมื่อแสดงความหมายแบบในองค์มรรค ว่าได้แก่ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ

แต่เมื่อนำไปตรัสในชื่อว่า **วจีสัจจิต ๔** ก็ทรงเปลี่ยนเป็นคำฝ่ายดีที่ตรงข้าม ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วจีสัจจิต ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน คือ พูดจริง (สัจจวาจา) ๑ พูดไม่ส่อเสียด (อภิสถวาจา) ๑ พูดอ่อนหวาน (สญฺหวาจา) ๑ พูดด้วยปัญญา (มณฑาภาสา=พูดด้วยความรู้คิด) ๑ ภิกษุทั้งหลาย วจีสัจจิต ๔ ประการดังนี้แล^๑

ที่กล่าวมานี้เป็นเหตุผลหลัก นอกจากนี้เป็นเหตุผลประกอบ

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๑๔๓/๑๘๙; พูดไม่ส่อเสียด บางแห่งทรงใช้คำว่า วาจาที่สร้างสามัคคี (สมัคคกรณีวาจา)

๒. โดยความกว้างขวางครอบคลุม ซึ่งเป็นเหตุผลทางหลักภาษาที่
มาหนุนเหตุผลในข้อก่อน

คำบาลีที่มี “อ” ปฏิเสธนำหน้า ในหลายกรณี มิได้หมายความว่าเพียงไม่
ใช้สิ่งนั้น แต่หมายถึงสิ่งที่ตรงข้าม เช่น คำว่า **อกุศล** มิได้หมายถึงมิใช่กุศล
(ซึ่งอาจเป็นอัปยาคฤต คือ เป็นกลางๆ ไม่ใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) แต่หมายถึง
ความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลทีเดียว คำว่า **อมิตร** มิได้หมายถึงคนที่เป็นกลางๆ
ไม่ใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูทีเดียว ดังนี้ เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้น อาจหมายครอบคลุมหมด ทั้งสิ่งที่ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และสิ่ง
ใดก็ตามที่มีใช้และไม่มีสิ่งนั้น

ในลัมมาสังกัปปะนี้ “อ” มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุม คือทั้งที่
ตรงข้ามและที่ไม่มี เช่น **อพยาบาลสังกัปปิ**

- ก) หมายถึงความดำริกอบปรด้วยเมตตา ที่ตรงข้ามกับพยาบาลด้วย
- ข) หมายถึงความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาล เป็น
กลางๆ ด้วย

๓. โดยความเด็ดขาดสิ้นเชิง การใช้คำที่มี “อ” ปฏิเสธนี้ นอกจากมี
ความหมายกว้างแล้ว ยังมีความหมายหนักแน่นเด็ดขาดยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสีย
อีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งเจาะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มีโดยสิ้นเชิง
คือ ไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่ เช่น **อพยาบาลสังกัปปิ** ในที่นี้ หมายถึง
ความดำริที่ไม่มีพยาบาล หรือความคิดร้ายแง่ใดส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลย เป็น
เมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัด เป็นการเน้นขั้นถึงที่สุด

ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตา
กรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอน มิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตาม
บัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสัตว์โลกชนิดหรือประเภท
ใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอา

ศึกษารธรรมคือเข้าใจธรรมชาติ ต้องมองความหมายโดยไม่ประมาท

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิ กับสัมมาสังกัปปะอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสหลักที่เรียกว่า *อกุศลมูล* ๓ อย่าง คือ โภคะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า *สัมมาทิฐิ* เป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุด คือ *โมหะ* ส่วน *สัมมาสังกัปปะ* กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมา คือ *เนกขัมมสังกัปปะ* กำจัด *ราคะ* หรือ *โลภะ* และ *อพยาบาทสังกัปปะ* กับ *อวิหิงสาสังกัปปะ* กำจัด *โทสะ* จึงเป็นความต่อเนื่องประสานกลมกลืนกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง ๒ ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบูรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อก็มีใช้จะสมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆ ทันที แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ

ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ ๓ ข้อนั้น *เนกขัมมสังกัปปะ* บางทีก็หมายเอาเพียงขั้นหยาบแบบสัณตุลัทธิ คือ การคิดออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน *อพยาบาทสังกัปปะ* ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และ *อวิหิงสาสังกัปปะ* ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ

ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นจริงเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ที่จิตลงตัวได้ที่ มีความเป็นกลางอย่างแท้จริง ซึ่งต้องอาศัยการพัฒนาจิตใจตามหลักสมาธิด้วย

ธรรมทั้งหลายนั้น เป็นสภาวะของธรรมดา พุดง่าย ๆ ว่าเป็นธรรมชาติ การที่จะเข้าใจความหมายของมันได้ถูกต้องชัดเจนและครบถ้วน มีใช้เพียงแค่มานอบอกมาจำกันไป แต่จะต้องรู้จักมันตามที่มีอยู่เป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับธรรมหรือสภาวะอื่นๆ ทั้งหลายในชีวิตจิตใจที่เป็นอยู่จริงและขยายคลี่คลายไปกับการพัฒนาของชีวิตจิตใจนั้น จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาโดยไม่ประมาท

แม้แต่เมตตา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของการปฏิบัติธรรม ก็มีใช้ข้อธรรมที่ง่ายนุกอย่างที่ยักเข้าใจกันอย่างผิวเผิน เพราะ

เมตตาอย่างที่พูดถึงกันง่าย ๆ ทั่วๆ ไปนั้น หายากนักที่จะเป็นเมตตาแท้จริง ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียหายต่อการปฏิบัติธรรม ในขั้นต้นนี้ ควรทราบหลักเบื้องต้นบางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไม่ตรี ความรัก ความหวังดี ความปรารถนาดี ความเข้าใจดีต่อกัน ความเอาใจใส่ ใฝ่ใจ หรือต้องการ ที่จะสร้างเสริมประโยชน์สุข ให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย^๑

ว่าโดยสาระ **เมตตา** คือ ความอยากให้ผู้อื่นเป็นสุข และอยากทำให้เขาเป็นสุข

เมตตาเป็นธรรมกลางๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา ทุกคนจึงควรมีต่อกัน ทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ยากต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อยาก คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูง และคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ คฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อคฤหัสถ์

เมตตาเป็นธรรมพื้นฐานของใจขั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองกันในแง่ดีและหวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟังและพุดจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

การที่กล่าวว่า **เมตตา** (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่นๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่นั้น อันที่จริงความเดิมเป็น “ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่” คือแปลคำว่า “พรหม” ในพรหมวิหารว่า “ท่านผู้เป็นใหญ่”

“พรหม” คือ ท่าน(เทพ)ผู้เป็นใหญ่ ของศาสนาพราหมณ์นี้ เมื่อนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา หมายถึง “ผู้ประเสริฐ” คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ หรือยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่เพียงในความหมายอย่างที่เข้าใจกันสามัญ

ทุกคนควรมีพรหมวิหาร ทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า

^๑ ใน ขุ.ม. ๒๙/๔๔๔/๖๐๐ จำกัดความว่า เมตตาติ ยา สดเตสุ เมตติ เมตตายนนา เมตตายิตตติ อนุทา อนุทายนนา อนุทายิตตติ ทิเตลลินา อนุกมปา อพฺยาปาโท อพฺยาปชฺโณ อโทโส กุสลมฺมัลลํ. ใน สุตต.อ. ๑/๑๖๑ จำกัดความว่า หิตฺตฺวูปนยนกามตา เมตตา

พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่ที่ว่า ความหมายเช่นนั้นมุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญ คือ เน้นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรหมวิหาร ผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน

ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปล่อยให้ยึดถือปักใจกันว่า เมตตา ก็ดี พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็ดี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เคลื่อนไหวคลาดไขว้เขว การดีความและทัศนคติของคนทั่วไปต่อธรรมข้อนี้ก็จะเป็นคับแคบและผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ *สมบัติ* และ *วิบัติ* ของเมตตา *สมบัติ* ได้แก่ ความสมบูรณ์หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา *วิบัติ* ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด *เมื่อว่าตามหลัก*

*สมบัติ*ของเมตตา คือ ระวังพยาบาลได้ (พยาบาลทุปสโม เอติสฺสา สมฺปตฺติ)^๑

*วิบัติ*ของเมตตา คือ การเกิดลิเนหะ (ลิเนหสมฺภโว วิปตฺติ)^๑

ในแง่สมบัติไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติมีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ *ลิเนหะ* หมายถึง เสนหา ความรักใคร่เยื้อยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัว เช่น *บุตรตลิเนหะ* ความรักอย่างบุตร *ภริยาลิเนหะ* ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น

^๑ วิสุทธิ ๒/๑๒๓; ในที่นี้ ได้กล่าวถึงพรหมวิหาร ข้อ ๑ คือเมตตา ไว้อย่างเดียว เห็นว่าควรกล่าวครบทั้งชุดไว้สั้นๆ *“พรหมวิหาร”* = ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ ที่ทำให้มีชีวิตเป็นอยู่เหมือนพระพรหม

๑. เมตตา=อยากให้เขาเป็นสุข (เมื่อเห็นเขาอยู่ดีเป็นปกติ)
สมบัติ=ระวังความแค้นเคือง *วิบัติ*=เกิดเสนาหา

๒. กรุณา=อยากให้เขาพ้นทุกข์ (เมื่อเห็นเขาตกทุกข์ได้พึ่ง)
สมบัติ=ระวังวิหิงสา *วิบัติ*=เกิดความโศกเศร้า

๓. มุทิตา=พลอยชื่นชมยินดีด้วย (เมื่อเห็นเขามีสุขสำเร็จเป็นคนดีหรือทำได้ดียิ่งขึ้น)
สมบัติ=ระวังความริษยา *วิบัติ*=เกิดความสับสน

๔. อุเบกขา=วางใจเป็นกลางต่อทุกคน (เมื่อรู้ตระหนักรู้ความจริงว่าทุกคนต้องรับผิดชอบกรรมของตนเสมอ)
สมบัติ=ระวังความยินดียินร้าย *วิบัติ*=เกิดความเฉยเมย, เหมินเฉย, เฉยเมยไม่รู้ไม่เอาจริง

สินะหะ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันในทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิดฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก หรือเพราะชอบกัน) ที่ได้ยิน พูดกันว่า “ท่านเมตตาคันเป็นพิเศษ” “นายเมตตาเขามาก” เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินะหะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่

ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้น เป็นคุณสมบัติที่ช่วยรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลางๆ ปราศจากดีต่อทุกคนสม่ำเสมอ มีใช่เป็นความรักใคร่ผูกพันส่วนตัว แต่ทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าข้าง และไม่มี ความเกลียดชังคิดร้ายมุ่งทำลาย มิใช่ตรี จึงพิจารณาตัดสินและกระทำสิ่งต่างๆ ไปตามเหตุผล มุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลายทั่วไป มิใช่มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยากได้อยากเป็น เมตตาที่แท้จริงจะเป็นไปในแบบที่ว่า

พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายขมังธนู (ที่รับจ้างมาลอบสังหารพระองค์) ต่อพระเทวทัต ต่อโจรองคฺคฺลิมาล ต่อช่างธนบาล (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อพระราหุล ทุกคน^๑

ประโยชน์ของเมตตาจะเห็นได้ เช่นในกรณีของการถกเถียง ชัดแย้งในทางเหตุผล และการโต้วาทะ ทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้อันตรายถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้ เช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนาใช้คำพูดรุนแรงตำหนิพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาโต้ตอบตามเหตุผล จนในที่สุดนิครนถ์นั้นกล่าวว่า

เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็เสื่อมใสต่อท่านพระโคตมผู้เจริญ เป็นความจริง ท่านพระโคตมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต”

“น่าอัศจรรย์ ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคตมถูกข้าพเจ้าพูดกระทบกระแทก แต่งคำมาใส่ร้ายดื้อนอมาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเปล่งปลั่งอยู่ได้ สมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^๒

^๑ ฐ.อ. ๑/๑๓๕ ; ๗๓๗

^๒ ม.ม. ๑๒/๔๐๔, ๔๓๒/๔๔๐, ๔๖๒

แก้ไขความคิดที่ไม่ดี ด้วยวิธีแห่งปัญญา

ในกรณีที่มีมิจฉาสงกับปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไข ก็ไม่ควรใช้วิธีตั้งต้น ถัดกลุ่ม หรือพุ่งชนต่อไปอย่างไร้จุดหมาย แต่ควรใช้วิธีการแห่งปัญญา โดยใช้โยนิโสมนสิการ คือ มองดูมัน เรียนรู้จากมัน คิดสืบสาวหาเหตุ และพิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่นพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดเกิดขึ้นว่า: ถ้ากระไร เราพึงแยกความดำริออกเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้แล้ว จึงได้แยกกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสวิตก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยกเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสวิตก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง

เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีกามวิตกขึ้น เราก็รู้ชัดว่ากามวิตกขึ้นแล้วแก่เรา ก็แหละ กามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นสองฝ่ายบ้าง ทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ก็ดี กามวิตกนั้น ก็สลายหายไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็ดี...ว่ามันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น ทั้งสองฝ่ายก็ดี ว่ามันทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานก็ดี กามวิตกนั้นก็สลายหายไป เราจึงละ จึงบรรเทา กามวิตก ที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น

เมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสวิตกขึ้น เราก็รู้ชัด (ดังกล่าวมาแล้ว) จึงละ...จึงบรรเทา พยาบาทวิตก...วิหิงสวิตกที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น

ภิกษุยังตริก ยิ่งคิดคำนึงถึงความดำริใดๆ มาก ใจของเธอก็ยิ่งโน้มไปทางความดำรินั้นๆ ถ้าภิกษุยังตริก ยิ่งคิดคำนึงถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตกเสีย ทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นก็โน้มไปทาง

กามวิตก... ฯลฯ... ถ้าภิกษุยิ่งตริก็ ยิ่งคิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้ง
กามวิตกเสีย ทำแต่เนกขัมมวิตกให้มาก จิตของเธอนั้น ก็โน้มไปทาง
เนกขัมมวิตก...^๑

พึงระลึกทบทวนว่า สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ ที่ได้บรรยายมานี้
เป็นองค์มรรคทั้ง ๒ ในหมวดปัญญา

การปฏิบัติธรรมในช่วงขององค์มรรค ๒ ข้อต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธ-
พจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนิน
ปฏิบัติทางอันไม่ผิดพลาด และเป็นอันได้เริ่มก่อตั้งกำเนิดของความสิ้นอาสวะ
แล้ว ธรรม ๔ อย่างนั้น คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก สัมมา
ทิฏฐิ^๒

^๑ ม.ม. ๑๒/๒๕๒/๒๓๒

^๒ อัง.จตุกก. ๒๑/๗๒/๕๕

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ

๕. สัมมาอาชีพะ

คำจำกัดความ และความหมายพื้นฐาน

องค์มรรค ๓ ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความดังนี้

๑. ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ

๑) มุสาวาทา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
๒) ปิสฺสุณาย วาจาเย เวรมณี	” วาจาสุ่อเสียต
๓) ผรุสฺสาย วาจาเย เวรมณี	” วาจาหยาบคาย
๔) สมฺมปฺปฺลาปา เวรมณี	” การพูดเพ้อเจ้อ

๒. ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ

๑) ปาณาติปาตา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากการดัดรอนชีวิต
๒) อทินฺนาทานา เวรมณี	” การถือเอาของที่เขามิได้ให้
๓) กาเมสุมิฉฺฉาจารา เวรมณี	” การประพฤติดีในกาม
ทั้งหลาย”

๓. ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีพะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีพะ คือ อริยสาวกละมิจฉาอาชีพะ^๑ เสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีพะ^๒

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็น ระดับโลกียะ และระดับโลกุตตระ อีกด้วย เฉพาะระดับโลกียะ มีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับโลกุตตระ มีความหมายดังนี้

^๑ มิจฉาอาชีพะ ได้แก่ “การโกง (หรือหลอกลวง) การประจบสอพลอ การทำเลศนย์ใช้เล่ห์ขอ การบีบบังคับขู่เข็ญ การต่อลาภด้วยลาภ” ม.อ. ๑๔/๒๗๕/๑๘๖

^๒ ที่.ม. ๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๕-๗/๑๓๖; ๕๗๒-๔/๓๑๗

๑. สัมมาวาจา ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ของ
ท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค กำลังเจริญ
อริยมรรคอยู่

๒. สัมมากัมมันตะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ของ
ท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...

๓. สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากมิจฉาอาชีวะของท่าน
ผู้มีจิตเป็นอริยะ...^๑

ความหมายแบบขยาย ในคำสอนทั่วไป

จากความหมายหลักอันเป็นประจักษ์แก่กลาง ของระบบการฝึกอบรม
ชั้นศีลธรรมที่เรียกว่าอริศีลสิกขา^๑ พุทธธรรมก็กระจายคำสอนออกไป เป็น
ข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่างๆ ในส่วนรายละเอียด หรือในรูป
ประยุกต์อย่างกว้างขวางพิสดาร เพื่อให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติทั้งแก่บุคคล
และสังคม เริ่มแต่หลักแสดงแนวทางความประพฤติที่ตรงกันกับในองค์มรรค
นี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมบถ และหลักความประพฤติอันเป็น **มนุษยธรรม** ที่
เรียกว่า **เบญจศีล** เป็นต้น^๒

อย่างไรก็ดี คำสอนในรูปประยุกต์ ย่อมกระจายออกไปเป็นราย
ละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะสมกับบุคคล กาละ เทศะ และสิ่ง
แวดล้อมอื่นๆ ในการสอนครั้งนั้นๆ ในที่นี้ มีโอกาสที่มุ่งเพื่ออธิบายคำสอน
เหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง ยิ่งพุทธธรรมเป็น

^๑ ม.อ. ๑๔/๒๖๗-๒๗๘/๑๘๔-๑๘๖; เทียบ อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๘-๑๘๐/๑๓๙; ๕๘๓-๕๘๕/๓๒๐

^๒ ในอรรถกถาทั่วไป ถือว่า **กุศลกรรมบถ ๑๐** จึงจะเป็น **มนุษยธรรม** (เช่น ม.อ. ๑/๓๔๒; อ.อ. ๑/๕๑;
บางแห่ง อย่าง วิมาน.อ. ๒๓ เพิ่มทิวไรตตปปะ เมตตากรุณา และบุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็นต้นเข้าด้วย) ใน
พุทธพจน์ ตรัสเรียก **กุศลกรรมบถ ๑๐** ว่าเป็น อริยธัมม์ หรือ **อารยธรรม** (อ.ทสภ. ๒๔/๑๖๘/๒๙๖)

คำสอนที่มีระบบแน่นอนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลักศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอนในรูปประยุกต์ต่างๆ ก็ปล่อยให้เป็นสิ่งสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่เหมาะสมกับอัธยาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะพึงแสวงต่อไป

เมื่อก้าวโดยสรุป สำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ในส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล กาลเวลา สถานที่ และโอกาสจำเพาะกรณีแล้ว หลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือ สภาพหรือระดับการครองชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีลหรือข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่างๆ ที่แยกกันออกไป เป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น

ผู้ศึกษาเรื่องศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สำคัญ และที่สำคัญยิ่งคือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะถือว่ามีความเข้าใจถูกต้อง ไม่ม่งมาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาด และได้ผลจริง

ในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ

หลักความประพฤติที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับในองค์มรรคทุกข้อ เป็นแต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่ากุศลกรรมมถบ้าง สุจริตบ้าง ความสะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้าง สมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มีเรื่องตัวอย่างดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้า ได้สนทนาเรื่องโสไยยกรรม (พิธีชำระตนให้บริสุทธิ์) นายจุนทะทูลว่า เขานับถือบัญญัติพิธีชำระตัวตามแบบของพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือเต้าน้ำ สวมพวงมลัยสาหร่าย บูชาไฟ ถือการลงน้ำเป็นวัตร

บัญญัติของพราหมณ์พวกนี้มีว่า แต่เช้าตรู่ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอน จะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูลโคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือบ่าเรือไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้นก็ต้องลงน้ำให้

ครบ ๓ ครั้ง ในตอนเย็น อย่างไม่อย่างหนึ่ง^๑

พระพุทธรเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพวกเขาพรหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่า คนที่ประกอบ อกุศลกรรมบถ ๑๐ (ปาณาติบาต อทินนาทาน ฯลฯ ที่ตรงข้ามกับ กุศลกรรมบถ ๑๐) ชื่อว่ามีความไม่สะอาด ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลูกขึ้นเข้า จะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบไค้มย หรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่นั่นเอง เพราะอกุศลกรรมบถเป็นสิ่งที่ ทั้งไม่สะอาด ทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด แล้วตรัส **กุศลกรรมบถ ๑๐** ที่เป็นเครื่องชำระตัวให้สะอาด คือ

ก. เครื่องชำระตัวทางกาย ๓ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตัดรอนชีวิต วางพันธะ วางศีลตรา มีความสะอาดใจ กอปรด้วยเมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก

๒. ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขาไม่ได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ์อย่างใดๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเขามีได้ให้ อย่างเป็นขโมย

๓. ละกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากการประพฤติดีในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่นอย่างผู้ที่มารดาร์क्षा ผู้ที่บิดาร์क्षा ผู้ที่พี่น้องชาย

^๑ พึงสังเกตว่า การถือศีลสัตตพรามาสอย่างเหนียวแน่นแบบนี้ มีแพร่หลายในอินเดียแต่ยุคโบราณก่อนพุทธกาล จนถึงปัจจุบันก็ได้ลดน้อยลงเลย การสอนให้ละเลิกความเชื่อถือเหล่านี้ เป็นพุทธกิจที่เด่นชัดที่สุดอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับการหักล้างเรื่องวรรณะ และการตั้งคนจากปัญหาทางอภิปรายกลับมากำปัญหาชีวิตจริง

การถือศีลสัตตพรามาสเหล่านี้ กลับรุนแรงยิ่งขึ้น พร้อมกับการเสื่อมลงของพระพุทธศาสนา และเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของความเสื่อมนั้นด้วย

น่าจะกล่าวได้ว่า การถือศีลสัตตพรามาสอย่างแรงนี้เอง คือสิ่งที่ทำให้อินเดียเป็นอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ และน่าจะกล่าวต่อไปได้อีกว่า การถือศีลสัตตพรามาสเจริญขึ้นเมื่อใด ในที่ใด ความเสื่อมแห่งตัวแท้ของพระพุทธศาสนา ก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น ณ ที่นั้น และน่าจะกล่าวได้อีกด้วยว่า การยึดถือติดแน่นในศีลสัตตพรามาส (แม้ในแบบที่มีเหตุผลยิ่งกว่านี้) เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรง ที่เรียกว่าการปฏิวัติทางสังคม ในยุคสมัยต่าง ๆ ที่ผ่านมา ในประวัติศาสตร์อารยธรรมของมนุษย์

รักษา ผู้ที่พี่น้องหญิงรักษา ผู้ที่ญาติรักษา ผู้ที่ธรรมรักษา (เช่น กฎหมาย
คุ้มครอง) หญิงมีสามี หญิงหวงห้าม โดยที่ สุดแม้หญิงที่หมั้นแล้ว

ข. **เครื่องขำระตัวทางวาจา ๔** ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภาก็ดี อยู่ในที่ประชุม
ก็ดี อยู่ท่ามกลางญาติก็ดี อยู่ท่ามกลางชุมชนก็ดี อยู่ท่ามกลางราชสกุลก็ดี
ถูกเขาอ้างตัวซักถามเป็นพยานว่า เขยเกิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อ
ไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า ไม่รู้ เมื่อไม่เห็น ก็กล่าวว่า ไม่เห็น เมื่อรู้ ก็กล่าวว่า รู้ เมื่อ
เห็นก็กล่าวว่า เห็น ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือ
เพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อำมสิใด ๆ

๒. ละปิสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด ไม่เป็นคนที่ฟังความข้างนี้
แล้วเอาไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้างโน้น แล้วเอา
มาบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้สमानคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริม
คนที่สมัคสमानกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี พอใจในความสามัคคี
ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนสามัคคีกัน

๓. ละผรุสวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ
รื่นหู น่ารัก จับใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน

๔. ละสัมผัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดถูกกาล พูดคำจริง
พูดเป็นอรรถ พูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง
มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร

ค. **เครื่องขำระตัวทางใจ ๓** ได้แก่ อนภิชฌา (ไม่คิดจ้องเอาของคนอื่น)
อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ เฉพาะ ๓ ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์
มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ จึงไม่คัดมาไว้ในที่นี้

บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ ถึงตอนเช้าตรู่ ลุกขึ้น
จากที่นอน จะมาลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ลูบแผ่นดิน ก็
เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่
นั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง... เพราะว่า

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นตัวการที่ทำให้
สะอาดด้วย...”^๑

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยุกต์ อาจแตกต่างกันตาม
ความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอยกตัวอย่าง เช่น

เมื่อกล่าวถึง *บุคคลที่ออกบวชแล้ว* นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไป
และมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่
ขยายออกไป ต่างจากเดิม ขอให้สังเกตข้อเว้นอนินนาทาน และเว้นมุสาวาท
ต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

ละอนินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามีได้ให้ ถือเอาแต่ของ
ที่เขาให้ หวังแต่ของที่เขาให้ มีตนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่

ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ อารังสัจจะ ชื่อตรง
เชื่อถือได้ไม่ลวงโลก^๒

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง คือ ความหมายที่อธิบายของ
องค์มรรคขึ้นศีลเหล่านี้แต่ละข้อ ตามปกติจะแยกได้เป็นข้อละ ๒ ตอน ตอน
ต้นกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ตอนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรง
ข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น พูดสั้นๆ ว่า ตอนต้นใช้คำนิเสธ ตอนหลังใช้
คำแนะนำ เรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของคำสอนในพระพุทธ
ศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ ทั้ง *คำนิเสธ* (negative) และ *คำแนะนำ*
(positive) ไปพร้อมๆกัน ตามหลัก “*เว้นชั่ว บำเพ็ญดี*”

เมื่อถือการเว้นชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้ว ก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออก
ได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรคเหล่านี้เท่า
นั้น

ตัวอย่างเช่นข้อเว้นอนินนาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาค

^๑ อัง.ทสภ. ๒๔/๑๖๕/๒๘๓ ความหมายธรรม ๑๐ อย่างตามคำขยายความอย่างนี้ มีที่อยู่อีกมาก เช่น
๒๔/๑๘๘/๓๐๕, ๑๘๓/๓๐๘, ๑๘๔/๓๑๓, ๑๘๕/๓๑๘, ๑๘๗/๓๒๓

^๒ ที.ล. ๙/๓-๔/๕, ๑๐๓/๘๓, ๑๖๓/๑๒๙, *ลพ. ม.ม. ๑๒/๔๕๕/๔๙๐; ม.ม. ๑๓/๑๒/๑๑; อัง.ทสภ.
๒๔/๙๙/๒๑๙ *ลพ.

บำเพ็ญดีออกเป็นรายละเอียดการปฏิบัติที่เด่นชัด แต่ก็ยังมีคำสอนเรื่องทาน เป็นหลักธรรมใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธานุศาสน์ ไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหาก แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

ตะวันตกไม่รู้จักริยธรรมแบบธรรมชาติและเป็นระบบ

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธานุศาสน์ไว้ว่ามีคำสอนมุ่งแต่ในทางปฏิเสธ (negative) คือ สอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ฝ่ายเดียว ไม่ได้สอนย้ำชักจูงเร่งรัดพุทธศาสนิกชนให้ชวนชวยทำความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่าเมื่อเว้นชั่วนั้นๆแล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็นสภวิสัย (subjective) เป็นได้เพียง จริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็นคำสอนแบบถอนตัวและเฉยเฉื่อย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแคงดเว้นทำความชั่วคอยระวังเพียงไม่ให้ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับพัวพันกับบาป ไม่เอาใจใส่ชวนชวยช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือทำการปลดเปลื้องความทุกข์และสร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง แม้ให้เมตตากฎณา ก็เพียงโดยตั้งความหวังความปรารถนาดีแผ่ออกด้วยใจอย่างเดียว

เรื่องนี้ โดยเฉพาะเหตุผลในการแสดงความหมายของหลักธรรมสำคัญ ด้วยคำหรือข้อความเชิงปฏิเสธ ได้อธิบายแล้วในตอนก่อน ที่ว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ (ดู หน้า ๒๗๖-๒๘๑) แต่ยังมีข้อปลีกย่อยบางอย่างที่ควรทราบเพิ่มเติมอีก ในแง่ที่ฝรั่งเรียกว่าจริยธรรม (ethic) ซึ่งเป็นเรื่องระดับศีล จึงพูดได้ว่า

นักปรัชญาและเทววิทยาผู้มีชื่อเสียงคนหนึ่ง ที่ชาวตะวันตกรู้จักกันมาก ได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎก มาสนับสนุนทัศนะของตนที่ว่า คำสอนในพระพุทธานุศาสน์เป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมากรรมันตะข้างต้นกำกับไว้ในข้อเขียนของตน (วจนะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สัมมากรรมันตะเป็นไฉน? การเว้นปาณาติบาต

การเว้นอกินหาทาน การเว้นกาเมสุมิฉฉาจาร นี้แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ^๑

^๑ เป็นคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น (ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔) อ้างใน Albert Schweitzer, *Indian Thought and Its Development* (New York: Henry Holt and Company, 1936), p. 112 นำมาอ้างต่อใน Joseph L. Sutton, *Problems of Politics and Administration in Thailand* (Bloomington: Institute of Training for Public Service, Department of Government, Indiana University, 1962), p. 3 ในหนังสือเล่มหลังนี้ (pp. 2-8) Prof. Sutton ยังอ้างหลักธรรมข้ออื่นๆ อีกเพื่อยืนยันทัศนะของท่าน เช่น หลักกรรม หลัก(โอกาสใน)การเกิดใหม่ การถอนตนหรือหลักหนีจากเรื่องราวของโลกและชีวิต เป็นต้น

สำหรับหลักกรรม แก่ความเข้าใจผิดได้ ด้วยหลักกรรมที่ชี้แจงมาแล้วข้างต้น ส่วนหลักการเกิดใหม่ที่ทำให้โอกาสคนผดผองไม่เร่งทำความดี (จริยธรรมคริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว) ก็ตีกลับได้ด้วยหลักที่ว่า บาบไม่มีโอกาสแก้ด้วยวิธีล้างหรือสารภาพบาป นอกจากนั้น พุทธศาสนาก็ถือว่า การเกิดเป็นมนุษย์ยากอย่างยิ่งเทียบว่ายากกว่าการที่เต่าในมหาสมุทรจะโผล่ศีรษะตรงหัวอันเดียวที่ลอยคว้างในมหาสมุทร

ส่วนเรื่องถอนตนไม่ยุ่งกับกิจการของโลก Prof. Sutton อ้างพุทธพจน์ว่า “Those who love nothing in this world are rich in joy and free from pain” ซึ่งมาจากบาลี (ขุ.อ. ๒๕/๑๗๖/๒๒๕) ว่า “ตสฺมา หิ เต สุขิโน วีตโสกา เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหิณฺจ โลกํ”

คำตีของ Prof. Sutton ตรงนี้ แสดงชัดถึงสาเหตุสำคัญ ๒ อย่าง ที่ทำให้เขาเข้าใจผิดอย่างนั้น คือ

๑. เนื่องจากพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ศาสนาที่ใหญ่มาก (โตกว่าของฝรั่งกว่า ๑๐ เท่า) มีคำสอนมากมาย โดยเฉพาะในสมัยของ Schweitzer คำสอนที่แปลสู่ภาษาตะวันตกแล้ว ยังเป็นเพียงบางส่วนตามแต่ผู้แปลจะเลือกไป เมื่อเขาเห็นและจับเอาไปแต่ส่วนนี้ และไปตีความหมายทันที ก็เลยพลาดไป (ข้อนี้เป็นปัญหาทับคนไทยด้วย)

ถ้าเขาไปเจอคำสอนอย่างในกรณีเมตตสุตฺร ที่สอนให้มีเมตตาจักรวรรค์ว่า “มาตา ยถา นิยํ ปุตฺตํ อายุสา เอกปุตฺตมฺหุเร; เวมฺปิ สพฺพภูเตสุ, มานสมฺภวเย อปฺริมาณํ” (ขุ.อ. ๒๕/๑๐/๑๓; แปลว่า: มารดาถนอมบุตรน้อยคนเดียวที่เกิดจากตน แม้ด้วยยอมสละชีวิตได้ นั่นใด พึงเจริญนำใจเมตตาไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง แม้ฉันนั้น) เขาอาจจะตีความไปในทางตรงข้าม ก็ได้

๒. ตามภูมิหลังทางศาสนาและวัฒนธรรม ชาวตะวันตกรู้จักแต่จริยธรรมที่เป็นเทวโองการ เป็นคำสั่งหรือเป็นข้อกำหนดสำเร็จรูป เป็นเรื่องๆ ไป เขาไม่รู้จักจริยธรรมที่เป็นระบบการดำเนินชีวิต ซึ่งมีฐานอยู่ในความเป็นจริงตามธรรมชาติ เขาจึงมองจริยธรรมแยกเป็นส่วนๆ

ดังนั้น ถ้าเขาพบพุทธพจน์ข้างบนครบทั้งสองแห่ง เขาก็จะตีความหมายผิดอีก เช่นเห็นไปว่าพุทธศาสนาสอนขัดกันเอง เป็นต้น (ตรงนี้ก็เป็นเรื่องยากสำหรับคนไทยด้วยเช่นกัน)

แต่ที่จริง พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนั้นไม่ขัดกันเลย กลับสอดคล้องกันเชิงระบบ คือ เป็นภาวะทางจิตที่มีการพัฒนาไปในระดับต่างๆ จนถึงขั้นมีเมตตาสากลไม่มีขอบเขต แต่ไม่มีความยึดติดใดๆ มีรักแท้ ที่ไร้ทุกข์ได้

อย่างไรก็ดี คำว่า “love” ตรงกับ “ปิย” หมายถึงสิ่งที่รักด้วยลิเนหะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความยึดติดส่วนตัว ความตอมนั้น แสดงคุณสมบัติของผู้หลุดพ้นแล้ว ซึ่งความรักแบบลิเนหะไม่มีเหลือ มีแต่เมตตาแทน ดังนั้น ในกรณีนี้จึงเป็นเรื่องของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ซึ่งจะทำการต่างๆ ด้วยเมตตา ไม่มีความยึดติดเอนเอียงที่จะเป็นเหตุก่อความเดือดร้อนแก่ตนและคนอื่นเพราะความเห็นแก่ตัวหรือความยึดติดส่วนตัวบุคคล

การแปลความหมายธรรมต่างๆ ย่อมได้คุณค่าแตกต่างกันไปตามภูมิหลังและมาตรฐานที่ใช้วัด คำกล่าวตีของ Prof. Sutton นี้ จะทำด้วยเจตนาหรือเข้าใจผิดถูกอย่างไรก็ตาม ควรถือได้ว่าเป็นประโยชน์ เพราะอาจใช้เป็นคำเตือนชาวพุทธให้เอาใจใส่ศึกษา ให้รู้เข้าใจความหมายที่ถูกต้องของหลักธรรมต่างๆ และพึงยอมรับความจริงด้วยว่า ความเชื่อและความเข้าใจที่แพร่หลายทั่วไปในสังคมไทยเกี่ยวกับหลักธรรมหลายอย่าง มีลักษณะอาการที่เผลอเห็นอย่างกล่าวตานั้นได้ จึงทำให้ชาวตะวันตกอย่าง Prof. Sutton เข้าใจอย่างนี้

สำหรับผู้ที่ศึกษาที่เข้าใจความหมายเชิงระบบของมรรค และทราบแนวทางที่จะขยายความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคทั้งหลาย ออกไปสู่ธรรมปลีกย่อยต่างๆ ที่เป็นข้อปฏิบัติเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณีได้มากมาย ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่า หากท่านผู้เขียนคำตีนี้วิจารณ์ไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะต้องเกิดจากการได้อ่าน หรือรับทราบพุทธธรรมมาแต่เพียงข้อปลีกย่อยต่างส่วนต่างตอนไม่ต่อเนื่องเป็นสาย และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมโดยส่วนรวม

จากความเป็นระบบและการกระจายหมายในทางปฏิบัตินั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมของมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts

การที่คำจำกัดความขององค์มรรคชั้นศีล ต้องมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธเช่นนั้น ขอกล่าวถึงข้อสังเกตและเหตุผลปลีกย่อย เพิ่มเติมจากหลักใหญ่ที่พูดไปแล้วในตอนก่อน คือ

๑. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ย่อมมิใช่เทวโองการ ที่กำหนดให้ศาสนิกประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ด้วยอาศัยศรัทธาลอยๆ แบบภักดี ซึ่งไม่จำเป็นต้องทราบเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แต่ศีล เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบ

แม้จะยังไม่มีปัญญารู้แจ่มแจ้งชัดเจน มีเพียงศรัทธา ศรัทธานั้นก็ต้องเป็นอาการวดีศรัทธา ซึ่งอย่างน้อยจะต้องมีพื้นฐานความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้น พอเป็นฐานสำหรับเกิดปัญญารู้แจ่มชัดต่อไป

๒. ในกระบวนการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมตนนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องทำให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามขั้น ก็จะเริ่มด้วย ละเว้นหรือกำจัดความชั่วก่อน แล้วจึงเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืชต้องชำระที่ดิน กำจัดสิ่งเป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย

ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น เมื่อมองในแง่ที่ว่านี้ ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้น

เริ่มแรกที่สุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นที่การละเว้นความชั่วต่างๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น พุทธยาให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วจึงขยายขอบเขตยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมาธิและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้นๆ โดยลำดับ

อย่างไรก็ดี ที่ว่านี่เป็นการพูดตามหลักทั่วไป แต่ในทางปฏิบัติ บางทีกลับเริ่มโดยเห็นฝ่ายดีก่อน เช่น วางทานก่อนศีล หรือควบคู่ผสมผสานกันไป ซึ่งเป็นเรื่องของเทคนิค หรือกลวิธีด้วย

๓. ในระบบการฝึกอบรมของไตรสิกขา ศีลยังมีใช้ข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัวของมันเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป คือสมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล โดยนัยนี้คุณค่าในด้านจิตใจของศีล จึงมีความสำคัญมาก

คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีล ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วใดๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบ ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตใจสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่างๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

๔. พุทธธรรมถือว่า จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ระบบจริยธรรมจึงต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอด ทั้งด้านจิตใจ และความประพฤติทางกายวาจาภายนอก ในการกระทำต่างๆ นั้น จิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก เพื่อให้การทำความดีต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแนบเนียน มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเองด้วย เป็นการกำจัดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

๕. องค์กรมรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคน ก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะไม่ให้มีความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือล่วงละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของ

ตนเอง เมื่อมีความบริสุทธิ์ที่รับรองอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้น จึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการดำรงรักษาและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้า แห่งคุณธรรมของตน ด้วยการชวนชวาททำความดี บำเพ็ญประโยชน์สุข แก่คนอื่น ๆ พูดสั้น ๆ ว่า มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

๖. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุด คือเพ่งเล็งไปที่ความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนง ที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้

ตามความเป็นจริง ความดีเป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียด แนวทาง และวิธีการ ยกเยื้องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาส ต่างๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องแน่นอนตายตัว เช่น ทั้งพระสงฆ์ และคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ตรงข้ามกับการพูดเท็จนั้นต่างกัน การวางหลักกลาง จึงระบุแต่ฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียด และวิธีการกระทำในขั้นบำเพ็ญความดี เป็นเรื่องในขั้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป^๑

๗. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคน ในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะอย่าง เช่น การเว้นอนินนาทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทานต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ผู้ที่ได้รับ และเขาคือผู้ได้รับ เป็นต้น

ในกรณีที่ไม่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอนินนาทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้ว แต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ การไม่โลภหรือหวงแหน จึงจะ

^๑ ข้อปฏิบัติในขั้นประยุกต์ พึงดูตัวอย่างในมัชฌิมาปฏิปทา ภาคประยุกต์

เกิดเป็นความเศร้าหมองขุ่นมัวแก่จิตใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของตนให้มากยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ ความหมายหลัก จึงอยู่ในรูปเป็นคำปฏิเสธ คือ การละเว้นหรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดีจึงเป็นเรื่องของการประยุกต์ดังกล่าวแล้ว

๘. ในทางปฏิบัติ เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษ ในเวลาเช่นนั้นเขาย่อมจะต้องฟุ้งความคิดความสนใจจำเพาะเจาะจงลงในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนี้ ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่นๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ คือเพียงไม่ให้เกิดความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งหรือความเสียหายด้านอื่นขึ้นมา เป็นลำดับ

ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนี้ จึงได้แก่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติในด้านอื่นๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลดลงไปในความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคง สามารถบำเพ็ญความดีที่เป็นเรื่องจำเพาะในขณะนั้นๆ ได้โดยสมบูรณ์

ความแตกต่างระหว่างศีล ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม

อนึ่ง มีข้อสังเกตบางอย่างที่ควรทราบ เกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างศีลในพระพุทธศาสนา กับศีลในศาสนาเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ดังนี้

๑. ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทพประสงค์

๒. ในแง่ปฏิเสธ ศีลในความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักการฝึกตนในการเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศีลที่กำหนดเป็นข้อๆ ว่า ลิกขาบท (ข้อฝึก-training rule)

ส่วนศีลในศาสนาเทวนิยม เป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

๓. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลแบบพุทธธรรม ได้แก่ **อาการวดีศรัทธา** คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐาน มองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลของศาสนาเทวนิยม ได้แก่ **ศรัทธาแบบภักดี** (faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งใดๆ ก็ตามที่กำหนดว่าเป็นเทพประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล

๔. ในพุทธธรรม การรักษาศีลตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การ **ฝึกตน** ในทางความประพฤติ เริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้นๆ จนถึงประพฤติความดีงามต่างๆ ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้นๆ

ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศีล ก็คือ การ **เชื่อฟัง** และปฏิบัติตามเทวโองการโดยเคร่งครัด

๕. ในพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล นอกจากทำให้เกิดการอยู่ร่วมสังคมที่เกื้อกูลไม่เบียดเบียนกันแล้ว มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็น **บาทฐานของสมาธิ** กล่าวคือ เป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มีความพร้อมและความสามารถที่จะใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์มากที่สุด ในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น หรืออิสรภาพสมบูรณ์ในที่สุด ส่วนการไปสวรรค์เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ของวิถีแห่งความประพฤติโดยทั่วไป

แต่ในศาสนาเทวนิยม การประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้ **รับความโปรดปรานจากเบื้องบน** เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทพประสงค์ และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วยการส่งไปเกิดในสวรรค์

๖. ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติศีล เป็นสิ่งที่เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรม เป็นกลางของกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่า **กฎแห่งกรรม** การให้ผลนี้ แสดงออกตั้งต้นแต่จิตใจ กว้างออกไปจนถึงบุคลิกภาพ และวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้น ไม่ว่าในชาตินี้หรือชาติหน้า

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการประพฤติตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้ายคือไปเกิดในนรก เป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้น ย่อมสุดแต่การพิพากษา หรือวินิจฉัยโทษ (judgment) ของเบื้องบน

๗. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรม สอนว่า ความดี เป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญงอกงามแก่จิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิถีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า กุศล (skilful หรือ wholesome)

ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskilful หรือ unwholesome)

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความดีความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดี ต่อองค์ทวยเป็นมุลฐาน คือเอาการเชื่อฟังยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์ และเทวบัญชาหรือไม่ เป็นหลัก โดยเฉพาะความชั่ว/บาป หมายถึงการผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์ทวย (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

๘. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ก) ศีลในพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผลเป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติได้ถูกต้องต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย

ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปในศาสนาเทวนิยม ย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์เป็นเรื่องๆ ข้อๆ ต่างๆ กันไป

เมื่อนำมารวบรวมไว้ก็ย่อมเรียกว่า “ประมวล” ไม่ใช่ ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมากก็เฉพาะในความหมายของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือวาระระบบและเหตุผลต่างๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์พระหมดสิ้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟัง มอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้นเป็นพอ

- ข) คีลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลางๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสาระัตถะของคีลในฝ่ายธรรมอันเกี่ยวข้องกับบุญบาป ไม่ใช่ในความหมายฝ่ายวินัย อันเกี่ยวข้องด้วยการลงโทษ) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่งแยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตนเป็นเครื่องวัดได้
- ไม่จำกัดว่า คนศาสนานี้เท่านั้นมีกรุณาจึงเป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีกรุณาก็เป็นคนดีไม่ได้ ฆ่าคนศาสนานี้เท่านั้นเป็นบาป ฆ่าคนศาสนาอื่นไม่บาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่นประพฤติอย่างไรไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียวตกนรกหมด ฆ่าสัตว์ไม่บาปเพราะสัตว์ (รวมทั้งที่ไม่เป็นอาหาร?) เป็นอาหารของคน (เพราะคนไม่เป็นอาหารของเสือและสิงโต?) ดังนี้ เป็นต้น

จะมีการจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่าบาปมากบาปน้อยเป็นต้นอย่างไร ก็เป็นไปโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลและปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

ส่วนในศาสนาเทวนิยม หลักเหล่านี้ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือขยายตามเทวประสงค์อย่างไรก็ได้ ดุจเป็นวินัยบัญญัติ หรือนิติบัญญัติ เพราะองค์เทวะทรงเป็นทั้งผู้ตรากฎหมายและผู้พิพากษาเอง

๕. เนื่องจากศีลเป็นหลักกลางๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เป็นเช่นนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แคไหนเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับการที่ตนปฏิบัติไม่ดีตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำการที่ทำให้ตกนรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ตนยอมเสียดลสะตกนรก ยิ่งดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นกรรมชั่ว

มีสิ่งทีอาจถือว่าเป็นข้อได้เปรียบ ของศีลแบบเทวโองการ คือ

๑. ตัดการพิจารณาเรื่องถูก-ผิด จริง-ไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่าเมื่อเชื่อเสียแล้ว ศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็ว เร็วและเข้มแข็งหรือรุนแรงกว่า แต่จะเกิดปัญหาขึ้นต่อไป โดยเฉพาะในยุคแห่งเหตุผลว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อได้ และปัญหาในระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่ศรัทธาเหมือนตน ปัญหาเรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพทางปัญญา (บางข้ออาจไม่ต้องพิจารณา ถ้ามนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่เพียงเป็นสัตว์สังคมที่แยกกันอยู่เป็นกลุ่มๆ)

๒. สำหรับสามัญชนทั่วไป ย่อมเข้าถึงความหมายของศีลตามแบบศรัทธาล้วนได้ง่ายกว่า และศีลแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้เป็นอย่างดี ดังนั้น แม้ในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย ความเข้าใจในเรื่องบุญบาปจึงยังคงมีส่วนที่คล้ายกับศาสนาเทวนิยมแฝงอยู่ด้วย เช่น เห็นศีล เป็นข้อห้าม (แต่กลางเลือนว่าใครเป็นผู้ห้าม) เห็นผลของบุญบาปเป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาก็คงเป็นอย่างเดียวกับข้อ ๑ คือ ทำอย่างไรจะให้เชื่อกันอยู่ได้ตลอดไป

๓. การบัญญัติกรรมไม่ดีบางอย่าง ที่เห็นว่ายังจำเป็นต้องทำ เพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ให้เป็นกรรมที่ไม่ผิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเอง

ได้อย่างหนึ่ง พุทธธรรมยอมรับว่า วิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ เช่น บัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น และไม่ใช่วิถีทางแห่งปัญญา

พุทธธรรมนิยมให้เป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกขั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดสินใจด้วยตนเอง พุทธธรรมสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองบ้างเหมือนกัน แต่สอนโดยให้ผู้นั้นรู้เข้าใจในเรื่องที่จะใช้จูงใจนั้นตามข้อเท็จจริงแล้วให้นำไปใช้ด้วยตนเอง เรื่องที่ใช้จูงใจนั้นต้องไม่มีแง่ที่เสียหาย และให้ใช้เฉพาะในกรณีที่ช่วยเป็นพลังในการทำความดีอย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้น

๖. สัมมาวายามะ

ความหมาย และประเภท

องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อ ละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (สร้าง) กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อ ความดำรงอยู่ ไม่เสื่อมหาย เพื่อภิญญาภาพ เพื่อความไพบูลย์ เจริญเต็ม เปี่ยมแห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว^๑

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ? การระดมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความชะมักเขม้น ความพยายาม ความอุตสาหะ ความอดสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ การแบกทูนเอาธุระไป วิริยะ วิริย นทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องใน มรรค นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^๒

^๑ ที.ม. ๑๐/๒๓๗/๓๔๘; ม.ม. ๑๒/๑๔๗/๑๒๔; ม.ญ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๕; อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๘/๑๓๗; ๕๗๕/๓๑๗
^๒ อภิ.วิ. ๓๕/๑๘๑/๑๔๐; ๕๘๖/๓๒๐

สัณฺหาวายามะ อย่างที่แยกเป็น ๔ ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า **สัมปธาน**^๑ หรือ **ปธาน ๔**^๒ และมีชื่อเรียก เฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

๑. สัณฺหปธาน เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
๒. ปธานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
๓. ภาวนาปธาน เพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
๔. อนุรักขนาปธาน เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร ๔ ข้อนี้ เช่น^๓

๑. สัณฺหปธาน ได้แก่ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต (ไม่คิด เคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดใน ลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะพึง เป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คืออภิชฌาและโทมนัส ครอบงำเอาได้ ย่อมรักษา จักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรส ด้วยลิ้น ถูกต้องโณภูฏัพพะด้วยกาย ฐัรรมารมณด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

๒. ปธานปธาน ได้แก่ ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสา วิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ ย่อมละเสีย บรรเทาเสีย กระทำให้หมดสิ้นไปเสีย ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

๓. ภาวนาปธาน ได้แก่ ภิกษุเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธ โน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

๔. อนุรักขนาปธาน ได้แก่ ภิกษุคอยถนอมสมาธิชนิดอันดี คือ สัณฺญา ๖ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๑๓/๑๔ (แปลเป็นไทยอย่างง่าย ๆ ว่า ความเพียรถูกต้อง หรือสมมุติแบบ)

^๒ อัง.จตุกก. ๒๑/๖๔/๔๖

^๓ ดู อัง.จตุกก. ๒๑/๑๔/๒๐

ความสำคัญพิเศษของความเพียร

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากที่สัมมาวายามะ เป็นองค์มรรคประจำ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อเสมอไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น^๑ และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในข้อใดข้อหนึ่ง การเห็นความสำคัญ ของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น

ธรรมนี้เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มีใช้สำหรับคนเกียจคร้าน^๒

ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ชัดถึงคุณของธรรม ๒ ประการ คือ

๑) ความเป็นผู้ไม่สิ้นโทษในกุศลธรรมทั้งหลาย

(อสนตฺถุจิตฺตา กุสเลสุ ฉมฺเมสุ)

๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร

(อฺปฺปฏิวานิตฺตา ปชานสมฺมึ)

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงศึกษาดังนี้ว่า –เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็นและกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงลุถึงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี – เธอทั้งหลายพึงศึกษาฉะนี้แล^๓

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า ลัทธิธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสนามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผล

^๑ ตู ม.อ. ๑๔/๒๕๕-๒๗๘/๑๘๑-๑๘๗

^๒ อจ. อฎฐก. ๒๓/๑๒๐/๒๓๗

^๓ อจ.ทุก. ๒๐/๒๕๑/๖๔ [เรียกให้ง่ายว่า **อุปฺญาตธรรม** (ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเห็นคุณประจักษ์, ธรรมที่ทรงชื่นชมหรือเชิดชู) ๒ คือ **ความไม่สิ้นโทษในกุศลธรรม** และ **ความเพียรพยายามไม่ถอยหลัง**]

จากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสตามีผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

ตุมเหหิ กิจจํ อาตปฺปิ อกฺขตาโร ตถาคตา

ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตทั้งหลาย เป็นแต่ผู้บอก (ทาง) ให้

ความเพียรที่พอดี ด้วยความสมดุลแห่งอินทรีย์

อย่างไรก็ตาม การทำความเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอก ให้ประสานกลมกลืนกัน มีใช้คิดอยากทำความเพียรก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมาณตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก

โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตั้ง และไม่หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสตีวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เติงจกรมจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผลคราวหนึ่ง ขณะอยู่ในที่สังัด จึงเกิดความคิดขึ้นว่า

“บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็คือเป็นผู้หนึ่ง ถึงกระนั้นจิตของเราก็อหุลุดพ้นจากอาสวะหมดอุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็คือโคะ เราจะใช้จ่ายโภคสมบัติ และทำความดีต่างๆ ไป ด้วยก็ได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะลาสิกขา ไปใช้จ่ายโภคสมบัติ และบำเพ็ญความดีต่างๆ”

* พุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่านพระโสณะ และได้เสด็จมา
สนทนาด้วย

พระพุทธเจ้า : โสณะ เธอเกิดความคิด (ดังกล่าวแล้ว) มีใช่หรือ ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? ครึ่งก่อน เมื่อเป็นคฤหัสถ์ เธอเป็นผู้
ชำนาญในการตัดพินมีใช่หรือ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใดสายพินของเธอตั้งเกินไป คราว
นั้นพินของเธอมีสี่เสี่ยงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้น
หรือ?

โสณะ : ห้ามได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพินของเธอหย่อนเกินไป
คราวนั้นพินของเธอ มีสี่เสี่ยงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ
กระนั้นหรือ?

โสณะ : ห้ามได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : แต่คราวใด สายพินของเธอ ไม่ตั้งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ตั้ง
อยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพินของเธอ จึงจะมีสี่เสี่ยงเพราะ
หรือเหมาะที่จะใช้การ ใช่ไหม?

พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน โสณะ ความเพียรที่ระดมมากเกินไป ย่อม
เป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเป็น
ไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้นแล เธอจงตั้งใจกำหนด
ความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความเสมอพอดีกัน
แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย^๑ และจงถือนิमित्तในความเสมอพอดีกัน
นั้น^๒

^๑ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา (อินทรีย์สมตฺตา, ความสมดุลแห่งอินทรีย์ ดู หน้า ๒๓๓๓)

^๒ เรื่องนี้มาใน วินย. ๕/๒/๕; อจ.ฉก.ก. ๒๒/๓๒๖/๔๑๙

๗. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- ๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- ๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- ๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^๑

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนื่องๆ การหวนระลึก (กิติ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (กิติ) สติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพลัง สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ^๒

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่ เรียกว่า สติปัญญา นั้นเอง หัวข้อทั้ง ๔ ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- ๑) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)

^๑ ที.ม. ๑๐/๒๙๙/๓๔๙; ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๔; ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๗/๑๓๗; ๕๗๖/๓๑๘

^๒ อภิ.วิ. ๓๕/๑๘๒/๑๔๐; ๕๘๗/๓๒๑

- ๒) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- ๓) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- ๔) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามดูรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ เห็นว่าควรทำความเข้าใจทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

สติในฐานะอัปมาทธรรม^๑

“สติ” แปลกันง่ายๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกถึงความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลัก ที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสธ สตินอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย

ความหมายในแง่ปฏิเสธเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางสำคัญว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ อย่างไร

โดยเฉพาะในแง่จริยธรรม การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตู ที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการโดยปล่อยให้คนสมควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้า ไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออก ไม่ให้ออกไป

สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมเราเตือนการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันภัยอันตราย ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้ามาในจิตใจได้ พูดง่ายๆ ว่า ที่จะเตือนตนเองในการทำความดี และไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

^๑ ขอให้เทียบความหมายที่นิยมใช้กันในภาษาอังกฤษ สติ ใช้กันว่า mindfulness, attentiveness หรือ detached watching; ส่วนอัปมาทะ มีคำนิยมใช้หลายคำ คือ heedfulness, watchfulness, earnestness, diligence, zeal, carefulness หรือความหมายในทางปฏิเสธว่า non-neglect of mindfulness

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมาก ในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนินชีวิต หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า “อัปมาท” คือ ความไม่ประมาท

อัปมาท นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่ง สำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมมถลาลงไปในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใฝ่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามก้าวรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า อัปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความสำนึกรับผิดชอบ

ในแง่ความสำคัญ อัปมาท จัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับ โยนิโสมนสิการ คู่กับหลักกัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดงความสำคัญของอัปมาทนี้ บางที่ซ้ำกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแง่กัน

โยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้ทำการ (เพื่อสร้างปัญญา) ส่วน**อัปมาท**เป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิ เป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปไม่หยุด

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัปมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่างๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตัวอย่างต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าช้างได้ทั้งหมด รอยเท้าช้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉนใด กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉนนั้น^๑

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่

^๑ ส.ม. ๑๙/๒๕๓/๖๕; อ.ท.ส.ก. ๒๔/๑๕/๒๓

เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่
ประมาทเลย เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และ
อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๑

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^๒ ...ที่
เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม เหมือน
ความไม่ประมาทเลย^๓

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้
สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความไม่ประมาทเลย^๔

เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันท
ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิด
ขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ...ธรรมเอก ที่มีอุปการะมาก
เพื่อการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อมด้วยความไม่
ประมาท ...เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริย
อัษฎางคิกมรรค ซึ่งยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรืออริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว
ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่
ประมาทนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอจักเจริญ จักกระทำ
ให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค^๕

แม้**ปัจฉิมวจา** คือพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จ
ดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระดำรัสในเรื่อง**อัปมาทธรรม** ดังนี้

สิ่งทั้งหลายที่ปัจฉยปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่าน
ทั้งหลายจงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท^๖

^๑ อัง.เอก. ๒๐/๖๐/๑๓

^๒ อัง.เอก. ๒๐/๘๔/๑๘

^๓ อัง.เอก. ๒๐/๑๑๖/๒๓

^๔ อัง.เอก. ๒๐/๑๐๐/๒๑

^๕ ส.ม. ๑๙/๑๓๕/๓๗; ๑๔๔/๓๘; ๑๕๓/๔๑; ๑๖๒/๔๒; ๑๗๑/๔๕; ๑๘๐/๔๖; ๒๔๕-๒๖๒/๖๒-๖๖

^๖ ที.ม. ๑๐/๑๔๓/๑๘๐

ตอบ : มี

ถาม : ธรรมนั้น คืออะไร ?

ตอบ : ธรรมนั้น คือ ความไม่ประมาท^๑

ดูกรมหาบพิตร ธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา หาใช้สำหรับผู้มีบาปมิตร ผู้มีบาปสหาย ผู้มีบาปชนเป็นที่คบหาไม่...ความมีกัลยาณมิตรนั้น เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว

เพราะเหตุนี้แล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงดำเนินพระจริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ พวกฝ่ายใน...เหล่าชัตตยบริวาร...ปวงเสนาข้าทวาร...ตลอดจนชวานิคมนชนบท ก็จักพากันคิดว่า “พระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเราจักเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่โดยอาศัยความไม่ประมาทด้วย”

ดูกรมหาบพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายในก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้เรือนคลัง ยุ้งฉาง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา^๒

มีสติรักษาตัว เท่ากับช่วยรักษาสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติ ในเสทกสูตรต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของ อปัมมาท กับ สติ ช่วยให้เข้าใจความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัด

^๑ ส.ส. ๑๕/๓๗๘/๑๒๕, อ.จ.น.ก. ๒๒/๓๒๔/๔๐๗

^๒ ส.ส. ๑๕/๓๘๑-๓๘๔/๑๒๗-๑๒๙

เงินยิ่งขึ้น

ในเวลาเดียวกัน พุทธพจน์นั้นก็แสดงให้เห็นด้วยว่า พุทธธรรมมองชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอกคือทางสังคม และถือว่าคุณค่าทั้งสองด้านนี้เชื่อมโยงถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้องไปด้วยกัน

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นกกายกรรม ยก láไม้ไผ่ขึ้นตั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า “มานี่นะเธอ เจ้าไต้ไม้ไผ่ขึ้นไปแล้ว จง (เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอกของเรา” ศิษย์รับคำแล้วก็ไต้ láไม้ไผ่ขึ้นไป ยืน (เลี้ยงตัว) อยู่บนต้นคอกของอาจารย์

คราวนั้น นกกายกรรมได้พูดกับศิษย์ว่า “นี่นะเธอ เธอจงรักษาฉันนะ ฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวางรักษากันและกันไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจาก láไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย”

ครั้นอาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวกับอาจารย์บ้างว่า “ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ได้ ท่านอาจารย์ (นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวผมเอง เราทั้งสองต่างระวางรักษาตัวของตัวไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจาก láไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า: นั่นเป็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องในเรื่องนั้น ดุจเดียวกับที่ศิษย์พูดกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาตัวเอง” ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (มีสติไว้) เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (เหมือนกัน)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตนด้วย

เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร? ด้วยการหมั่นปฏิบัติ ด้วยการเจริญอบรม ด้วยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย)

เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตน นั้นอย่างไร? ด้วยขันติ ด้วย อวิหิงสา ด้วยความมีเมตตาจิต ด้วยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อ

ว่ารักษาตน (ด้วย)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาตน” ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาคณอื่น (ด้วย) เมื่อรักษาคณอื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณเอง (ด้วย)^๑

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกำจัดอาสวกิเลส

อัปมมาท คือความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือ การใช้สติอยู่เสมอในการครองชีวิต

อัปมมาท เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพลิดเพลินมัวเมาลุ่มหลงสยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ และคอยเร่งเร้าให้ขะมักเขม้นที่จะก้าวเดินรุดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำ-ไม่ควรทำ ทำแล้วและยังมีได้ทำ และช่วยให้ทำการต่างๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในระบบจริยธรรมดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของ**อัปมมาท**นั้น เห็นได้ว่าเป็นเรื่องจริยธรรมในวงกว้าง เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประพฤติปฏิบัติทุกๆ ไปของชีวิต กำหนดคร่าวๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ

ในระดับนี้ สติทำหน้าที่กำกับตามดูแลพ่วงไปกับองค์ธรรมอื่นๆ ทั่วไปหมด โดยเฉพาะจะมีวามะหรือความเพียรควบอยู่ด้วยเสมอ การทำงานของสติจึงปรากฏออกมาในภาพรวมของ**อัปมมาท** คือความไม่ประมาท ที่เหมือนกับคอยวิ่งเต้นเร่งเร้าอยู่ในวงนอก

ครั้งจำกัดขอบเขตการทำงานแคบเข้ามา และลึกลงไปอีกในชั้นการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างภายในดวงจิต ซึ่งเป็นเรื่องจำเพาะเข้ามาข้างในกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดช้อยถี่ออกวิเคราะห์เป็นขณะๆ ในระดับนี้เอง ที่สติ

^๑ ส.ม. ๑๓/๗๕๘-๗๖๒/๒๒๔-๒๒๕

ทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญ ที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จริงเฉพาะตัวของ “สติ” อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัด เช่น ในข้อปฏิบัติที่เรียกว่า**สติปัฏฐาน**

ในกรณีเช่นนี้ เราจะสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของ “สติ” ได้ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของ สติ นั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือ ไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่คอยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาดูอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหาอารมณ์นั้นๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใด ก็เข้าจับดูติดๆ ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึงหรือระลึกไว้เสมอ ไม่ยอมให้หลงลืม^๑

มีคำเปรียบเทียบกับว่า สติ เป็นเหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายตนะต่างๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจจับอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา

ปัฏฐาน หรือเหตุใกล้ชัดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ **สัญญา** (การกำหนดหมาย) ที่ถนัดมั่น หรือ**สติปัฏฐาน**ต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ ทั้งในแง่**นิเสธ** (negative) และในแง่**นำหุหน** (positive)

ในแง่**นิเสธ** สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง

ในด้าน**นำหุหน** สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่าง ให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์ใดๆ ก็

^๑ จะเห็นได้ว่า **สติ** ไม่ได้มีความหมายตรงกับ ความจำ ที่เดียว แต่การระลึกได้ จำได้ (recollection) หรือ remembrance) ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความจำ ก็เป็นความหมายแง่หนึ่งของสติด้วย และความหมายโน้มน้าวนี้จะพบใช้ในที่หลายแห่ง เช่น ในคำว่า พุทธาณูสติ เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้เช่นที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ มุ่งความหมายตามคำอธิบายข้างบน ซึ่งใกล้เคียงกับที่ใช้ในภาษาอังกฤษว่า mindfulness

ตาม ดูเอาวางไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป

ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม เน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าว ว่า สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง หรือ สติมีประโยชน์ในทุกกรณี และเปรียบสติเหมือนเกลือที่ต้องใช้กับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรียกย่องในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปรัมจิต และหนุนประคองจิต ตามควรแก่กรณี^๑

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้ :-

๑. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรา กระทบการรับรู้และกระแสความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตีรังกระแสความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย
๒. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง เพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของตนเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่างๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี
๓. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และกระแสความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไป โดยมีติต่างๆ หรือให้เป็นไปต่างๆ ได้
๔. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาวางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
๕. ขำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อิศระ ไม่แกว่งก่อกว้างหรือเป็นไปด้วยอำนาจ ตัณหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้น เป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ ล้วนๆ

^๑ ดู วิสุทธิ. ๑/๑๖๕, ๒๐๗; ๓/๓๘ (พุทธพจน์ที่ ส.ม. ๑๙/๕๗๒/๑๕๘ ว่า: สติญจ ชฺวาทํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วามิ)

ประโยชน์ข้อที่ ๔ และ ๕ นั้น นับว่าเป็นจุดหมายชั้นสูง จะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสตินี้ ก็ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปัฏฐาน แปลกันว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การปรากฏของสติบ้าง ฯลฯ ถือเอาแต่ใจความง่าย ๆ ก็คือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีถึงที่สุด อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นโสกะและปริเทวะ เพื่อความอัสดงแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลोकุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี้คือสติปัฏฐาน ๔^๑

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมา และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมถะ และวิปัสสนาในตัว

ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถะจนได้ฌาน อย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสมาธิ อันเป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ ก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญแต่วิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัฏฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้

วิปัสสนา เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจไขว่เขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร จากการศึกษาคร่าวๆ ในเรื่องสติปัฏฐานต่อไปนี้ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ไม่ได้มุ่งอธิบายเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

^๑ ที.ม. ๑๐/๒๗๓/๓๒๕, ม.ม. ๑๒/๑๓๑/๑๐๓

ก) สติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป

สติปัฏฐาน มีใจความโดยสังเขป คือ:-

๑. **กายานุปัสสนา** การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย
 - ๑.๑ **อานาปานสติ** คือ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่างๆ
 - ๑.๒ **กำหนดอิริยาบถ** คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้นๆ
 - ๑.๓ **สัมผัสสัญญา** คือ มีสัมผัสสัญญาในการกระทำและความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น
 - ๑.๔ **ปฏิกลมนสิการ** คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมาย มารวมๆ อยู่ด้วยกัน
 - ๑.๕ **ธาตุมนสิการ** คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ
 - ๑.๖ **นวลวิธีกา** คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน โดยระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุแล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้อ้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่า ก็จะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน
๒. **เวทนานุปัสสนา** การตามดูรู้ทันเวทนา คือ เมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามีสและนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
๓. **จิตตานุปัสสนา** การตามดูรู้ทันจิต คือ จิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้นยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มีมันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ

๔. อัมมานุปัสสนา การตามดูรู้ทันธรรม คือ

- ๔.๑ นีวรณ^๑ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า นีวรณ ๕ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ
- ๔.๒ ชันธ^๒ คือ กำหนดรู้ว่าชันธ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร
- ๔.๓ อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่างๆ รู้ชัดในสัญญา^๓ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้นๆ รู้ชัดว่าสัญญาที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร
- ๔.๔ โพชฌงค์^๔ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร
- ๔.๕ อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างๆ ตามความเป็นจริงว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นภายในกายภายใน (=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในกายภายนอก (=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในกาย ทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง ก็แล มีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” เพียงพอเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น แลเธอเป็นอยู่อย่างไม้อิงอาศัย และไม่ยึดมั่นสิ่งใดๆ ในโลก”

^๑ นีวรณ (สิ่งที่กีดกันขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้า) คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ (ความหดหู่ว่างเหงา) อุทธัจจะกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านกังวลใจ) วิจิกิจฉา (ความสงสัยแคลงใจ)

^๒ โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

^๓ คำว่า “กาย” เปลี่ยนเป็น เวทนา จิต และธรรม ตามแต่กรณีนั้นๆ

ข) สาระสำคัญของสติปัฏฐาน

จากใจความย่อของสติปัฏฐานที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัฏฐาน (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าต้องปลีกตัวหลบลิไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้ท่านผู้รู้จึงสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

จากข้อความในคำแสดงสติปัฏฐานแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ คบอยู่ด้วย ธรรมที่ไม่พึงถึงไว้ ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อนๆ พอใช้สำหรับการนี้ ส่วนธรรมที่ระงับไว้ด้วย ได้แก่

๑. **อาตปปี** = มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ ๖ คือ *สัมมาวายามะ* ซึ่งหมายถึงเพียรระวังป้องกันและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)

๒. **สัมปชาโน** = มีสัมปชัญญะ (คือตัวปัญญา ได้แก่ *สัมมาทิฏฐิ*)

๓. **สติมา** = มีสติ (หมายถึงสติที่กำลังพูดถึงนี้ คือ *สัมมาสติ*)

ข้อนำสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่มีกปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง

สัมปชัญญะ หรือ **ปัญญา** ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักรู้ต่อสิ่งที่สติกำหนดไว้ นั่น หรือต่อการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อมันอย่างไร และไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกเสียได้” แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่จิตใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือนๆ กันของทุกข้อที่ว่า “มองเห็นความเกิด ความเสื่อมสิ้นไป” นั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จาก

^๑ เรียกว่า **วิปัสสนาสมาธิ** ท่านจัดไว้ในลำดับระหว่าง ขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับ อุपरสมาธิ (สมาธิที่จวนจะแน่นหนา) ดู หน้า ๓๓๑

นั่นจึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้น ตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “กายมีอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้น ตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มันว่าเป็นคนเป็นตัวตนเป็นเขาเป็นเราหรือกายของเรา เป็นต้น

ทำที่อย่างนี้ก็คือทำที่แห่งความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้น สิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่านนำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัฏฐานได้ผลดีกว่า และใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เอง และใช้ในยามปรกติเพื่อควมมีสุขภาพจิตที่ดีได้ด้วย*

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของการเจริญสติปัฏฐานใหม่อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

๑. องค์ประกอบหรือสิ่งที่รวมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้ มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวทำการ ที่คอยกำหนดหรือคอยสังเกตตามดูรู้ทัน) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกกำหนด หรือถูกสังเกตตามดูรู้ทัน)

๒. องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำ หรือถูกกำหนดตามดูรู้ทัน ก็คือ สิ่งธรรมดาสามัญที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เฉพาะที่เป็นปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

๓. องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ คือ คอยกำหนด คอยตามดูรู้ทัน เป็นองค์ธรรมหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ

สติ เป็นตัวเกาะจับสิ่งที่จะพิจารณาเอาไว้ สัมปชัญญะ คือตัวปัญญา ที่รู้ชัดต่อสิ่งหรืออาการที่ถูกพิจารณานั้นโดยตระหนักรู้ว่า คืออะไร เป็นอย่างไร

* ดู N.P. Jacobson, *Buddhism: the Religion of Analysis* (Illinois: Southern Illinois University Press, 1970), pp. 93-123 เป็นต้น

มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น เมื่อกำหนดพิจารณาการเคลื่อนไหวของร่างกาย ขณะที่เดิน ก็รู้พร้อมอยู่กับตัวว่า กำลังเดิน ไปไหน เป็นต้น และเข้าใจสิ่งนั้น หรือการกระทำนั้นตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจเป็นต้นของตนเข้าไปปะปนหรือปรุงแต่ง

๔. อาการที่กำหนดและตามดูรู้ทันนั้น เป็นอย่างที่ว่า ให้รู้เห็นตามที่มันเป็น ในขณะนั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจ ว่าอะไร กำลังเป็นอย่างไร ปรากฏผลอย่างไร เท่านั้น ไม่เกิดปฏิกิริยาใดๆ ในใจ ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่มีการวินิจฉัยว่า ดี ชั่ว ถูกผิด เป็นต้น ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจ ไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แง่นั้นๆ เองโดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผนวกว่า ของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก. นาย ข. เป็นต้น

ยกตัวอย่างเช่น ตามดูเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น มีความกังวลใจเกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร กลายเป็นเหมือนกับสลูกไปกับการศึกษาพิจารณาวิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉัน ฉันเป็นทุกข์ ฯลฯ

แม้แต่ความดีความชั่วใดๆ ก็ตามที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจขณะนั้นๆ ก็เข้าเผชิญหน้ามัน ไม่เลียงหนี เข้ารับรู้ตามดูมันตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเองตามเหตุปัจจัย แล้วก็ตามดูสิ่งอื่นต่อไป

ทั้งนี้ เป็นท่าที่ที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจดูศพ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตดูวัตถุที่ตนกำลังศึกษา ไม่ใช่ท่าที่แบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดีระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็นแบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สกรรมวิสัย (subjective)

ข. ผลของการปฏิบัติ

๑. ในแง่**ความบริสุทธิ์** เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่กำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้

และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อมองเห็นสิ่งเหล่านั้นเพียงแค่ว่ามันเป็น เป็น ไม่ใช่ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึงตามความโน้มเอียงและความใฝ่ใจต่างๆ ที่เป็นสกวิสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นการกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

๒. ในแง่ความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ ๑. แล้วก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นตัวตุลสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสกวิสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีอิทธิพลตามสกวิสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่างๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับหรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่างๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย ไม่ยึดมั่นสิ่งใดในโลก

๓. ในแง่ปัญญา เมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญา ย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือหันเหไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่างๆ ทำให้รู้เห็นตามที่มันเป็น คือ รู้ตามความจริง

๔. ในแง่ความพันทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้นๆ ที่มีใช้เป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีความรู้สึกทั้งในด้านติดใจใคร่อยากได้ (อภิชฌา) และด้านขุ่นหมองขัดข้องใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่างๆ เป็นภาวะจิตที่เรียกว่าพันทุกข์ มีความปลอดโปร่ง โล่งเบา ผ่องใส ผ่อนคลาย

ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน เป็นแต่แยกกล่าวในแง่ต่างๆ

เมื่อสรุปตามแนวปฏิบัติจสุมุขปาหและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ยึดถือไว้ ไม่มีจริง เป็นเพียงกระแสของรูปธรรม

นามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากภายใต้สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทักษะคติ ความเชื่อ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะนั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ

การรู้สึกว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะนั้นๆ หลอกเอา หรือเอาสิ่งเหล่านั้น มาสร้างภาพหลอกขึ้นนั่นเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตนในขณะนั้นๆ

ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานแล้ว ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ ละอย่างที่เป็นส่วนประกอบของกระแสนั้น กำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่างๆ ในกระแส แยกแยะออกมองเห็นกระจาย ออกไปเป็นส่วนๆ เป็นขณะๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระแสไปเรื่อยๆ แล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้นๆ เป็นตัวตนของตน และสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ใต้การชักจูงของมัน

ถ้าการมองเห็นนี้เป็นไปอย่างลึกซึ้ง สว่างแจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปใหม่ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์ โปร่งเบา เป็นอิสระ ไม่มีความเอนเอียงยึดติดเงื่อนไขปมต่างๆ ภายใน เกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นภาวะของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ ดุจร่างกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์อวัยวะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปรกติของมัน ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่องอยู่เลย

โดยนัยนี้ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานจึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการ เป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิต กำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนไขปมเป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ใจปลอดโปร่ง พร้อมทั้งจะดำรงชีวิตอยู่ เผชิญ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

สุขภาพกาย-สุขภาพใจ

เรื่องที่ได้อธิบายมา อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ ๒ ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย ๑ โรคทางใจ ๑ สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลา ๒ ปี ... ๓ ปี ... ๔ ปี ... ๑๐ ปี ... ๒๐ ปี ... ๓๐ ปี ... ๔๐ ปี ... ๕๐ ปี ... ๑๐๐ ปี ... ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหลาย^๑

พระสารีบุตร: แน่ะท่านคฤหบดี อินทริย์ของท่านมองใส่นัก สีหน้าของท่านก็สดใสเปล่งปลั่ง วันนี้ ท่านได้ฟังธรรมมีกถาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ?

คฤหบดีนกุลบิดา: พระคุณเจ้าผู้เจริญ โฉนจะไม่เป็นเช่นนี้เล่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหลั่งน้ำอมฤตรดข้าพเจ้าแล้ว ด้วยธรรมมีกถา

พระสารีบุตร: พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหลั่งอมฤตรดท่าน ด้วยธรรมมีกถาอย่างไร?

คฤหบดี: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัต นิ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลว่า :-

พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นคนแก่เดมา ล่วงกาลผ่านวัยมานาน ร่างกายก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนืองๆ หนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้(มีโอกาสด)เห็นพระผู้มีพระภาค และพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยให้เจริญใจอยู่เป็นนิตย์ ขอพระผู้มีพระภาค ได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ ในข้อธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระองค์ ตลอดกาลนาน

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะข้าพเจ้าว่า: ฤกแล้ว ท่านคฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรครุมเร้า ดุจดังว่าฟองไข่ ซึ่งผิวเปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๑๕๗/๑๕๑

ชั่วครู่หนึ่ง จะมีอะไรเล่า นอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่าน
ศฤหบดี ท่านพึงฝึกใจว่า ถึงกายของเราจะป่วยอดแอดไป แต่ใจของเรา
จะไม่ป่วยด้วยเลย

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลังอมฤตรดข้าพเจ้า ด้วย
ธรรมมีกตา ดังนี้แล^๑

^๑ ส.ป. ๑๗/๒/๒

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษา มาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียด ประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียด และในแง่การปฏิบัติ ที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ในการบรรยายเรื่องนี้ เห็นว่า ถ้าจะแสดงเนื้อหาไปตามลำดับอย่างใน องค์มรรคข้อก่อนๆ จะทำให้เข้าใจยาก จึงเปลี่ยนมาใช้วิธีสรุปข้อควรทราบ ให้เห็นใจความไว้ก่อน แล้วจึงแสดงเนื้อหาต่อภายหลัง

ความหมาย และระดับของสมาธิ

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่ กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา”^๑ หรือเรียก สั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิต กำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

สมาธิ นั้น แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ^๒

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) ซึ่งคน สามีญทั่วไปสามารถนำมาใช้ประโยชน์ ในการปฏิบัติ หน้าที่กิจการงาน ในชีวิตประจำวัน ให้ได้ผลดี
๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือจวนจะแน่วแน่ (neighbourhood concentration)
๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิที่แน่วแน่แนบสนิท (attainment concentration) สมาธิในขั้นนี้ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่ง ถือว่าเป็นความสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

^๑ one-pointedness of mind

^๒ ดู สังคณี อ. ๒๐๗ เป็นต้น

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรต่างๆ เจาะจงว่าได้แก่ ฌาน ๔^๑ อย่างไรก็ดี คำจำกัดความนี้ ถือได้ว่าเป็นการให้ความหมายโดยยกหลักใหญ่เต็มรูปขึ้นมาตั้งเป็นแบบไว้ ให้รู้ว่าการปฏิบัติสมาธิที่ถูกต้อง ดำเนินไปในแนวนี้ ดังที่ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า *วิปัสสนาสมาธิ* ซึ่งเป็นสมาธิในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ (ท่านลำดับไว้ระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ)^๒

ผลสำเร็จในระดับต่างๆ ของการเจริญสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ

ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอุปาสมาธิแล้ว เรียกว่า “ฌาน” (absorption)

ฌานมีหลายชั้น ยิ่งเป็นชั้นสูงขึ้นไป องค์ธรรมต่างๆ ซึ่งทำหน้าที่ประกอบอยู่กับสมาธิ ก็ยิ่งลดน้อยลงไป

ฌาน^๓ โดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีก ระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า *ฌาน ๘* หรือ *สมาบัติ ๘* คือ

๑. รูปฌาน ๔ ได้แก่

๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

๒) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ๔ ได้แก่

๑) อากาสานัญญาายตนะ (ฌานที่กำหนดอากาศ-space อันอนันต์)

๒) วิญญานัญญาายตนะ (ฌานที่กำหนดวิญญานอันอนันต์)

๓) อากิญจัญญาายตนะ (ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใดๆ)

๔) เนวลัญญานาสัญญาายตนะ (ฌานที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่)

^๑ เช่น ที่ ม. ๑๐/๒๓๓/๓๔๓; ม.ม. ๑๒/๑๔๓/๑๒๕; ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๕ เป็นต้น

^๒ ดู ปฎิสิ.อ. ๑๕๐

^๓ คำว่า “ฌาน” ที่ใช้ทั่วไปโดยปรกติ เมื่อไม่ระบุระดับ มักหมายถึง รูปฌาน ๔

การเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยใช้วิธีการใดๆ ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลสำเร็จเช่นนี้ท่านเรียกว่า “สมถะ”

มนุษย์ปุถุชนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงเท่านี้ หมายความว่า สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุด ถึง *ฌาน* เพียงแนวสัญญาภาวนาสัญญาตนะ เท่านั้น

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จควบทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกขั้นหนึ่ง นับเป็นขั้นที่ ๙ คือ *สัญญาเวทิตนโร*^๑ หรือ *นิโรธสมาบัติ* เป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาดับ คือหยุดปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

วิธีเจริญสมาธิ

การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาธิ จนเป็นผลสำเร็จต่างๆ อย่างที่กล่าวแล้วนั้น ย่อมมีวิธีการหรืออุบายสำหรับเหนี่ยวนำสมาธิมากมายหลายอย่าง พระอรุณกถาจารย์ได้รวบรวมข้อปฏิบัติที่เป็นวิธีการต่างๆ เหล่านี้ไว้ มีทั้งหมดถึง ๔๐ อย่าง คือ

๑. *กสิณ ๑๐* เป็นการใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยการเพ่งเพื่อให้จิตรวมเป็นหนึ่ง วัตถุที่ใช้เพ่ง ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศ (ช่องว่าง) และแสงสว่าง ซึ่งจัดทำขึ้นเพื่อให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะ
๒. *อสุภะ ๑๐* พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ รวม ๑๐ ประเภท
๓. *อนุสติ ๑๐* ระลึกถึงอารมณ์ที่สมควรชนิดต่างๆ เช่น พระพุทธรูปคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ คีล จาคะ เป็นต้น
๔. *อัปปมัญญา ๔* เจริญธรรมที่เรียกว่าพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา โดยใช้วิธีแผ่ไปอย่างกว้างขวางไม่มีขอบเขต
๕. *อาหารแปดกัณฐกสัญญา ๑* กำหนดความเป็นปฏิภาณในอาหาร
๖. *ธาตุวิภูฐาน ๑* กำหนดพิจารณาธาตุ ๔
๗. *อรูป ๔* กำหนดอารมณ์ของอรูปฌาน ๔

^๑ แปลว่า ความดับแห่งสัญญาและเวทนา (cessation of ideation and feeling)

วิธีปฏิบัติ ๔๐ อย่างนี้ เรียกว่า **กรรมฐาน ๔๐**^๑ การปฏิบัติกรรมฐานเหล่านี้ต่างกันโดยผลสำเร็จ ที่วิธีนั้นๆ สามารถให้เกิดขึ้น สูงต่ำ มากน้อยต่างกัน และต่างโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งจะต้องพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยความโน้มเอียงที่แตกต่างกันระหว่างบุคคล ที่เรียกว่า “จริต”^๒ ต่างๆ เช่น อสุภะเหมาะสำหรับคนหนักทางราคะ เมตตาเหมาะสำหรับคนหนักในโทสะ เป็นต้น **จริต** มี ๖ คือ

๑. ราคจริต ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางราคะ รักสวยรักงาม
๒. โทสจริต ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโทสะ ใจร้อนหุนหัน
๓. โมหจริต ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโมหะ มักหลงลืม ซึมมั่ง
๔. สัทธาจริต ลักษณะนิสัยที่มากด้วยศรัทธา ซาบซึ้ง เชื่อง่าย
๕. พุทธิจริต ลักษณะนิสัยที่หนักในปัญญา คล่องแคล่ว ชอบ
คิดพิจารณาเหตุผล
๖. วิตักกจริต ลักษณะนิสัยที่มากด้วยวิตก ชอบครุ่นคิดกังวล

บุคคลใดหนักในจริตใด ก็เรียกว่าเป็น “**จริต**” นั้นๆ เช่น ราคจริต โทสจริต เป็นต้น รายละเอียดเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติต่างๆ และลักษณะนิสัยเหล่านี้ เป็นเรื่องที่จะต้องอธิบายไว้ต่างหาก

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

ก) ประโยชน์ที่แท้ และผลจำกัดของสมาธิ

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มีขอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่ไหนเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม ขอบเขตความสำคัญนี้ อาจสรุปดังนี้

^๑ ดู วิสุทธิ. ๑/๑๔๙-๒๕๑ และ ๒/๑-๑๕๖

^๒ ดู วิสุทธิ. ๑/๑๒๗-๑๓๙

๑. *ประโยชน์แท้ของสมาธิ* ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรม นั้น อยู่ที่*ทำให้จิตเหมาะสมแก่งาน* ซึ่งจะนำมาใช้เป็น*ที่ทำการ*สำหรับให้ปัญญาปฏิบัติ การอย่างได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องถึงขั้นสูงสุด

ในทางตรงข้าม ลำพังสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของ พุทธธรรมได้เป็นอันขาด

๒. *ฌานต่างๆ ทั้ง ๘ ชั้น* แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็น ผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมาธิอย่างเดียว ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

๓. *หลุดพ้นได้ชั่วคราว* กล่าวคือ ในภาวะแห่งฌานที่เป็นผลสำเร็จ ของสมาธินั้น กิเลสต่างๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้ชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็น*โลกียวิโมกข์* (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์) และ*กุปวิโมกข์* (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือ เปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้)^๑ และเป็น*วิภังขณวิมุตติ* (ความหลุดพ้น ด้วยข่มไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะกำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหม้อ ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หม้อย่อมกลับออกงามขึ้นได้ใหม่)

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า

- ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือตัว การลำดับที่สุดที่เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้าย จะต้องเป็น **ปัญญา** และ

- ปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะได้ว่า **“วิปัสสนา”**

ดังนั้น การปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้น**วิปัสสนา**ด้วยเสมอ

ส่วน**สมาธิ** แม้จะจำเป็น แต่อาจยึดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ขั้นต้นๆ เรียกว่า *วิปัสสนาสมาธิ* (ท่านแสดงไว้ในระดับเดียวกับ ขณิกสมาธิ และอุปปจารสมาธิ ดู หน้า ๓๓๑)

^๑ ชุ.ปฎิ. ๓๑/๔๗๘/๓๖๑-๓๖๒

ข) สมณะ-วิปัสสนา

โดยนัยนี้ วิธีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วยองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อเหมือนกัน แต่ก็อาจแยกได้โดยวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น ๒ วิธี หรือวิธี คือ

๑. **วิธีการที่มุ่งเฉพาะด้านปัญญา** คือการปฏิบัติอย่างที่กล่าวไว้ข้างแล้วในเรื่องสัมมาสติ เป็นวิธีปฏิบัติที่สติมีบทบาทสำคัญ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญ สำหรับยึดจับหรือมัดสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ ให้ปัญญาตรวจพิจารณา นี่คือวิธีปฏิบัติที่เรียกว่า **วิปัสสนา**

แท้จริงนั้น ในการปฏิบัติวิธีที่ ๑ นี้ **สมณะก็มีอยู่** คือการใช้สมาธิขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นแก่การทำงานของปัญญาที่เป็นวิปัสสนา แต่เพราะการฝึกตามวิธีของสมณะไม่ปรากฏเด่นออกมา เมื่อพูดอย่างเทียบกันกับวิธีที่ ๒ จึงเรียกการปฏิบัติในวิธีที่ ๑ นี้ว่าเป็นแบบ **วิปัสสนาล้วน**

๒. **วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ** เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือบำเพ็ญสมาธิให้จิตสงบแน่น จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า **ฌาน** หรือ **สมาบัติ** ขั้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตตั้งมั่นแน่นแฟ้นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเอง ที่จะใช้ปฏิบัติกิจการต่างๆ อย่างที่เรียกว่าจิตนุ่มนวล ควรแก่การงาน โน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด

ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปรกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัด เหมือนผนังที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไป สู้ขั้นใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดไปโดยสิ้นเชิง การปฏิบัติในขั้นนี้ทั้งหมดเรียกว่าเป็น **สมณะ**

ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นเชิง คือ **ขั้นวิปัสสนา** คล้ายกับในวิธีที่ ๑ แต่กล่าวตามหลักการว่า ทำได้ง่ายขึ้นเพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว

การปฏิบัติอย่างนี้ คือ วิธีที่เรียกว่าใช้ทั้ง **สมณะ** และ **วิปัสสนา**

ค) เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ; ปัญญาวิมุต-อุกโตภาควิมุต

ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิถีที่ ๑ เรียกว่า **ปัญญาวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้น (เป็นอิสระสิ้นอาสวะ) ด้วยปัญญา

เมื่อปัญญาวิมุตติเกิดขึ้น สมาธิขั้นเบื้องต้นที่ใช้เป็นฐานของการปฏิบัติมาแต่เริ่มแรก ก็จะมั่นคงและบริสุทธิ์สมบูรณ์เข้าควบคู่กับปัญญา กลายเป็น **เจโตวิมุตติ** แต่เจโตวิมุตติในกรณีนี้ไม่โดดเด่น เพราะเป็นเพียงสมาธิขั้นต้นเท่าที่จำเป็น ซึ่งพ่วงมาด้วยแต่ต้น แล้วพลอยถึงจุดสิ้นสุดบริบูรณ์ไปด้วย เพราะปัญญาวิมุตตินั้น

ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิถีที่ ๒ แบ่งได้เป็น ๒ ตอน

ตอนแรก ที่เป็นผลสำเร็จของสมณะ เรียกว่า **เจโตวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้น (เป็นอิสระพ้นอำนาจกิเลส-ชั่วครว-เพราะคุมไว้ได้ด้วยกำลังสมาธิ) ของจิต และ

ตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย เรียกว่า **ปัญญาวิมุตติ** เหมือนอย่างวิถีแรก^๑

เมื่อถึงปัญญาวิมุตติแล้ว เจโตวิมุตติที่ได้มาก่อนซึ่งเสื่อมถอยได้ ก็จะพลอยมั่นคงสมบูรณ์กลายเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับกลายอีกต่อไป

เมื่อแยกโดยบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิถีทั้งสองนี้

๑. ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีแรก ซึ่งมีปัญญาวิมุตติเด่นชัดออกหน้าอยู่อย่างเดี่ยว เรียกว่า **“ปัญญาวิมุต”** คือผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

๒. ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีที่ ๒ เรียกว่า **“อุกโตภาควิมุต”** คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมาบัติและอริยมรรค)

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติมและเน้นไว้เกี่ยวกับวิถีที่สอง คือ วิถีที่ใช้ทั้ง **สมณะ** และ **วิปัสสนา** ซึ่งผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเป็น **อุกโตภาควิมุต** นั้น มีว่า

๑. ผู้ปฏิบัติตามวิถีนี้ อาจประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือความสามารถต่างๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่า **อภิญา** ซึ่งมี ๖ อย่าง^๒ คือ

^๑ เจโตวิมุตติ ทำให้จิตพ้นจากอำนาจราคะ (รวมถึงโทสะ ซึ่งสืบเนื่องกันด้วย) แต่ยังมีได้กำจัด โมหะ ซึ่งเป็นกิเลสต้นตอที่สุด จึงจำเป็นต้องก้าวไปสู่อปัญญาวิมุตติด้วย ส่วน **ปัญญาวิมุตติ** ทำให้จิตหลุดพ้นจากโมหะ ซึ่งเป็นรากเหง้าของราคะ (โลภะ) และโทสะด้วยในตัว จึงให้สำเร็จผลได้เด็ดขาดสิ้นเชิง

^๒ ดู วิสุทธิ. ๒/๑๙๗-๒๘๔

- ๑) อิทธิวิธิ (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้- magical powers)
- ๒) ทิพพโสต (หูทิพย์- clairaudience หรือ divine ear)
- ๓) เจโตปริยญาณ (กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้- telepathy หรือ mind-reading)
- ๔) ทิพพจักขุ หรือ จุตูปปาตญาณ (ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน- divine eye หรือ clairvoyance หรือ knowledge of the decease and rebirth of beings)
- ๕) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (การระลึกชาติได้- reminiscence of previous lives)
- ๖) อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ- knowledge of the extinction of all cankers)

จะต้องทราบว่า ความรู้ความสามารถพิเศษ ที่เป็นผลได้ในระหว่าง ซึ่งท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุต(อาจจะสำเร็จนั้น หมายถึงอภิญา ๕ ข้อแรก อันเป็น อภิญาชั้นโลกีย์ (โลกียอภิญา)

ส่วนอภิญา ข้อที่ ๖ คือ อาสวักขยญาณ ข้อเดียว ซึ่งเป็นโลกุตตร- อภิญา เป็นผลสำเร็จสุดท้ายที่เป็นจุดหมาย ทั้งของพระปัญญาวิมุต และพระอุภโตภาควิมุต อันให้สำเร็จความเป็นพุทธะ และเป็นพระอรหันต์

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติไม่ว่าวิธีแรก หรือวิธีที่ ๒ คือ ไม่ว่าจะ เป็นปัญญาวิมุต หรืออุภโตภาควิมุต ก็ต้องได้บรรลุอภิญา ข้อที่ ๖ ที่เป็นโลกุตตระ คือ อาสวักขยญาณ

แต่ท่านผู้อุภโตภาควิมุต อาจจะได้อภิญาชั้นโลกีย์ ๕ ข้อแรกด้วย

ส่วนท่านผู้ปัญญาวิมุต (วิธีแรก) จะได้เพียงอภิญา ข้อที่ ๖ คือความสิ้นอาสวะอย่างเดียว ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ ที่เป็นผลสำเร็จพิเศษอันเกิดจากฌาน

โลกียอภิญา ๕ นั้น ฤๅษีโยคีก่อนพุทธกาลได้กัณเภาแล้วมากมาย

ความเป็นพุทธะ ความเป็นพระอรหันต์ ความเป็นผู้ประเสริฐ อยู่ที่ความสิ้นอาสวกิเลสด้วยอาสวักขยญาณ ซึ่งทั้งพระปัญญาวิมุต และพระอุภโตภาควิมุต มีเสมอเท่ากัน

๒. ผู้ปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๒ ชั้นของกระบวนการปฏิบัติ

การปฏิบัติตามวิธีของสมณะอย่างเดี่ยว แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติขั้นใดก็ตาม ตลอดจนสำเร็จภิญญาชั้นโลกีย์ทั้ง ๕ ตาทิพย์ หูทิพย์ อ่านใจผู้อื่นได้ มีฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นได้แค่ภยาธิโยคีก่อนพุทธกาล ที่พระโพธิสัตว์เห็นว่ามิใช่ทางแล้ว จึงเสด็จปลีกออกมา

ถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นวิปัสสนา หรือควบคุมไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมเป็นอันขาด

การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ต่างๆ

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ต่างๆ กัน ขอให้พิจารณาตัวอย่างการใช้ประโยชน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อทิฏฐุ-ธรรมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)
๒. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อการได้ญาณทัสสนะ
๓. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ
๔. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”^๑

นี่เป็นตัวอย่างการใช้ประโยชน์ต่างๆ จากการฝึกอบรมสมาธิ

แบบที่ ๑ ได้แก่การเจริญรูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นวิธีเสวยความสุขแบบหนึ่ง ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น ๑๐ ชั้น ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ กามสุข สุขในรูปฌาน ๔ ชั้น สุขในอรูปรูปฌาน ๔ ชั้น และสุขในนิโรธสมาบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ส่วนมากนิยมเจริญฌาน ๔ นี้ ในโอกาสว่าง เพื่อพักผ่อน

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๔๑/๕๗; ที.ปา. ๑๑/๒๓๓/๒๓๓

อย่างสุขสบาย เรียกว่า ทิฏฐุธรรมสุขวิหาร

แบบที่ ๒ อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงการได้ทิพยจักขุ จึงเป็นตัว
อย่างการนำสมาธิไปใช้ เพื่อผลทางความสามารถพิเศษประเภทปาฏิหาริย์
ต่างๆ

แบบที่ ๓ มีความหมายชัดเจนอยู่แล้ว

แบบที่ ๔ คือการใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา หรือเป็นบาทฐาน
ของวิปัสสนาโดยตรง เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นสิ้นอาสวะ

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้ จะ
ช่วยป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดพลาด เกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของ
พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญ
สมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัวไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่าชีวิตพระ
สงฆ์เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น

ข้อพิจารณาต่อไปนี้อาจเป็นประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความ
เข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- **สมาธิ** เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติ
อาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อ
การปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาท
ทางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป
อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไป ก็มีใช้จะต้องมานั่งเจริญอยู่
ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสม
กับจริต เป็นต้น
- การดำเนินปฏิบัติของพระสงฆ์ ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสมของ
ลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตัวด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะ
สมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่ มีตัวอย่างที่พระ
พุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่า^๑ และแม้
ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของสงฆ์ก็ทำได้อนุญาตให้ตัดขาดจาก

^๑ ดู อ.จ.ทศก. ๒๔/๔๗/๒๑๖; ม.ม. ๑๒/๒๓๔-๒๔๒/๒๑๒-๒๑๔; ม.อ. ๑๔/๒๓๐/๑๖๒

- ความรับผิดชอบทางสังคมโดยสิ้นเชิงอย่างปฏิเสธไม่^๑
- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า “นุ่มนวล ควบแน่น” ซึ่งจะนำมาใช้เป็นที่ปฏิบัติการของปัญญาต่อไปดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน
- ตัวอย่างเช่น ผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการ*อิทธิปาฏิหาริย์* ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความดำริผิด *อิทธิปาฏิหาริย์* นั้นอาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมายเสียมิได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย^๒
- ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมายทางปัญญา ผ่านทางวิธิตสมาธิ และได้*อิทธิปาฏิหาริย์* ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษที่พลอยได้ไป
- อย่างไรก็ดี แม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อ แต่ตราบได้ยังไม่บรรลุจุดหมาย การได้อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น เป็นปรีโพรอย่างหนึ่ง และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสจนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้ หรือถึงกับไกลออกจากทาง
- พระพุทธเจ้า แม้จะทรงมี*อิทธิปาฏิหาริย์*มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้*อิทธิปาฏิหาริย์* เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้*อิทธิปาฏิหาริย์*ในกรณีที่ต้องกำราบผู้ลำพองในฤทธิ์ ให้หมดพยศ แล้วสงบลง และพร้อมที่จะรับฟังธรรม
- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิขึ้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่าง เป็นสุขในโอกาสว่าง เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอน

^๑ ให้พิจารณาจากวินัยบัญญัติ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ในด้านการเลี้ยงชีพ เป็นต้น และบทบัญญัติให้พระภิกษุทุกรูป มีส่วนร่วมและต้องร่วมในการปกครองหรือกิจการของหมู่คณะ เป็นต้น

^๒ ขอให้นึกถึงกรณีของพระเทวทัต และนักบวชก่อนสมัยพุทธกาล

ประชาชนเป็นอันมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครอง คณะสงฆ์หมู่ใหญ่ แต่ที่ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่ง คือ ฌานสี่สี่ หมายความว่า ทรงนิยมฌาน ทรงพอพระทัยเจริญฌานเป็นที่พักผ่อน ในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่า **ทิฐฐธรรมสุขวิหาร** คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรง ปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงบเป็นเวลานานๆ ถึง ๓ เดือน^๑ เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี

- การนิยมหาความสุขจากฌาน หรือเสวยสุขในสมาธิ บุคคลใดจะทำแค่นั้นเพียงใด ย่อมเป็นเสรีภาพส่วนบุคคล แต่สำหรับผู้ยังปฏิบัติ ยังไม่บรรลุลูกุดหมาย หากติดชอบเพลินมากเกินไป อาจกลายเป็นความประมาท ที่กีดกันหรือทำลายความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และอาจเป็นเหตุละเลย ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในชั้นประณีตก็ตาม
- อีกทั้งระบบชีวิตของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ว่าตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อสงฆ์คือส่วนรวม เป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ก็ดี ของสังฆะ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรมนั้น เป็นข้อสำคัญประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในภาคว่าด้วย มัชฌิมาปฏิปทาในแง่ประยุกต์ต่อไป

^๑ ดู ส.ม. ๑๙/๑๓๖๓/๔๑๒

บทเพิ่มเติม^{*}

ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ตามมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔

(มรรคมืองค์ ๘ ← สิกขา ๓ → ภาวนา ๔)

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการศึกษา

ธรรมชาติพิเศษที่เป็นส่วนเฉพาะของมนุษย์ คือ เป็น สัตว์ที่ฝึกได้ จะพูดว่า เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ เป็นสัตว์ที่ศึกษาได้ หรือ เป็นสัตว์ที่เรียนรู้ได้ ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน

จะเรียกว่าเป็นสัตว์พิเศษก็ได้ คือแตกต่างจากสัตว์อื่น ในแง่ที่ว่าสัตว์อื่นฝึกไม่ได้ หรือฝึกแทบไม่ได้ แต่มนุษย์นั้นฝึกได้ และพร้อมกันนั้นก็ เป็น สัตว์ที่ต้องฝึกด้วย

พูดสั้นๆ ว่า **มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และฝึกได้**

สัตว์อื่นแทบไม่ต้องฝึก เพราะมันอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ เกิดมาแล้ว เรียนรู้จากพ่อแม่นิดหน่อย ไม่นานเลย มันก็อยู่รอดได้ อย่างลูกวัวคลอออกมา ลักครู่หนึ่ง ก็ลุกขึ้นเดินได้ ไปกับแม่แล้ว ลูกห่านออกจากไข่เข้าวันนั้น พอสายหน่อยก็วิ่งตามแม่ลงไปสระน้ำ วิ่งได้ วายน้ำได้ หากินตามพ่อแม่ของมันได้ แต่มันเรียนรู้ได้นิดเดียว แค่นอนกินอาหารเป็นต้น แล้วก็อยู่ด้วยสัญชาตญาณไปจนตลอดชีวิต เกิดมาอย่างไรก็ตายไปอย่างนั้น หมุนเวียนกันต่อไป ไม่สามารถสร้างโลกของมันต่างหากจากโลกของธรรมชาติ

แต่มนุษย์นี้ **ต้องฝึก** ต้องเรียนรู้ ถ้าไม่ฝึก ไม่เรียนรู้ ก็อยู่ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงจะอยู่ดี แม่แต่รอดก็อยู่ไม่ได้ มนุษย์จึงต้องอยู่กับพ่อแม่หรือผู้เลี้ยง เป็น

^{*} หัวข้อนี้ เขียนเพิ่มเติม ในการพิมพ์ ครั้งที่ ๑๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔

เวลานับสิบปี ระหว่างนี้ก็ต้องฝึกต้องหัดต้องเรียนรู้ไป แม่แต่กิน นั่ง นอน ขับ ถ่าย เดิน พูด ทุกอย่างต้องฝึกทั้งนั้น มองในแง่หนึ่งเหมือนเป็นสัตว์ที่ด้อย

แต่เมื่อมองในแง่บวก ว่า **ฝึกได้** เรียนรู้ได้ ก็กลายเป็นแง่เด่น คือ พอฝึก เริ่มเรียนรู้แล้ว คราวนี้มนุษย์ก็เดินหน้า มีปัญญาเพิ่มพูนขึ้น พูดได้ สื่อสารได้ มีความคิดสร้างสรรค์ ประดิษฐ์อะไรๆ ได้ มีความเจริญทั้งในทางนามธรรม และทางวัตถุธรรม สามารถพัฒนาโลกของวัตถุ เกิดเทคโนโลยีต่างๆ มีศิลป วิทยาการ เกิดเป็นวัฒนธรรม อารยธรรม จนกระทั่งเกิดเป็นโลกของมนุษย์ ซ้อนขึ้นมา ท่ามกลางโลกของธรรมชาติ

สัตว์อื่นอย่างดี ที่ฝึกพิเศษได้บ้าง เช่น ช้าง ม้า ลิง เป็นต้น ก็

๑. ฝึกตัวเองไม่ได้ ต้องให้มนุษย์ฝึกให้

๒. แม้มนุษย์จะฝึกให้ ก็ฝึกได้ในขอบเขตจำกัด

แต่มนุษย์ฝึกตัวเองได้ และฝึกได้แทบไม่มีที่สิ้นสุด

การฝึกศึกษาพัฒนาตน จึงทำให้มนุษย์กลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐเลิศสูงสุด ซึ่งเป็นความเลิศประเสริฐที่สัตว์ทั้งหลายอื่นไม่มี

หลักความจริงนี้สอนว่า มนุษย์มิใช่จะประเสริฐขึ้นมาเองลอยๆ แต่ ประเสริฐได้ด้วยการศึกษา ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จะต่ำทรามยิ่งกว่า หรือไม่ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอดก็ไม่ได้

ความดีเลิศประเสริฐของมนุษย์นั้น จึงอยู่ที่การเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนาตน ขึ้นไป มนุษย์จะเอาดีไม่ได้ ถ้าไม่มีการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตน เพราะฉะนั้น จึงต้องพูดให้เต็มว่า

“มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก”

ไม่ควรพูดแค่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ ซึ่งเป็นการพูดที่ตกหล่นบกพร่อง เพราะว่ามันมนุษย์นี้ ต้องฝึกจึงจะประเสริฐ ถ้าไม่ฝึก ก็ไม่ประเสริฐ

คำว่า **“ฝึก”** นี้ พูดตามคำหลักแท้ๆ คือ **ศึกษา** หรือ **ศึกษา** ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ ก็ได้แก่คำว่า **เรียนรู้และพัฒนา** พูดรวมๆ กันไปว่า เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนา หรือเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนา

ศักยภาพของมนุษย์ คือจุดเริ่มของพระพุทธศาสนา

ความจริงแห่งธรรมชาติของมนุษย์ในข้อที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ นี้ พระพุทธศาสนาถือเป็นหลักสำคัญ ซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นพระศาสดาและการทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ดังที่ได้เน้นไว้ในพุทธคุณบทที่ว่า

อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ สตถา เทวมนุสฺसानํ

“เป็นสารถิฝึกคนที่ควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”

[ม.ม. ๑๒/๕๕/๖๗]

มีพุทธพจน์มากมาย ที่เน้นย้ำหลักการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์ และเร้าเตือน พร้อมทั้งส่งเสริมกำลังใจ ให้ทุกคนมุ่งมั่นในการฝึกศึกษาพัฒนาตนจนถึงที่สุด เช่น

วรมสฺสตรา ทนฺตา

อาชานียา จ สินฺหฺวา

กฺุญฺชฺรา จ มหฺนาทาคา

อตฺตทนฺโต ตโต วรี

“อัสตร ลินธพ อาชาไนย กุญฺชฺร และช้างหลวง ฝึกแล้วล้วนดีเลิศ แต่คนที่ฝึกตนแล้วประเสริฐกว่า(ทั้งหมด)นั้น”

[พ.ธ. ๒๕/๓๓/๕๖]

ทนฺโต เสฏฺฐโณ มนุสฺเสสุ.

“ในหมู่มนุษย์ ผู้ประเสริฐสุด คือคนที่ฝึกแล้ว”

[พ.ธ. ๒๕/๓๓/๕๖]

วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

โส เสฏฺฐโณ เทวมานุสฺเส.

“ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจริยะ เป็นผู้ประเสริฐสุด ทั้งในหมู่มนุษย์และมวลเทวะ”

[ส.น. ๑๖/๗๒๔/๓๓๑]

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ

โก หิ นาโถ ปโร สียา

อตฺตนา หิ สฺุทฺตเตน

นาถํ สภฺติ ทูลลภํ

“ตนแลเป็นที่พึ่งของตน แท้จริงนั้น คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ มีตนที่ฝึกดีแล้วนั้นแหละ คือได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก”

[พ.ธ. ๒๕/๒๒/๓๖]

มนุษย์สฤต สมนุทธี อุตตทนต์^๑ สมหิต . . .

เทวาปี ต นมสนติ

“พระสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี้แหละ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว มีพระ
หฤทัยซึ่งอบรมถึงที่แล้ว แม่เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ” [อจ.ปญจก. ๒๒/๓๑๔/๓๘๖]

กาลานี้เป็นการให้กำลังใจแก่มนุษย์ว่า มนุษย์ที่ฝึกแล้วนั้น เลิศ
ประเสริฐ จนกระทั่งแม่แต่เทวดาและพรหมก็น้อมนมัสการ

ความหมายที่ต้องการในที่นี้ ก็คือ การมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้
และมีความสามารถในการฝึกตัวเองได้จนถึงที่สุด แต่ต้องฝึกจึงจะเป็นอย่าง
นั้นได้ และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึกตระหนักในการที่จะต้องปฏิบัติตาม
หลักแห่งการศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนนั้น

ถ้าใช้คำศัพท์สมัยปัจจุบัน ก็พูดว่า มนุษย์มีศักยภาพสูง มีความ
สามารถที่จะศึกษาฝึกตนได้จนถึงขั้นเป็นพุทธะ

ศักยภาพนี้เรียกว่า **โพธิ** ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญญา เพราะโพธิ่นั้น
แปลว่า ปัญญาตรัสรู้ คือปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ

ในการศึกษาตามหลักพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมนั้น สิ่งสำคัญที่
จะต้องมีเป็นจุดเริ่มต้น คือ ความเชื่อในโพธิ์นี้ ที่เรียกว่า **โพธิศรัทธา** ซึ่งถือว่าเป็น
ศรัทธาพื้นฐาน

เมื่อมนุษย์เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์เป็นพุทธะได้แล้ว เขาก็พร้อมที่
จะศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนต่อไป

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า คำว่า **โพธิ** นั้น ให้จุดเน้นทั้งในด้านของศักย-
ภาพที่มนุษย์ฝึกได้จนถึงที่สุด และในด้านของปัญญา ให้เห็นว่าแก่นนำของ
การฝึกศึกษาพัฒนานั้นอยู่ที่ปัญญา และศักยภาพสูงสุดก็แสดงออกที่ปัญญา
เพราะตัวแทนหรือจุดศูนย์รวมของการพัฒนาอยู่ที่ปัญญา

เพื่อจะให้โพธิ์นี้ปรากฏขึ้นมา ทำบุคคลให้กลายเป็นพุทธะ เราจึงต้องมี
กระบวนการฝึกหรือพัฒนาคน ที่เรียกว่า**สิกขา** ซึ่งก็คือ การศึกษา

^๑ **ทนต์** มาจาก **ทมะ** ที่แปลว่า การฝึก ซึ่งเป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้แทน**สิกขา**ได้ ถ้าเป็นคนที่จะต้องได้รับการ
ฝึก เป็น **ทัมมะ** (อย่างในบทพุทธคุณที่ยกมาให้ดูข้างต้น) ถ้าเป็นคนที่ฝึกหรือศึกษาแล้ว เป็น **ทนต์**

สิกขา คือกระบวนการการศึกษา ที่ฝึกหรือพัฒนามนุษย์ ให้โพรปิปรากฏขึ้น จนในที่สุดทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นพุทธะ

ชีวิตที่ดี คือชีวิตที่ศึกษา

เมื่อพัฒนาคนด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็ก้าวไปในอริยมรรคา

ชีวิตนั้นเป็นอันเดียวกันกับการศึกษา เพราะชีวิตคือการเป็นอยู่ และการที่ชีวิตเป็นอยู่ดำเนินไป ก็คือการทำต้องเคลื่อนไหว พบประสบการณ์ใหม่ๆ และเจอสถานการณ์ใหม่ๆ ซึ่งจะต้องรู้จัก ต้องเข้าใจ ต้องคิด ต้องปฏิบัติหรือจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหาทางแก้ไขปัญหาก็ผ่านรอดหรือลุล่วงไป ทำให้ต้องมีการเรียนรู้ มีการพิจารณาแก้ปัญหาตลอดเวลา ทั้งหมดนี้พูดสั้นๆ ก็คือ**สิกขา** หรือ**การศึกษา**

ดังนั้น เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ถ้าจะเป็นอยู่ได้หรือจะเป็นอยู่ให้ดี ก็ต้องศึกษาหรือศึกษาตลอดเวลา พูดได้ว่า **ชีวิตคือการศึกษา** หรือ **ชีวิตที่ดีคือชีวิตที่มีการศึกษา** มีการเรียนรู้ หรือมีการฝึกฝนพัฒนาไปด้วย

การศึกษาตลอดชีวิตในความหมายที่แท้ คืออย่างนี้ ถ้าจะพูดให้หนักแน่น ก็ต้องว่า “ชีวิต คือการศึกษา”

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การดำเนินชีวิตที่ดี จะเป็นชีวิตแห่งสิกขาไปในตัว ชีวิตขาดการศึกษาไม่ได้ ถ้าขาดการศึกษาก็ไม่เป็นชีวิตที่ดี ที่จะอยู่ได้อย่างดีหรือแม้แต่จะอยู่ให้รอดไปได้

ตรงนี้เป็นการประสานเป็นอันเดียวกัน ระหว่าง การศึกษาพัฒนามนุษย์ หรือการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาคน ที่เรียกว่า**สิกขา** กับ การดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์ ที่เรียกว่า**มรรค** คือการดำเนินชีวิตชนิดที่มีการศึกษาพัฒนาชีวิตไปด้วยในตัว จึงจะเป็นชีวิตที่ดี

สิกขา ก็คือการพัฒนาตัวเองของมนุษย์ ให้ดำเนินชีวิตได้ดั่งามถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็น**มรรค**

ส่วน **มรรค** ก็คือทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ถูกต้องดั่งามของมนุษย์ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตแห่งการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนคือ**สิกขา**

มรรค กับ สิกขา จึงประสานเป็นอันเดียวกัน

จึงให้ความหมายได้ว่า **สิกขา/การศึกษา** คือการเรียนรู้ที่จะให้สามารถ
เป็นอยู่ได้อย่างดี หรือฝึกให้สามารถมีชีวิตที่ดี

เป็นอันว่า ชีวิตคือการศึกษา^{นี้} เป็นของแน่นอน แต่ปัญหาอยู่ที่ว่าเราจะ
ศึกษาเป็นหรือไม่ ถ้าคนไม่รู้จักศึกษา ก็มีชีวิตเปล่าๆ หมายความว่า พบ
ประสบการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่ได้อะไร เจอสถานการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่รู้จะปฏิบัติอย่าง
ไรให้ถูกต้อง ไม่มีการเรียนรู้ ไม่มีการพัฒนา ไม่มีการแก้ปัญหา เป็นชีวิตที่
เลื่อนลอย เป็นชีวิตที่ไม่ดี ไม่มีการศึกษา ทางธรรมเรียกว่า “พาล” แปลว่า มี
ชีวิตอยู่เพียงแค่ว่าล้มหายใจเข้าออก

เพราะมองความจริงอย่าง^{นี้} ทางธรรมจึงจัดไว้ให้การศึกษา กับชีวิตที่ดี
เป็นเรื่องเดียวกัน หรือต้องไปด้วยกัน

ท่านถือว่า ชีวิต^{นี้} เหมือนกับการเดินทางก้าวไปๆ และในการเดินทางนั้น
ก็พบอะไรใหม่ๆ อยู่เรื่อย จึงเรียกว่า “มรรค” หรือ “ปฏิบัติ” แปลว่า ทาง
ดำเนินชีวิต หรือเรียกว่า “จริย/จริยะ” แปลว่า การดำเนินชีวิต

มรรค หรือ **ปฏิบัติ** จะเป็นทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ดี จริยะ จะ
เป็นการดำเนินชีวิตที่ดี ก็ต้องมี**สิกขา** คือ**การศึกษา** เรียนรู้ และพัฒนาตนเอง
ตลอดเวลา ดังกล่าวแล้ว

มรรคที่ถูกต้อง เรียกว่า “**อริยมรรค**” (มรรคอันประเสริฐ หรือทาง
ดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ก็เป็นจริยะที่ดี เรียกว่า “**พรหมจริยะ**” (จริยะอย่าง
ประเสริฐ หรือการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ซึ่งก็คือมรรค และจริยะ ที่เกิดจาก
สิกขา หรือประกอบด้วย**สิกขา**

สิกขา ที่จะให้เกิดมรรค หรือจริยะอันประเสริฐ คือ**สิกขา**ที่เป็นการฝึก
ฝนพัฒนาคนครบทั้ง ๓ ด้านของชีวิต ซึ่งเรียกว่า **ไตรสิกขา** แปลว่า การศึกษา
ทั้ง ๓ ที่จะกล่าวต่อไป

ชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาก็ต้องประสานกัน ๓ ส่วน พัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมดาของการศึกษา

ชีวิต และการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แยกได้เป็น ๓ ด้าน คือ

๑. ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม การดำเนินชีวิตต้องติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กับโลก หรือสิ่งแวดล้อมนอกตัว โดยใช้

ก) ทวาร/ช่องทางรับรู้และเสพความรู้สึก^๑ ที่เรียกว่า อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวม ใจ ด้วยเป็น ๖)

ข) ทวาร/ช่องทางทำกรรม^๒ คือ กาย วาจา โดย ทำ และพูด (รวม ใจ-คิด ด้วยเป็น ๓)

สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์นั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์

๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ หรือทางกายภาพ

มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยดี อย่างเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์ของสังคม และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ตั้งต้นแต่การใช้ตา หู ดู ฟัง ทั้งด้านการเรียนรู้ และการเสพอารมณ์ ให้ได้ผลดี รู้จักกินอยู่ แสวงหา เสพบริโภคปัจจัย ๔ เป็นต้น อย่างฉลาด ให้เป็นคุณแก่ตน แก่สังคม และแก่โลก อย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียน

๒. ด้านจิตใจ ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง จะมีการทำงานของจิตใจ และมีองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมีเจตนา ความตั้งใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิกิริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ซึ่งจะมีผลชักนำพฤติกรรมทั้งหลาย ตั้งแต่จะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ฯลฯ

^๑ เรียกโดยศัพท์ว่า ผัสสทวาร หรือ สัมผัสสทวาร หรือ ปสาททวาร

^๒ เรียกโดยศัพท์ว่า กรรมทวาร (กาย และ วาจา มีคำเรียกเฉพาะอีกว่า ใจปนทวาร)

๓. ด้านปัญญา ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง ก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือ ความรู้ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือเป็นต้น ที่เรียกรวมๆ ว่าด้านปัญญา ก็เข้ามาเกี่ยวข้อง หรือมีบทบาทด้วย

เริ่มตั้งแต่ว่า ถ้ามีปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอย่างหนึ่ง ถ้าขาดปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอีกอย่างหนึ่ง เรามีความรู้ความเข้าใจเรื่องนั้นแค่ไหน มีความเชื่อ มีทัศนคติ มีความยึดถืออย่างไร เราก็แสดงออกหรือมองสิ่งนั้น ไปตามแนวคิด ความเข้าใจ หรือแม้กระทั่งค่านิยมอย่างนั้น ทำให้ชอบใจ ไม่ชอบใจ มีสุขมีทุกข์ไปตามนั้น และเมื่อเรามองเห็นเรา รู้ เข้าใจอย่างไร แค่นั้น เราก็แสดงออกหรือมีพฤติกรรมของเรา ไปตามความรู้ความเข้าใจ และภายในขอบเขตของความรู้ของเรานั้น

ถ้าปัญญา ความรู้ ความเข้าใจเกิดมากขึ้น หรือเราคิดเป็น ก็ทำให้เราปรับแก้พฤติกรรมและจิตใจของเราใหม่ เช่น เจอประสบการณ์ที่ไม่ดี เรา รู้สึกไม่ชอบใจ พอไม่ชอบใจ ก็ทุกข์ แต่ถ้าเกิดปัญญาคิดได้ขึ้นมาว่า สิ่งที่ไม่ดีหรือไม่ชอบนั้น ถ้าเราเรียนรู้ เราก็ได้ความรู้ พอมองในแง่เรียนรู้ ก็กลายเป็นได้ ความไม่ชอบใจหายไป กลายเป็นชอบสิ่งที่เคยไม่ชอบ พอได้ความรู้ก็เกิดความสุข จากทุกข์ก็เปลี่ยนเป็นสุข ปฏิกริยาที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมก็เปลี่ยนไป

ในชีวิตประจำวัน หรือในการประกอบอาชีพการงาน เมื่อเจอคนหน้าบึ้ง พูดไม่ดี ถ้าเรามองตามความชอบใจ-ไม่ชอบใจ ไม่ใช่ปัญญา เราก็โกรธ แต่พอใช้โยนิโสมนสิการ มองตามเหตุปัจจัย คิดถึงความเป็นไปได้แง่ต่างๆ เช่นว่าเขาอาจจะมึนเรื่องทุกข์ ไม่สบายใจอยู่ เพียงคิดแค่นี้ ภาวะจิตก็อาจจะพลิกเปลี่ยนไปเลย จากโกรธก็กลายเป็นสงสาร อยากจะช่วยเหลือเขาแก้ปัญหา

ปัญญาเป็นตัวชี้หน้า บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแก้จิตใจ และพฤติกรรม และปลดปล่อยให้หลุดพ้น

หน้าที่สำคัญของปัญญา คือ ปลดปล่อย ทำให้เป็นอิสระ ตัวอย่างง่ายๆ เพียงแค่ว่าไปไหน เจออะไร ถ้าไม่รู้ว่าเป็นอะไร ไม่รู้จะปฏิบัติต่อมันอย่างไร หรือพบปัญหา ไม่รู้วิธีแก้ไข จิตใจก็เกิดความอึดอัด รู้สึกบีบคั้น ไม่สบายใจ นี่

คือทุกข์ แต่พอปัญญา มา รู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะทำอะไร ก็โล่งทันที พุทธิ-
กรรมติดตันอยู่ พอปัญญา มา ก็ไปได้ จิตใจอึดอันอยู่ พอปัญญา มา ก็โล่งไป

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และ
เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจา (*ด้านที่ ๑*)
จะเป็นไปอย่างไร ก็ขึ้นต่อเจตนา ภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ (*ด้านที่ ๒*) และ
ทำได้ภายในขอบเขตของปัญญา (*ด้านที่ ๓*)

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (*ด้านที่ ๒*) ต้องอาศัย
การสื่อทางอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (*ด้านที่ ๑*) ต้องถูก
กำหนดและจำกัดขอบเขตตลอดจนปรับเปลี่ยนโดยความเชื่อถือ ความคิดเห็น
และความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (*ด้านที่ ๓*)

ปัญญาจะทำงานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (*ด้านที่ ๓*) ต้องอาศัยอินทรีย์
เช่น ดู ฟัง อาศัยกายเคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด คั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารได้
ถาม ได้ดีโดยมีทักษะแคล่วคล่อง (*ด้านที่ ๑*) ต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ
เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความรอบ
คอบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิ หรือไม่เพียงใด เป็นต้น (*ด้านที่ ๒*)

นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัย
กัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้นตามธรรมชาติของมัน
เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่าทำไมจะต้องแยกชีวิต
หรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้

เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดี ก็
ต้องฝึกฝนพัฒนาที่ ๓ ด้านของชีวิตนั้น

ดังนั้น การฝึกหรือศึกษา คือ **สิกขา** จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่า **ไตร
สิกขา** เพื่อฝึกฝนพัฒนา ๓ ด้านของชีวิตนั้น ให้ตรงกัน แต่เป็นการพัฒนาพร้อมไป
ด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว

ไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ

ในระบบการดำเนินชีวิต ๓ ด้าน ที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อศึกษาฝึกชีวิต ๓ ด้านนั้นไปแค่นั้น ก็เป็นอยู่ดำเนินชีวิตที่ดีได้เท่านั้น ฝึกอย่างไร ก็ได้เช่นนั้น หรือสิกขาอย่างไร ก็ได้มรรคอย่างนั้น

สิกขา คือการศึกษา ที่ฝึกอบรมพัฒนาชีวิต ๓ ด้านนั้น มีดังนี้

๑. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม จะเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ หรือสิ่งแวดล้อมทางวัตถุก็ตาม ด้วยอินทรีย์ (เช่น ตา หู) หรือด้วยกาย วาจา ก็ตาม เรียกว่า **ศีล** (เรียกเต็มว่า **อิทธิศีลสิกขา**)

๒. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านจิตใจ เรียกว่า **สมาธิ** (เรียกเต็มว่า **อิทธิจิตตสิกขา**)

๓. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านปัญญา เรียกว่า **ปัญญา** (เรียกเต็มว่า **อิทธิปัญญาสิกขา**)

รวมความว่า การฝึกศึกษานั้น มี ๓ อย่าง เรียกว่า **สิกขา ๓** หรือ **ไตรสิกขา** คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** ซึ่งพูดด้วยถ้อยคำของคนยุคปัจจุบันว่า เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ

เมื่อมองจากแง่ของ**สิกขา ๓** จะเห็นความหมายของสิกขาแต่ละอย่าง ดังนี้

๑. **ศีล** คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกในด้านการสัมพันธ์ติดต่อกับปฏิบัติจัดการกับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุและทางสังคม ทั้งด้วยอินทรีย์ต่างๆ และด้วยพฤติกรรมทางกาย-วาจา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การมีวิถีชีวิตที่ปลอดเวรภัยไร้การเบียดเบียน หรือการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลแก่สังคม และแก่โลก

๒. **สมาธิ** คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ทั้ง...

ในด้าน**คุณธรรม** เช่น เมตตา กรุณา ความมีเมตตา ความเห็นอกเห็นใจ

ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์ ความกตัญญู

ในด้าน*ความสามารถของจิต* เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ สมาธิ และ

ในด้าน*ความสุข* เช่น ความมีปีติอิ่มใจ ความมีปราโมทย์ร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่องใส ความรู้สึกพอใจ

พูดสั้นๆ ว่า พัฒนา*คุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต*

๓. ปัญญา คือ ลึกซึ้งหรือการศึกษาที่ฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ ความรู้เข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ไขปัญหา และคิดการต่างๆ ในทางเกื้อกูลสร้างสรรค์

เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มีนเป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

หลักทั้ง ๓ ประการแห่ง*ไตรสิกขา* ที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาที่ฝึกคนให้เจริญพัฒนาขึ้นไปในองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตที่ดีงาม ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

ย่ออีกครึ่งหนึ่งว่า การฝึกศึกษาที่จะให้มีชีวิตที่ดีงาม เป็น*สิกขา* ชีวิตดีงามที่เกิดจากการฝึกศึกษานั้น เป็น*มรรค*

ระบบแห่งสิกขา เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษา

ไตรสิกขา เป็นการศึกษา ๓ ด้าน ที่พัฒนาชีวิตไปพร้อมกันทั้งระบบ แต่ถ้ามองหยาบๆ เป็นภาพใหญ่ ก็มองเห็นเป็นการฝึกศึกษาที่ดำเนินไปใน ๓ ด้าน/ขั้นตอน ตามลำดับ (มองได้ทั้งในแง่ประสานกันและเป็นปัจจัยต่อกัน)

ศีล เป็นเหมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อม ให้สะอาดหมดจดเรียบร้อยราบรื่นแน่นหนามั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะทำงานได้คล่องสะดวก

สมาธิ เป็นเหมือนการเตรียมตัวของผู้ทำงานให้มีความเร็วแรงกำลังความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน

ปัญญา เป็นเหมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้นๆ ให้สำเร็จ

เช่น จะตัดต้นไม้: ได้พื้นเหยียบยันที่แน่นหนามั่นคง (ศีล) + มีกำลังแขนแข็งแรงจับมีดหรือขวานได้ถนัดมั่น (สมาธิ) + อุปกรณ์คือมีดหรือขวานที่ใช้ตัดนั้นได้ขนาดมีคุณภาพดีและลับไวคมกริบ (ปัญญา) → ได้ผลคือตัดไม้สำเร็จโดยไม่ยาก

อีกอุปมาหนึ่งที่อาจจะช่วยเสริมความชัดเจน

บ้านเรือนที่อยู่ทำงาน ฝาผนังขรุขระหลังคารั่ว รอบอาคารถนนหนทาง รกรุงรัง ทั้งเป็นถิ่นไม่ปลอดภัย (ขาดศีล) → การจัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ เตรียมตัวอยู่หรือทำงาน อึดอัดขัดข้อง ไม่พร้อมไม่สบายไม่มั่นใจไปหมด (ขาดสมาธิ) → การเป็นอยู่และทำงานคิดการทั้งหลาย ไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (ขาดปัญญา) → ชีวิตและงานไม่สัมฤทธิ์ลุล่วงหมาย

เนื่องจากไตรสิกขา เป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมาศปฏิบัติทั้งหมด ในที่นี้จึงมีไขโอกาสที่จะอธิบายหลักธรรมหมวดนี้ได้มาก โดยเฉพาะขั้นสมาธิและปัญญาที่เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง จะยังไม่พูดเพิ่มเติมจากที่ได้อธิบายไปแล้ว แต่ในขั้นศีลจะพูดเพิ่มอีกบ้าง เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปมาก และจะได้เป็นตัวอย่าง แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิกขาทั้ง ๓ ด้านนั้นด้วย

การฝึกศึกษาในขั้นศีล มีหลักปฏิบัติที่สำคัญ ๔ หมวด คือ^๑

๑. วินัย เป็นเครื่องมือสำคัญขั้นแรกที่ใช้ในการฝึกขั้นศีล มีตั้งแต่วินัยแม่บท^๒ ของชุมชนใหญ่หน่อย ไปจนถึงวินัยส่วนตัวในชีวิตประจำวัน

^๑ ศีล ๔ หมวดนี้ ตามปกติท่านแสดงไว้เป็นข้อปฏิบัติของพระภิกษุ เรียกว่า **ปารีสุทธิศีล ๔** มีชื่อที่เรียงตามลำดับ คือ ๑. ปาติโมกขสังวรศีล ๒. อินทริยสังวรศีล ๓. อาชีวปารีสุทธิศีล และ ๔. ปัจจัยสันนิสสิตศีล หรือ ปัจจัยปฏิเสวนศีล (เช่น วิสุทธิ. ๑/๑๘-๕๖) ที่ท่านเรียงข้อ ๓. ไว้ก่อนข้อ ๔. นั้น เห็นได้ว่าเป็นไปตามลำดับที่เป็นจริง คือ ข้อ ๓. เป็นเรื่องของปัจจัยปริเยสนา คือการแสวงหาปัจจัย ซึ่งมาก่อนปัจจัยปฏิเสวนา คือการเสพปัจจัย แต่ในที่นี้ มุ่งให้คฤหัสถ์นำมาปฏิบัติให้เหมาะกับตนด้วย โดยเริ่มตั้งแต่วัยเด็ก จึงเรียกโดยชื่อที่คุ้นแก่คนทั่วไป และเรียงอาชีวะเป็นข้อสุดท้าย

^๒ วินัยแม่บทของพระภิกษุ เรียกว่า **ภิกขุปาติโมกข์ (ภิกขุปาฏิโมกข์** ก็ใช้)

วินัย คือการจัดตั้งวางระบบระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมกันของหมู่มนุษย์ เพื่อจัดปรับเตรียมสภาพชีวิตสังคมและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ต่างๆ ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อมที่จะเป็นอยู่ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่างๆ เพื่อก้าวหน้าไปอย่างได้ผลดีที่สุด สู่จุดหมายของชีวิต ของบุคคล ขององค์กร ของชุมชน ตลอดจนของสังคมทั้งหมดไม่ว่าในระดับใดๆ โดยเฉพาะสำคัญที่สุด เพื่อเอื้อโอกาสให้แก่แต่ละบุคคลฝึกศึกษาพัฒนาชีวิตของเขาให้ประณีตประเสริฐ ที่ได้ประโยชน์สูงสุดที่จะพึงได้จากการที่ได้มีชีวิตเป็นอยู่

วินัยพื้นฐานหรือขั้นต้นสุดของสังคมมนุษย์ ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่จะไม่ให้เกิดการเบียดเบียนกัน ๕ ประการ คือ

๑. เว้นการทำร้ายร่างกายทำลายชีวิต
๒. เว้นการละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน
๓. เว้นการประพฤติผิดทางเพศและละเมิดต่อคุ้มครองของผู้อื่น
๔. เว้นการพูดเท็จให้ร้ายหลอกลวง และ

๕. เว้นการเสพสุรายาเมาสิ่งเสพติด ที่ทำลายสติสัมปชัญญะ แล้วนำไปสู่การก่อกรรมชั่วต่างๆ เริ่มแต่คุกคามความรู้สึกลับมั่นคงปลอดภัยของผู้ร่วมสังคม

ข้อปฏิบัติพื้นฐานชุดนี้ ซึ่งเรียกก่ายๆ ว่า **ศีล ๕** เป็นหลักประกันที่รักษาสังคมให้มั่นคงปลอดภัย เพียงพอที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันเป็นปกติสุข และดำเนินชีวิตทำกิจการต่างๆ ให้เป็นไปด้วยดีพอสมควร นับว่าเป็นวินัยแม่บทของคฤหัสถ์ หรือของชาวโลกทั้งหมด

ไม่ควรมองวินัยว่าเป็นการบีบบังคับจำกัด แต่พึงเข้าใจว่าวินัยเป็นการจัดสรรโอกาส หรือจัดสรรสิ่งแวดล้อมหรือสภาวะทางกายภาพให้เอื้อโอกาสแก่การที่จะดำเนินชีวิตและกิจการต่างๆ ให้ได้ผลดีที่สุด ตั้งแต่เรื่องง่ายๆ เช่น การจัดสิ่งของเครื่องใช้เตียงตั้งโต๊ะเก้าอี้ในบ้านให้เป็นที่เป็นที่ทางทำให้หยิบง่าย ใช้คล่องนั่งเดินยืนนอนสะดวกสบาย การจัดเตรียมวางส่งเครื่องมือผ่าตัดของศัลยแพทย์ การจัดระเบียบจราจรบนท้องถนน วินัยของทหาร วินัยของข้าราชการ ตลอดจนจรรยาบรรณของวิชาชีพต่างๆ

ในวงกว้าง ระบบเศรษฐกิจ ระบบสังคม ระบบการเมืองการปกครอง ตลอดจนแบบแผนทุกอย่างที่อยู่ตัวกลายเป็นวัฒนธรรม รวมอยู่ในความหมายของคำว่า “วินัย” ทั้งสิ้น

สาระของวินัย คือ การอาศัย(ความรู้)ในธรรมคือความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอยู่ มาจัดสรรตั้งวางระเบียบระบบต่างๆ ขึ้น เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากธรรมคือความจริงนั้น

เพื่อให้บุคคลจำนวนมาก ได้ประโยชน์จากธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งสังฆะขึ้น โดยจัดวางระเบียบระบบต่างๆ ภายในสังฆะนั้น ให้ผู้ที่สมัครเข้ามา ได้มีความเป็นอยู่ มีวิถีชีวิต มีกิจหน้าที่ มีระบบการอยู่ร่วมกัน การดำเนินกิจการงาน การสัมพันธ์กันเองและสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก มีวิธีแสวงหาจัดสรรแบ่งปันและบริโภคปัจจัย ๔ และการจัดสรรสภาพแวดล้อมทุกอย่างที่เอื้อเกื้อกูลเหมาะสม พร้อมทั้งปิดกั้นช่องโหว่โอกาสที่จะก่อเกิดแก่การที่เสื่อมเสียหาย ทำทุกอย่างให้อำนวยโอกาสมากที่สุด แก่การที่แต่ละบุคคลจะฝึกศึกษาพัฒนาตน ให้เจริญในไตรสิกขาก้าวหน้าไปในมรรค และบรรลุผลที่พึงได้จากชีวิตที่ดีงามประเสริฐ เข้าถึงธรรมสูงสุด ทั้งวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันตนิพพาน กับทั้งให้ชุมชนแห่งสังฆะนั้นเป็นแหล่งแผ่ขยายธรรมและประโยชน์สุขกว้างขวางออกไปโดยรอบและทั่วไปในโลก นี่คือนิยามของสังฆะ

โดยนัยนี้ **วินัย** จึงเป็นจุดเริ่มต้นในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนามนุษย์ เป็นกระบวนการพื้นฐานในการฝึกพฤติกรรมที่ดี และจัดสรรสภาพแวดล้อมที่จะป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมที่ไม่ดี แต่ให้อื้อต่อการมีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ พร้อมทั้งฝึกคนให้คุ้นกับพฤติกรรมที่ดีจนพฤติกรรมเคยชินที่ดีนั้นกลายเป็นพฤติกรรมเคยชินและเป็นวิถีชีวิตของเขา ตลอดจนการจัดระเบียบระบบทั้งหลายทั้งปวงในสังคมมนุษย์เพื่อให้เกิดผลเช่นนั้น

เมื่อใดการฝึกศึกษาได้ผล จนพฤติกรรมที่ดีตามวินัย กลายเป็นพฤติกรรมเคยชิน อยู่ตัว หรือเป็นวิถีชีวิตของบุคคล ก็เกิดเป็น**ศีล**

ชีวิตทั้ง ๓ ด้าน การศึกษาทั้ง ๓ ชั้น ประสานพร้อมไปด้วยกัน

๒. อินทรีย์สังวร แปลตามแบบว่า การสำรวมอินทรีย์ หมายถึงการใช้อินทรีย์ เช่น ตาหู ฟัง อย่างมีสติ มิให้ถูกความโลภ ความโกรธ ความแค้นเคือง ความหลง ความริษยา เป็นต้น เข้ามาครอบงำ แต่ใช้ให้เป็น ให้ได้ประโยชน์ โดยเฉพาะให้เกิดปัญญา รู้ความจริง และได้ข้อมูลข่าวสาร ที่จะนำไปใช้ในการแก้ปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่างๆ ต่อไป

ควรทราบว่าโดยสรุป **อินทรีย์** คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

๑) **หน้าที่รู้** คือรับรู้ข้อมูลข่าวสาร เช่น ตาหู รู้ว่าเป็นอะไร ว่าเป็นนาฬิกา เป็นกล้องถ่ายรูป เป็นดอกไม้ ใบไม้สีเขียว สีแดง สีเหลือง รูปร่างยาวสั้นใหญ่เล็ก หูได้ยินเสียงว่า ดัง เบา เป็นถ้อยคำสื่อสารว่าอย่างไร เป็นต้น

๒) **หน้าที่รู้สึก** หรือรับความรู้สึก พร้อมกับรับรู้ข้อมูลเราก็มีความรู้สึกด้วย บางทีตัวเด่นกลับเป็นความรู้สึก เช่น เห็นแล้วรู้สึกสบายหรือไม่สบาย ถูกตาไม่ถูกตา สวยหรือน่าเกลียด ถูกหูไม่ถูกหู เสียงนุ่มนวลไพเราะหรือดังแสบแก้วหูรำคาญ เป็นต้น

• **หน้าที่ด้านรู้** เรียกว่า **ด้านเรียนรู้ หรือศึกษา**

• **หน้าที่ด้านรู้สึก** เรียกว่า **ด้านเสพ**

พูดสั้นๆ ว่า อินทรีย์ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ **ศึกษา** กับ **เสพ**

ถ้าจะให้ชีวิตของเราพัฒนา จะต้องใช้อินทรีย์เพื่อรู้หรือศึกษาให้มาก

มนุษย์ที่ไม่พัฒนา จะใช้อินทรีย์เพื่อเสพความรู้สึกเป็นส่วนใหญ่ บางทีแทบไม่ใช้เพื่อการศึกษาเลย เมื่อมุ่งแต่จะหาเสพความรู้สึกที่ถูกหู ถูกตา สวยงาม สนุกสนานบันเทิง เป็นต้น ชีวิตก็วนเวียนอยู่กับการวิ่งไล่หาสิ่งที่ชอบใจ และดิ้นรนหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ชอบใจ วนเวียนอยู่แค่ความชอบใจ-ไม่ชอบใจ รัก-ชัง ตีตใจ-เกลียดกลัว หลงไหล-เบือนหน้า แล้วก็ฝากความสุขความทุกข์ของตนไว้ให้ขึ้นกับสิ่งเสพรบิโรค ซึ่งเมื่อเวลาผ่านไป ชีวิตที่ไม่ได้ฝึกฝนพัฒนา ก็ตกต่ำด้อยค่า และไม่มีอะไรที่จะให้แก่โลกนี้ หรือแก่สังคม

ถ้าไม่มัวหลงติดอยู่กับการหาเสพความรู้ลึก ที่เป็นได้แค่กับบริโภคนิยม แต่รู้จักใช้**อิทธิฤทธิ์เพื่อศึกษา** สนองความต้องการรู้หรือความใฝ่รู้ ก็จะใช้ตา หู เป็นต้น ไปในทางการเรียนรู้ และจะพัฒนาไปเรื่อยๆ ปัญญาจะเจริญงอกงาม ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรคจะเกิดขึ้น กลายเป็นนักผลิตนักสร้างสรรค์ และจะได้พบกับความสุขอย่างใหม่ๆ ที่พัฒนาขยายขอบเขตและประณีตยิ่งขึ้น พร้อมกับความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรคที่ก้าวหน้าไป เป็นผู้มีชีวิตที่ดีงาม และมีคุณค่าแก่สังคม

๓. ปัจจัยปฏิเสธนา คือการเสพบริโภคปัจจัย ๔ รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลาย ตลอดจนเทคโนโลยี

ศีลในเรื่องนี้ คือการฝึกศึกษาให้รู้จักใช้สอยเสพบริโภคสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ เริ่มตั้งแต่อาหาร ก็พิจารณาว่ารู้เข้าใจความจริงว่า รับประทานเพื่อเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต ให้ร่างกายมีสุขภาพแข็งแรง ช่วยให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม อย่างที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ(นุ่งห่ม)จีวร เท่าที่พอ เพื่อป้องกันความหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลมแดด และสัตว์เลื้อยคลาน เท่าที่พอ เพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรละอาย

พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ(ฉัน)อาหารบิณฑบาต มีไซ้เพื่อสนุก มีไซ้เพื่อมัวเมา มีไซ้เพื่อสวยงาม มีไซ้เพื่อเด่นโก้ แต่เสพ(ฉัน) เท่าที่พอ เพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อยังชีวิตให้เป็นไป เพื่อระงับความหิว เพื่อเกื้อหนุนชีวิตที่ประเสริฐ ด้วยการปฏิบัติดังนี้ เราจะกำจัดเวทนาเก่า (ความไม่สบาย เพราะความหิว) เสียด้วย จะไม่ให้เวทนาใหม่ (เช่นความอึดอัด แน่น จุกเสียด) เกิดขึ้นด้วย เราก็จะมีชีวิตดำเนินไป พร้อมทั้งความไม่มีโทษ และความอยู่ผาสุก^๑

การบริโภคด้วยปัญญาอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นการรู้จักประมาณในการบริโภค หรือการบริโภคพอดี หรือกินพอดี เป็นการบริโภคที่คุ้มค่า ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง ไม่สิ้นเปลือง ไม่สูญเปล่า และไม่เกิดโทษ อย่างที่บาง

^๑ ม.พ. ๑๒/๑๔/๑๗

คนกินมาก ง่ายแวง แต่กลับเป็นโทษแก่ร่างกาย

เมื่อจะซื้อหาหรือเสพบริโภคอะไรก็ตาม ควรฝึกถามตัวเองว่า เราจะใช้มันเพื่ออะไร ประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนี้คืออะไร แล้วซื้อหามาใช้ให้ได้ประโยชน์ที่แท้จริงนั้น ไม่บริโภคเพียงด้วยตณหาและโมหะ เพียงแค่ตื่นตื่น เห็นแก่ความโก้เก๋ เข้มเห่อไปตามกระแสค่านิยมเป็นต้น โดยไม่ได้ใช้ปัญญาเลย

พึงระลึกไว้ว่า การเสพบริโภค และเรื่องเศรษฐกิจทั้งหมด เป็นปัจจัย คือ เป็นเรื่องเกี่ยวพันการพัฒนาชีวิตที่ดีงาม ไม่ใช่เป็นจุดหมายของชีวิต ชีวิตมิใช่จบที่นี้ ชีวิตไม่ใช่อยู่แค่นี้

เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักนี้ ก็จะเป็นคนที่กินอยู่เป็น เป็นผู้มีความดีอีกข้อหนึ่ง

๔. สัมมาอาชีวะ คือการหาเลี้ยงชีพโดยทางชอบธรรม ซึ่งเป็นศีลข้อสำคัญอย่างหนึ่ง เมื่อนำมาจัดเข้าชุดศีล ๔ ข้อนี้ และเน้นสำหรับพระภิกษุ ท่านเรียกว่า “อาชีวะปาริสุทธิ” (ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ) เป็นเรื่องของความสุจริตเกี่ยวกับ ปัจจัยปริเยสนา คือการแสวงหาปัจจัย (ต่อเนื่องกับข้อ ๓ ปัจจัยปฏิเสวนา คือการใช้สอยเสพบริโภคปัจจัย)

ศีลข้อนี้ในชั้นพื้นฐาน หมายถึงการเว้นจากมิจฉาชีพ ไม่ประกอบอาชีพที่ผิดกฎหมาย ผิดศีลธรรม แต่หาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต

ว่าโดยสาระ คือ ไม่ประกอบอาชีพที่เป็นการเบียดเบียน ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ชีวิตอื่น และแก่สังคม หรือที่จะทำชีวิต จิตใจ และสังคมให้เสื่อมโทรมตกต่ำ ดังนั้นสำหรับคฤหัสถ์ จึงมีพุทธพจน์แสดง *อภยนิยวณิชา* คือการค้าขายที่อุบาทว์ไม่พึงประกอบ ๕ อย่าง^๑ ได้แก่ การค้าอาวุธ การค้ามนุษย์ การค้าสัตว์ขายเพื่อฆ่าเอาน้ำ การค้าของเมา (รวมทั้งสิ่งเสพติดทั้งหลาย) และการค้ายาพิษ

เมื่อเว้นมิจฉาชีพ ก็ประกอบสัมมาชีพ ซึ่งเป็นการทำงานที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาและช่วยสร้างสรรค์เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันจะทำให้เกิดปิติและความสุขได้ทุกเวลา ไม่ว่าจะระลึกนึกขึ้นมาคราวใด ก็อัมโลภุมิใจว่าเราได้ทำชีวิตให้มีคุณค่าไม่ว่างเปล่า ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้เจริญก้าวหน้า

^๑ อภย.ปญจก. ๒๒/๑๗๗/๒๓๓

ยิ่งขึ้นไปในมรรค โดยเฉพาะระดับจิตใจหรือสมาธิ

สัมมาชีพ นอกจากเป็นอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมแล้ว ยังเป็นประโยชน์ในด้านการศึกษาพัฒนาชีวิตของตนเองด้วย ซึ่งผู้ทำงานควรตั้งใจใช้เป็นโอกาสในการพัฒนาตน เช่น เป็นแดนฝึกฝนพัฒนาทักษะต่างๆ ฝึกกายวาจาภิรียมารยาท พัฒนาความสามารถในการสื่อสารสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ ฝึกความเข้มแข็งขยันอดทน ความมีวินัย ความรับผิดชอบ ความมีฉันทะ มีสติ และสมาธิ พัฒนาความสุขในการทำงาน และพัฒนาด้านปัญญา เรียนรู้จากทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องเข้ามา คิดค้นแก้ไขปรับปรุงการทำงาน และการแก้ปัญหาต่างๆ

ทั้งนี้ ในความหมายที่ลึกลงไป การเลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ท่านรวมถึงความขยันหมั่นเพียร และการปฏิบัติให้ได้ผลดีในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล เป็นต้น ด้วย

อาชีพการงานนั้น เป็นกิจกรรมที่ครองเวลาส่วนใหญ่แห่งชีวิตของเรา ถ้าผู้ใดมีโยนิโสมนสิการ คิดถูก ปฏิบัติถูก ต่ออาชีพการงานของตน นอกจากได้บำเพ็ญประโยชน์เป็นอันมากแล้ว ก็จะได้ประโยชน์จากการทำงานนั้นๆ มากมาย ทำให้งานนั้นเป็นส่วนแห่งสิกขา เป็นเครื่องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของตนให้ก้าวไปในมรรคได้ด้วยดี

การฝึกศึกษาในด้านและในขั้นศีล ๔ ประเภท ที่กล่าวมานี้ จะต้องเอาใจใส่ให้ความสำคัญกันให้มาก เพราะเป็นที่ทรงตัวปรากฏตัวของวิถีชีวิตดีงามที่เรียกว่ามรรค และเป็นพื้นฐานของการก้าวไปสู่สิกขาคือการศึกษาที่สูงขึ้นไป ถ้าขาดพื้นฐานนี้แล้ว การศึกษาขั้นต่อไปก็จะอ่อนแอจนรวนเร เอาดีได้ยาก

ส่วนสิกขาด้านจิตหรือสมาธิ และด้านปัญญา ที่เป็นเรื่องลึกละเอียดกว้างขวางมาก จะยังไม่กล่าวเพิ่มจากที่พูดไปแล้ว

ก่อนจะผ่านไป มีข้อควรทำความเข้าใจที่สำคัญในตอนนี้อยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ในแง่ไตรสิกขา หรือในแง่ความสัมพันธ์กันของสิกขาทั้ง ๓ ได้กล่าวแล้วว่า ชีวิตคนทั้ง ๓ ด้าน คือ การสัมพันธ์กับโลก จิตใจ และความรู้

ความคิด ทำงานประสานเป็นปัจจัยแก่กัน ดังนั้น การฝึกศึกษาทั้ง ๓ ด้าน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ก็จึงดำเนินไปด้วยกัน

ที่พูดว่า ลึกซึ้ง/ฝึกศึกษาขั้นศีลนี้ มิใช่หมายความว่า เป็นเรื่องของศีล อย่างเดียว แต่หมายความว่า ศีลเป็นแดนหรือด้านที่เรากำลังเข้ามาปฏิบัติจัดการหรือทำการฝึกอยู่ในตอนนี้ แต่ตัวทำงานหรือองค์ธรรมที่ทำงานในการฝึก ก็มีครบทั้งศีล สมาธิ และปัญญา

ถ้ามองดูให้ดี จะเห็นชัดว่า ตัวทำงานสำคัญๆ ในการฝึกศีลนี้ ก็คือองค์ธรรมฝ่ายจิตหรือสมาธิ และองค์ธรรมฝ่ายปัญญา

ดูง่ายๆ ก็ที่ศีลข้ออินทริยสังวรนั้น ตัวทำงานหลักก็คือสติ ซึ่งเป็นองค์ธรรมฝ่ายจิตหรือหมวดสมาธิ และถ้าการฝึกศึกษาตรงนี้ถูกต้อง ก็ปัญญาแน่นแหละที่ทำงานมาก มาใช้ประโยชน์และเดินหน้า

พูดด้วยภาษาง่ายๆ ว่า ในขั้นศีลนี้ ธรรมฝ่ายจิต/สมาธิ และปัญญา มาทำงานกับเรื่องรูปธรรม ในแดนของศีล เพื่อช่วยกันฝึกฝนพัฒนาศีล และในการทำงานนี้ ทั้งสมาธิและปัญญาก็ฝึกศึกษาพัฒนาตัวมันเองไปด้วย

ในขั้นหรือด้านอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ต่างก็ช่วยกันร่วมกันทำงานประสานกันตามบทบาทของตนๆ

๒. ในแง่มรรค หรือในแง่คุณสมบัติภายในของชีวิต ขณะที่มีการฝึกศึกษาด้วยไตรสิกขานั้น ถ้ามองเข้าไปในชีวิตที่ดำเนินอยู่คือมรรคที่รับผลจากการฝึกศึกษาของสิกขา ก็จะเห็นว่า กระบวนธรรมของการดำเนินชีวิตก็ก้าวไปตามปกติของมัน โดยมีปัญญาในชื่อว่าสัมมาทิฐิเป็นผู้นำกระบวนของชีวิตนั้นทั้ง ๓ ด้าน สัมมาทิฐินั้นมองเห็นรู้เข้าใจอย่างไรเท่าไร ก็คิดพูดทำดำเนินชีวิตไปในแนวทางนั้นอย่างนั้นและได้แค่นั้น

แต่เมื่อการฝึกศึกษาของไตรสิกขาดำเนินไป ปัญญาชื่อสัมมาทิฐินั้นก็พัฒนาตัวมันเองด้วยประสบการณ์ทั้งหลายจากการฝึกศึกษานั้น เฉพาะอย่างยิ่งด้วยการทำงานคิดวิจยสืบค้นไตร่ตรองของสัมมาสังกัปปะ ทำให้มองเห็นรู้เข้าใจกว้างลึกชัดเจนทั่วตลอดถึงความจริงยิ่งขึ้นๆ แล้วก็จัดปรับนำกระบวนธรรมก้าวหน้าเป็นมรรคที่สมบูรณ์ใกล้จุดหมายยิ่งขึ้นๆ ไป

การศึกษาจะดำเนินไป มีปัจจัยช่วยเกื้อหนุน

ขออ้อนย้าว่า **มรรค** คือการดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ดี แต่จะดำเนินชีวิตดีได้ก็ต้องมีการฝึกฝนพัฒนา ดังนั้นจึงต้องมีการฝึกศึกษาที่เรียกว่า **สิกขา**

มรรค เป็นจุดหมายของ **สิกขา** การที่ให้มีไตรสิกขา ก็เพื่อให้คนมีชีวิตที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น

ด้วยการฝึกตามระบบแห่งไตรสิกขา องค์ ๘ ของมรรคจะเกิดขึ้นเป็นคุณสมบัติของคน และเจริญพัฒนา ทำให้มีชีวิตดี ที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น

อย่างไรก็ดี กระบวนการแห่ง**สิกขา** มีช้าว่าจะเริ่มขึ้นมาและคืบหน้าไปเองลอยๆ แต่ต้องอาศัยปัจจัยเกื้อหนุนหรือช่วยกระตุ้น

เนื่องจากปัจจัยที่ว่าเป็นตัวนำเข้าสู่**สิกขา** จึงจัดว่าอยู่ในขั้นก่อนมรรค และการนำเข้าสู่**สิกขา**นี้เป็นเรื่องสำคัญมาก ด้วยเหตุนี้จึงทำให้แบ่งกระบวนการแห่งการศึกษาออกเป็น ๒ ขั้นตอนใหญ่ คือ **ขั้นนำเข้าสู่สิกขา** และ **ขั้นไตรสิกขา**

๑. ขั้นนำสู่สิกขา หรือการศึกษาจัดตั้ง

ขั้นก่อนที่จะเข้าสู่**ไตรสิกขา** เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ขั้นก่อนมรรค** เพราะมรรค หรือเรียกให้เต็มว่ามรรคมีองค์ ๘ นั้น ก็คือ วิถีแห่งการดำเนินชีวิต ที่เกิดจากการฝึกศึกษาตามหลัก**ไตรสิกขา**นั่นเอง

เมื่อมองในแง่ของมรรค ก็เริ่มจาก**สัมมาทิฐิ** คือความเห็นชอบ ซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง

ปัญญาในขั้นนี้ เป็นความเชื่อและความเข้าใจในหลักการต่างๆ ไป โดยเฉพาะความเชื่อว่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือการถือหลักการแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นความเชื่อที่เป็นฐานสำคัญของการศึกษา ที่จะทำให้มีการพัฒนาต่อไปได้ เพราะเมื่อเชื่อว่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย พอมีอะไรเกิดขึ้น ก็ต้องคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย และต้องปฏิบัติให้สอดคล้องกับเหตุปัจจัย การศึกษาก็เดินหน้า

ในทางตรงข้าม ถ้ามี**ทิฐิ**ความคิดเห็นเชื่อถือที่ผิด ก็จะตัดหนทางที่จะ

พัฒนาต่อไป เช่น ถ้าเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรก็เป็นไปเองแล้วแต่โชคหรือเป็นเพราะการดลบันดาล คนก็ไม่ต้องศึกษาพัฒนาตน เพราะไม่รู้จักพัฒนาไปทำไม

ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนาคน เมื่อเริ่มต้นจึงต้องมีปัญญาอยู่บ้าง นั่นคือปัญญาในระดับของความเชื่อในหลักการที่ถูกต้อง ซึ่งเมื่อเชื่อแล้วก็จะนำไปสู่การศึกษา

คราวนี้ สิ่งที่ต้องพิจารณาต่อไป ก็คือ **สัมมาทิฐิ** ซึ่งเป็นฐานหรือเป็นจุดเริ่มให้คนมีการศึกษาพัฒนาต่อไปได้นี้ จะเกิดขึ้นในตัวบุคคลได้อย่างไร หรือทำอะไรจะให้กับบุคคลเกิดมีสัมมาทิฐิ

ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดง **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒** อย่าง^๑ คือ

๑. ปัจจัยภายนอก ได้แก่ **ปรโตโมสะ**

๒. ปัจจัยภายใน ได้แก่ **โยนิโสมนสิการ**

ตามหลักการนี้ การมีสัมมาทิฐิอาจเริ่มจากปัจจัยภายนอก เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ ผู้ใหญ่ หรือวัฒนธรรม ซึ่งทำให้บุคคลได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ แนวคิด ความเข้าใจ และภูมิธรรมภูมิปัญญา ที่ถ่ายทอดต่อกันมา

ถ้าสิ่งที่ได้รับการแนะนำสั่งสอนถ่ายทอดมานั้นเป็นสิ่งที่ดีงามถูกต้อง อยู่ในแนวทางของเหตุผล ก็เป็นจุดเริ่มของสัมมาทิฐิ ที่จะนำเข้าสู่กระแสการพัฒนาหรือกระบวนการฝึกศึกษา ในกรณีอย่างนี้ สัมมาทิฐิเกิดจากปัจจัยภายนอกที่เรียกว่า **ปรโตโมสะ**

ถ้าไม่เช่นนั้น บุคคลอาจเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาโดยเกิดปัญญาที่เรียกว่าสัมมาทิฐินั้น ด้วยการ**โยนิโสมนสิการ** คือการรู้จักคิด รู้จักพิจารณาด้วยตนเอง

แต่คนส่วนใหญ่จะเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาด้วย**ปรโตโมสะ** เพราะคนที่มีโยนิโสมนสิการแต่แรกเริ่มนั้น หาได้ยาก

“**ปรโตโมสะ**” แปลว่า เสียงจากผู้อื่น คืออิทธิพลจากภายนอก เป็นคำที่มีความหมายกลางๆ คืออาจจะดีหรือชั่ว ถูกหรือผิดก็ได้ ถ้าปรโตโมสะ นั้น

^๑ อัง.ทุก. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐

เป็นบุคคลที่ดี เราเรียกว่า **กัลยาณมิตร** ซึ่งเป็นปรโตโฆสะชนิดที่มีคุณภาพโดยเฉพาะที่ได้เลือกสรรกลั่นกรองแล้ว เพื่อให้มาทำงานในด้านการศึกษา

ถ้าบุคคลและสถาบันที่มีบทบาทสำคัญมากในสังคม เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ สื่อมวลชน และองค์กรทางวัฒนธรรม เป็นปรโตโฆสะที่ดี คือเป็นกัลยาณมิตร ก็จะนำเด็กไปสู่สัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นฐานของการพัฒนาต่อไป

อย่างไรก็ตาม คนที่พัฒนาดีแล้วจะมีคุณสมบัติที่สำคัญ คือ **พึ่งตนได้** โดยมีอิสรภาพ แต่คุณสมบัตินี้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อเขารู้จักใช้ปัจจัยภายใน เพราะถ้าเขายังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก ก็คือ การที่ยังต้องพึ่งพา ยังไม่เป็นอิสระ จึงยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ดังนั้น **จุดเน้นจึงอยู่ที่ปัจจัยภายใน**

แต่เราอาศัยปัจจัยภายนอกมาเป็นสื่อในเบื้องต้น เพื่อช่วยชักนำให้ผู้เรียนสามารถใช้โยนิโสมนสิการ ที่เป็นปัจจัยภายในของตัวเอง

เมื่อรู้หลักนี้แล้ว เราก็ดำเนินการพัฒนากัลยาณมิตรขึ้นมาช่วยชักนำคนให้รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ

นอกจากปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลัก ๒ อย่างนี้แล้ว ยังมีองค์ประกอบเสริมที่ช่วยเกื้อหนุนในขั้นก่อนเข้าสู่มรรคอีก ๕ อย่าง จึงรวมทั้งหมดมี ๗ ประการ

องค์ธรรมเกื้อหนุนทั้ง ๗ ที่กล่าวมานั้น มีชื่อเรียกว่า **บุพนิมิตของมรรค**^๑ เพราะเป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าถึงการที่มรรคจะเกิดขึ้น หรือเป็นจุดเริ่มที่จะนำเข้าสู่มรรค อาจเรียกเป็นภาษาต่างๆ ว่า แสงเงินแสงทองของ (วิถี) ชีวิตที่ดีงาม หรือเรียกในแง่ลึกลงว่า รุ่งอรุณของการศึกษา ดังนี้

๑. **กัลยาณมิตรตตา** (มีกัลยาณมิตร=แสงแหล่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี) ได้แก่ **ปรโตโฆสะที่ดี** ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ที่ได้กล่าวแล้ว

๒. **ศีลสัมปทา** (ทำศีลให้ถึงพร้อม=มีวินัยเป็นฐานของการพัฒนาชีวิต) คือ ประพฤติดี มีวินัย มีระเบียบในการดำเนินชีวิต ตั้งอยู่ในความสุจริต และมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีที่เกื้อกูล

^๑ ชู.ม. ๑๙/๑๒๙-๑๓๓/๓๖-๓๗ (คำแปลแบบช่วยจำ นำมาจากหนังสือ *ธรรมานุญชีวิต* พ.ศ. ๒๕๔๒)

๓. ฉันทสัมปทา (ทำฉันท์ให้ถึงพร้อม=มีจิตใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค) คือ พอใจใฝ่รักในความรู้ อยากรู้ให้จริง และปรารถนาจะทำสิ่งทั้งหลายให้ดีงาม^๑

๔. อัตตสัมปทา (ทำตนให้ถึงพร้อม=มุ่งมั่นฝึกตนเต็มสุดภาวะที่ความเป็นคนจะให้ถึงได้) คือการทำตนให้ถึงความสมบูรณ์แห่งศักยภาพของความเป็นมนุษย์ โดยมีจิตสำนึกในการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนอยู่เสมอ

๕. ทิฏฐิสัมปทา (ทำทิฏฐิให้ถึงพร้อม=ถือหลักเหตุผลปัจจัยมองอะไรก็ตามเหตุและผล) คือ มีความเชื่อที่มีเหตุผล ถือหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

๖. อัปปมาทสัมปทา (ทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม=ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท) คือ มีสติครองตัว เป็นคนกระตือรือร้น ไม่เฉื่อยชา ไม่ปล่อยปละละเลย โดยเฉพาะมีจิตสำนึกตระหนักในความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เห็นคุณค่าของกาลเวลา และรู้จักใช้เวลาให้เป็นประโยชน์

๗. โยนิโสมนสิการสัมปทา (ทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม=ฉลาดคิด แยกคายให้ได้ประโยชน์และความจริง) รู้จักคิด รู้จักพิจารณา มองเห็น คิดเห็น เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นไป ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย รู้จักสอบสวนสืบค้นวิเคราะห์วิจัย ให้เห็นความจริง หรือให้เห็นแง่มุมที่จะทำให้เป็นประโยชน์ สามารถแก้ไขปัญหาและจัดทำดำเนินการต่างๆ ให้สำเร็จได้ด้วยวิธีการแห่งปัญญา ที่จะทำให้พึ่งตนเองและเป็นที่ยังพึ่งของคนอื่นได้

ในการศึกษานั้น ปัจจัยตัวแรก คือกัลยาณมิตร อาจช่วยชักนำ หรือกระตุ้นให้เกิดปัจจัยตัวอื่น ตั้งแต่ตัวที่ ๒ จนถึงตัวที่ ๗

การที่จะมีกัลยาณมิตรนั้น จัดแยกได้เป็นการพัฒนา ๒ ขั้นตอน

ขั้นแรก กัลยาณมิตรนั้นเกิดจากผู้อื่นหรือสั่งคมจัดให้ ซึ่งจะทำให้เด็ก อยู่ในภาวะที่เป็นผู้รับและยังมีการพึ่งพามาก

ขั้นที่สอง เมื่อเด็กพัฒนามากขึ้น คือรู้จักใช้โยนิโสมนสิการแล้ว เด็กจะ

^๑ ฉันทะ เป็นธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่ง มีความหมายเป็นภาษาบาลีว่า “กตตูกมยตา” แปลว่า ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ คือ ต้องการทำ หรืออยากทำ ได้แก่การมีความปรารถนาดีต่อทุกสิ่งทุกอย่างที่พบเห็นเกี่ยวข้องกับ และอยากจะทำสิ่งนั้นๆ ดีงามสมบูรณ์เต็มตามภาวะที่ดีที่สุดของมัน ฉันทะ เป็นธรรมที่พัฒนาโดยอาศัยปัญญา และพึงพัฒนาขึ้นมาแทนที่ หรืออย่างน้อยให้ดูลึกกับ ตัณหา (ความอยากเกี่ยวกับตัวตน เช่น อยากได้ อยากเสพ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป อยากสูญสลายหรืออยากทำลาย)

มองเห็นคุณค่าของแหล่งความรู้ และนิยมแบบอย่างที่ดี แล้วเลือกหา
 กัลยาณมิตรเอง โดยรู้จักปรึกษาไต่ถาม เลือกอ่านหนังสือ เลือกชมรายการ
 โทรทัศน์ที่ดีมีประโยชน์ เป็นต้น

พัฒนาการในขั้นที่เด็กเป็นฝ่ายเลือกคบหากัลยาณมิตรเองนี้ เป็นความ
 หมายถึงความมีกัลยาณมิตรที่ต้องการในขั้นนี้ และเมื่อถึงขั้นนี้แล้ว เด็กจะทำ
 หน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของผู้อื่นได้ด้วย อันนับเป็นจุดสำคัญของการที่จะเป็นผู้
 มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และพัฒนาสังคม

ถ้าบุคคลมีปัจจัย ๗ ข้อนี้แล้ว ก็เชื่อมั่นได้ว่าเขาจะมีชีวิตที่ดีงาม และ
 กระบวนการศึกษาจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพราะปัจจัยเหล่านี้เป็นส่วนขยาย
 ของมรรค หรือของไตรสิกขานั้นเอง ที่ยื่นออกมาเชื่อมต่อเพื่อรับหรือดึงคน
 เข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา โดยเป็นทั้งตัวชักนำเข้าสู่ไตรสิกขา และเป็น
 ตัวเร่ง และคอยเสริมให้การฝึกศึกษาของไตรสิกขาเดินหน้าไปด้วยดี

การศึกษา^[ที่สังคม]จัดตั้ง ต้องไม่บดบังการศึกษาที่แท้ของชีวิต

การศึกษาที่จัดทำกันอย่างเป็นงานเป็นการ เป็นกิจการของรัฐของสังคม
 ก็คือการยอมรับความสำคัญและดำเนินการในขั้นของ **ปัจจัยข้อที่ ๑** คือ
 ความมีกัลยาณมิตร ที่เป็น **ปัจจัยภายนอก** นั้นเอง

ปัจจัยข้อ ๑ นี้เป็นเรื่องใหญ่ มีความสำคัญมาก รัฐหรือสังคมนั้นเองทำ
 หน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ด้วยการจัดสรรและจัดเตรียมบุคลากรที่จะดำเนินบทบาท
 ของกัลยาณมิตร เช่น ครูอาจารย์ ผู้บริหาร พร้อมทั้งอุปกรณ์ และปัจจัยเกี่ยว
 พันต่างๆ ถึงกับต้องจัดเป็นองค์กรใหญ่โต ใช้จ่ายงบประมาณมากมาย

ถ้าได้กัลยาณมิตรที่ดี มีคุณสมบัติที่เหมาะสม และมีความรู้เข้าใจชัดเจน
 ในกระบวนการของการศึกษา สำนึกตระหนักต่อหน้าที่และบทบาทของตนใน
 กระบวนการแห่งสิกขานั้น มีเมตตา ปรารถนาดีต่อชีวิตของผู้เรียนด้วยใจจริง
 และพร้อมที่จะทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร กิจการการศึกษาของสังคมก็จะ
 ประสบความสำเร็จด้วยดี

ดังนั้น การสร้างสรรค์เตรียมกัลยาณมิตรจึงเป็นงานใหญ่ที่สำคัญยิ่ง

ซึ่งควรดำเนินการให้ถูกต้อง อย่างจริงจัง ด้วยความไม่ประมาท

อย่างไรก็ดี จะต้องระลึกตระหนักรู้ตลอดเวลาว่า การพยายามจัดให้มีโปรโตโมสะที่ดี ด้วยการวางระบบองค์กรและบุคลากรกัลยาณมิตรขึ้นทั้งหมดนี้ แม้จะเป็นกิจการทางสังคมที่จำเป็นและสำคัญอย่างยิ่ง และแม้จะทำอย่างดีเลิศเพียงใด ก็อยู่ในขั้นของการนำเข้าสู่การศึกษา เป็นขั้นต่อนก่อนมรรค และเป็นเรื่องของปัจจัยภายนอกทั้งนั้น พุตสันๆ ว่าเป็น **การศึกษาจัดตั้ง**

การศึกษาจัดตั้ง ก็คือ กระบวนการช่วยชักนำคนเข้าสู่การศึกษา โดยการดำเนินงานของกัลยาณมิตร

ในกระบวนการศึกษาจัดตั้งนี้ ผู้ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร และผู้ทำงานในระบบจัดสรรโปรโตโมสะกรรม/โปรโตโมสะการ ทั้งหมด พึงระลึกตระหนักรู้ต่อหลักการสำคัญบางอย่าง เพื่อความมั่นใจในการที่จะปฏิบัติให้ถูกต้อง และป้องกันความผิดพลาด ดังต่อไปนี้

- *โดยหลักการ* กระบวนการแห่งการศึกษาดำเนินไปในตัวบุคคล โดยสัมพันธ์กับโลก/สิ่งแวดล้อม/ปัจจัยภายนอก ทั้งในแง่รับเข้า แสดงออก และปฏิสัมพันธ์

สำหรับคนส่วนใหญ่ กระบวนการแห่งการศึกษาอาศัยการโน้มนำและเกื้อหนุนของปัจจัยภายนอกเป็นอย่างมาก ถ้ามีแต่ปัจจัยภายนอกที่ไม่เอื้อ คนอาจจะหมกมุ่นติดอยู่ในกระบวนการเสพความรู้สึก และไม่เข้าสู่การศึกษา เราจึงจัดสรรปัจจัยภายนอก ที่จะโน้มนำและเกื้อหนุนปัจจัยภายในที่ดีให้พัฒนาขึ้นมา ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่การศึกษา และก้าวไปในทางชีวิตที่เป็นมรรค

- *โดยความมุ่งหมาย* เราจัดสรรและเป็นปัจจัยภายนอกในฐานะกัลยาณมิตร ที่จะโน้มนำให้ปัจจัยภายในที่ดีพัฒนาขึ้นมาในตัวเอง และเกื้อหนุนให้กระบวนการแห่งการศึกษาในตัวของเขา พาเขาก้าวไปในมรรค

พุตสันๆ ว่า ตัวเราที่เป็นปัจจัยภายนอกนี้ จะต้องต่อหรือจุดไฟปัจจัยภายในของเขาขึ้นมาให้ได้ ความสำเร็จอยู่ที่เขาเกิดมีปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ และบุพนิมิตแห่งมรรคข้ออื่นๆ อีก ๕) ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่กระบวนการแห่งการศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ที่ทำให้เขาก้าวไปในมรรค ด้วยตัวเอง

- *โดยขอบเขตบทบาท* ระลึกตระหนักรู้ชัดต่อตำแหน่งหน้าที่ของตนใน

ฐานะกัลยาณมิตร/ปัจจัยภายนอก ที่จะช่วย(โน้มนำ)เกื้อหนุน)ให้เขาศึกษา
ศึกษาอยู่ที่ตัวเขา มรรคอยู่ในชีวิตของเขา เราต้องจัดสรรและเป็นปัจจัยภาย
นอกที่ดีที่สุด

แต่ปัจจัยภายนอกที่ว่า “ดีที่สุด” นั้น อยู่ที่หนุนเสริมปัจจัยภายในของ
เขาให้พัฒนาอย่างได้ผลที่สุด และให้เขาเดินไปได้เอง ไม่ใช่ว่าดีจนกลายเป็น
ทำให้เขาไม่ต้องฝึกไม่ต้องศึกษา ได้แต่พึ่งพาปัจจัยภายนอกเรื่อยไป คิดว่าดี
แต่ที่แท้เป็นการก้าวก่ายกีดขวางล้าและครอบงำโดยไม่รู้ตัว

• โดยการระวังจุดพลาด ระบบและกระบวนการแห่งการศึกษา ที่รัฐ
หรือสังคมจัดขึ้นมาทั้งหมด เป็นการศึกษาจัดตั้ง ความสำเร็จของการศึกษา
จัดตั้งนี้ อยู่ที่การเชื่อมประสานหรือต่อโยง ให้เกิดมีและพัฒนาการศึกษาแท้
ขึ้นในตัวบุคคล อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เรื่องนี้ ถ้าไม่ระวัง จะหลงเพลินว่าได้ “จัด” การศึกษาอย่างดีที่สุด แต่
การศึกษาก็จบอยู่แค่การจัดตั้ง การศึกษาที่แท้ไม่พัฒนาขึ้นไปในเนื้อตัวของคน

แม้แต่การเรียนอย่างมีความสุข ก็อาจจะเป็นความสุขแบบจัดตั้ง ที่
เกิดจากการจัดสรรปัจจัยภายนอก ในกระบวนการของการศึกษาจัดตั้ง ในชั้น
เรียนหรือในโรงเรียน เป็นต้น

ถึงแม้นักเรียนจะมีความสุขจริงๆ ในบรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่
จัดตั้งนั้น แต่ถ้าเด็กยังไม่เกิดมีปัจจัยภายในที่จะทำให้เขาสามารถมีและสร้าง
ความสุขได้ เมื่อเขาออกไปอยู่กับชีวิตจริง ในโลกแห่งความเป็นจริง ที่ไม่เข้า
ใครออกใคร ไม่มีใครตามไปเอาอกเอาใจ หรือไปจัดสรรความสุขแบบจัดตั้ง
ให้ เขาก็จะกลายเป็นคนที่ไม่มีความสุข

ซ้ำร้ายความสุขที่เกิดจากการจัดตั้งนั้น อาจทำให้เขาเป็นคนมีความสุข
แบบพึ่งพา ที่พึ่งตนเองไม่ได้ในการที่จะมีความสุข ต้องอาศัยการจัดตั้งอยู่
เรื่อยไป และกลายเป็นคนที่มีสุขได้ยาก หรือไม่สามารมีสุขได้ใน
โลกแห่งความเป็นจริง

อาจกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษจัดตั้งของสังคม กับการ
ศึกษาที่แท้ของชีวิต ที่ดูเหมือนย้อนแย้งกัน แต่ต้องทำให้เป็นอย่างนั้นจริงๆ

ซึ่งเป็นตัวอย่างของข้อเตือนใจไว้ป้องกันความผิดพลาด ดังนี้

๑) (ปัจจัยภายนอก) จัดสรรให้เด็กได้รับสิ่งแวดล้อมและปัจจัยเอื้อทุกอย่างที่ดีที่สุด

๒) (ปัจจัยภายใน) ฝึกสอนให้เด็กสามารถเรียนรู้คุณค่าประโยชน์ได้จากสิ่งแวดล้อมและสภาพทุกอย่างแม้แต่ที่เลวร้ายที่สุด

๒. **ขั้นไตรสิกขา หรือกระบวนการศึกษาที่แท้ของธรรมชาติ**

ขั้นตอนนี้ เป็นการเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษา ที่เป็นกิจกรรมแห่งชีวิตของแต่ละบุคคล ในระบบแห่งไตรสิกขา คือ การฝึกศึกษาพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา ตามหลักแห่ง ศีล สมาธิ และปัญญา ที่ได้พูดไปก่อนหน้านี้แล้ว

ระบบไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาอย่างองค์รวมในทุกกิจกรรม

ได้กล่าวแล้วว่า ในกระบวนการพัฒนาของไตรสิกขานั้น องค์ทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำงานประสานโยงส่งผลต่อกัน เป็นระบบและกระบวนการอันหนึ่งอันเดียว

แต่เมื่อมองไตรสิกขานี้ โดยภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ก็จะเห็นองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่าง จากหายไปแล้วละเอียดประณีตขึ้นไปเป็นช่วงๆ หรือเป็นขั้นๆ ตามลำดับ คือ

ช่วงแรก เเด่นออกมาข้างนอก ที่อินทรีย์และกายวาจา ก็เป็นขั้น **ศีล**

ขั้นที่สอง เเด่นด้านภายใน ที่จิตใจ ก็เป็นขั้น **สมาธิ**

ช่วงที่สาม เเด่นที่ความรู้ความคิดเข้าใจ ก็เป็นขั้น **ปัญญา**

แต่ในทุกขั้นนั่นเอง องค์อีก ๒ อย่างก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด หลักการทั้งหมดนี้ ได้อธิบายข้างต้นแล้ว แต่มีเรื่องที่ต้องพูดแทรกไว้ อย่างหนึ่ง เพื่อเสริมประโยชน์ในชีวิตประจำวัน คือ การทำงานของกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา ที่องค์ทั้งสาม ทั้ง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ทำงานอยู่ด้วยกัน โดยประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน

การปฏิบัติแบบนี้ ก็คือ การนำไตรสิกขาเข้าสู่การพิจารณาของ โยนิโสมนสิการ หรือการโยนิโสมนสิการในไตรสิกขา ซึ่งควรปฏิบัติให้ได้เป็นประจำ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริงโดยไม่ยากเลย ดังนี้

ในการกระทำทุกครั้งทุกอย่าง ไม่ว่าจะแสดงพฤติกรรมอะไร หรือมีกิจกรรมใดๆ ก็ตาม เราสามารถฝึกฝนพัฒนาตนและสำรวจตรวจสอบตนเอง ตามหลักไตรสิกขานี้ ให้มีการศึกษาครบทั้ง ๓ อย่าง ทั้ง **ศีล สมาธิ และ ปัญญา** พร้อมกันไปทุกครั้งทุกคราว คือ เมื่อทำอะไรก็พิจารณาว่า

พฤติกรรม หรือการกระทำของเราครั้งนี้ จะเป็นการเบียดเบียน ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ใครหรือไม่ จะก่อความเสื่อมโทรมเสียหายอะไรบ้าง ไหม หรือว่าเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล ช่วยเหลือ ส่งเสริม และสร้างสรรค์ (**ศีล**)

ในเวลาที่จะทำนี้ จิตใจของเราเป็นอย่างไร เราทำด้วยจิตที่เห็นแก่ตัว มุ่งร้ายต่อใคร ทำด้วยความโลภ โกรธ หลง หรือไม่ หรือทำด้วยเมตตา มีความปรารถนาดี ทำด้วยศรัทธา ทำด้วยสติ มีความเพียร มีความรับผิดชอบ เป็นต้น และ ในขณะที่ทำสภาพจิตใจของเราเป็นอย่างไร เราร้อน กระวน กระวาย ชุ่มมัว เศร้าหมอง หรือว่ามีจิตใจที่สงบ ว่าง เบิกบาน เป็นสุข เอิบ อิ่ม ผ่องใส (**สมาธิ**)

เรื่องที่ทำครั้งนี้ เราทำด้วยความรู้ความเข้าใจชัดเจนดีแล้วหรือไม่ เรามองเห็นเหตุผล รู้เข้าใจหลักเกณฑ์และความมุ่งหมาย มองเห็นผลดีผลเสียที่อาจจะเกิดขึ้น และหนทางแก้ไขปรับปรุงพร้อมดีแล้วหรือไม่ (**ปัญญา**)

ด้วยวิธีปฏิบัติอย่างนี้ คนที่ฉลาดจึงสามารถฝึกศึกษาพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือครบสิกขาทั้งสาม ในพฤติกรรมเดียว หรือกิจกรรมเดียว)

พร้อมกันนั้น การศึกษาของไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วนด้วย ซึ่งเมื่อมองดูภายนอก ก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับ ทีละอย่างทีละขั้น ยิ่งกว่านั้น ไตรสิกขาในระดับรอบเล็กนี้ก็จะช่วยให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ยิ่งก้าวหน้าไปด้วยดีมากขึ้น

ในทางย้อนกลับ การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็จะส่งผลให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก มีความชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยเช่นกัน

ตามที่กล่าวมานี้ ต้องการให้มองเห็นความสัมพันธ์อย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันขององค์ประกอบที่เรียกว่าสิกขา ๓ ในกระบวนการศึกษาและพัฒนาพฤติกรรม เป็นการมองรวมๆ อย่างสัมพันธ์ถึงกันหมด

ปฏิบัติการฝึกศึกษาด้วยสิกขา แล้ววัดผลด้วยภาวนา

ได้อธิบายแล้วข้างต้นว่า สิกขา ที่ท่านจัดเป็น ๓ อย่าง ดังที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” นั้น เพราะเป็นไปตามความเป็นจริงในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาแห่งธรรมชาติของชีวิตนี้เอง กล่าวคือ ในเวลาฝึกศึกษา สิกขา ๓ ด้าน จะทำงานประสานสัมพันธ์กัน ซึ่งในขณะหนึ่งๆ อย่างครบเต็มเมื่อออกมาถึงการสัมพันธ์กับภายนอก ก็มี ๓ ด้าน

ดังเช่น ในขณะสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะป็นวัตถุหรือบุคคล ไม่ว่าจะด้วยอินทรีย์ เช่น ตา หู หรือด้วยกาย-วาจา (ด้านศีล) ก็ต้องมีเจตนาแรงจูงใจ และสภาพจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง (ด้านจิตหรือสมาธิ) และต้องมีความคิดเห็นเชื่อถือรู้เข้าใจในระดับใดระดับหนึ่ง (ปัญญา)

นี่เป็นเรื่องของธรรมภาคปฏิบัติ ซึ่งต้องทำให้สอดคล้องตรงกันกับระบบความเป็นไปของสภาวะในธรรมชาติ

แต่ยังมีธรรมประเภทอื่น ซึ่งแสดงไว้ด้วยความมุ่งหมายที่ต่างออกไป โดยเฉพาะที่โยงกับเรื่องสิกขา ๓ นี้ ก็คือหลักภาวนา ๔

เมื่อปฏิบัติแล้ว ก็ควรจะมีการวัดหรือแสดงผลด้วย เรื่องการศึกษานี้ ก็ทำนองนั้น เมื่อฝึกศึกษาด้วยสิกขา ๓ แล้ว ก็ตามมาด้วยหลักที่จะใช้วัดผลคือภาวนา ๔

ตอนปฏิบัติการฝึก สิกขามี ๓ แต่ทำไมตอนวัดผล ภาวนามี ๔ ไม่เท่ากันทำไม (ในเวลาทำการฝึก) จึงจัด เป็นสิกขา ๓ และ (ในเวลาวัดผลคนที่ได้รับการฝึก) จึงจัดเป็นภาวนา ๔?

อย่างที่ชี้แจงแล้วว่า ธรรมภาคปฏิบัติการต้องจัดให้ตรงสอดคล้องกับระบบความเป็นไปของธรรมชาติ แต่ตอนวัดผลไม่ต้องจัดให้ตรงกันแล้ว เพราะวัตถุประสงค์อยู่ที่จะมองดูผลที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งมุ่งที่จะให้เห็นชัดเจน ตอนนี้อ้าแยกละเอียดออกไป ก็ยังดี นี่แหละคือเหตุผลที่ว่า หลักวัดผลคือ ภาวนาเพิ่มเป็น ๔

ขอให้ความหมายและหัวข้อของภาวนา ๔ นั้นก่อน

“ภาวนา” แปลว่า ทำให้เจริญ ทำให้เป็นทำให้มีขึ้น หรือฝึกอบรม ในภาษาบาลี ท่านให้ความหมายว่า “วฑฺฒนา” คือวัฒนา หรือพัฒนา นั่นเอง ภาวนานี้เป็นคำหนึ่งที่มีความหมายใช้แทนกันได้กับ “สิกขา”

ภาวนาจัดเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือทางวัตถุ

๒. ศิลภาวนา การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์

๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในคุณธรรม ความดีงาม ความเข้มแข็งมั่นคง และความเบิกบานผ่องใสสงบสุข

๔. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ความ คิดความเข้าใจ และการหยั่งรู้ความจริง

อย่างที่กล่าวแล้วว่า ภาวนา ๔ นี้ ใช้ในการวัดผลเพื่อดูว่าด้านต่างๆ ของการพัฒนาชีวิตของคนนั้น ได้รับการพัฒนาครบถ้วนหรือไม่ ดังนั้น เพื่อจะดูให้ชัด ท่านได้แยกบางส่วนละเอียดออกไปอีก

ส่วนที่แยกออกไปอีกนี้ คือ สิกขาข้อที่ ๑ (ศีล) ซึ่งในภาวนา แบ่งออกไปเป็นภาวนา ๒ ข้อ คือกายภาวนา และศีลภาวนา

ทำไมจึงแบ่งสิกขาข้อศีล เป็นภาวนา ๒ ข้อ ?

ที่จริง สิกขาด้านที่ ๑ คือศีล นั้น มี ๒ ส่วนอยู่แล้วในตัว เมื่อจัดเป็นภาวนา จึงแยกเป็น ๒ ได้ทันที คือ

๑. **ศีล** ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกาย (ที่เรียกว่าสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ) ได้แก่ความสัมพันธ์กับวัตถุหรือโลกของวัตถุและธรรมชาติส่วนอื่น ที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น เรื่องปัจจัย ๔ สิ่งที่เราบริโภคใช้สอยทุกอย่าง และธรรมชาติแวดล้อมทั่วไป

ส่วนนี้แหละ ที่แยกออกไปจัดเป็น กายภาวนา

๒. **ศีล** ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือบุคคลอื่นในสังคมมนุษย์ด้วยกัน ได้แก่ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ ที่จะไม่เบียดเบียนกัน แต่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ส่วนนี้ แยกออกไปจัดเป็น ศีลภาวนา

ใน**ไตรสิกขา** ศีลครอบคลุมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุหรือทางกายภาพ และทางสังคม รวมไว้ในข้อเดียวกัน

แต่เมื่อจัดเป็น**ภาวนา** ท่านแยกกันจัดออกเป็น ๒ ข้อ โดยยกเรื่องความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมในโลกวัตถุ แยกออกไปเป็นกายภาวนา ส่วนเรื่องความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ในสังคม จัดไว้ในข้อ**ศีลภาวนา**

ทำไมตอนที่**เป็นสิกขา**ไม่แยก แต่ตอน**เป็นภาวนา**จึงแยก?

อย่างที่กล่าวแล้วว่า ในเวลาฝึกหรือในกระบวนการฝึกศึกษา องค์ทั้ง ๓ อย่างของ**ไตรสิกขา** จะทำงานประสานไปด้วยกัน

ในศีลที่มี ๒ ส่วน คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพในโลกวัตถุ และความสัมพันธ์กับมนุษย์ในสังคมนั้น ส่วนที่สัมพันธ์แต่ละครั้งจะเป็นอันใดอันหนึ่งอย่างเดียว

ในกรณีหนึ่งๆ ศีลอาจจะเป็นความสัมพันธ์ด้านที่ ๑ (กายภาพ) หรือด้านที่ ๒ (สังคม) ก็ได้ แต่ต้องอย่างใดอย่างหนึ่ง

ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาของ**ไตรสิกขา** ที่มีองค์ประกอบทั้งสามอย่างทำงานประสานเป็นอันเดียวกันนั้น จึงต้องรวมศีลทั้ง ๒ ส่วนเป็นข้อเดียว ทำให้สิกขามีเพียง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

แต่ในภาวนาไม่มีเหตุบังคับอย่างนั้น จึงแยกศีล ๒ ส่วนออกจากกัน เป็นคนละข้ออย่างชัดเจน เพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบ จะได้วัดผลดู จำเพาะให้ชัดไปที่ละอย่างว่า ในด้านกาย ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทาง วัตถุ เช่นการบริโภคปัจจัย ๔ เป็นอย่างไร ในด้านศีล ความสัมพันธ์กับเพื่อน มนุษย์เป็นอย่างไร

เป็นอันว่า หลักภาวนา นิยมใช้ในเวลาวัดหรือแสดงผล แต่ในการฝึก ศึกษาหรือตัวกระบวนการฝึกฝนพัฒนา จะใช้เป็นไตรสิกขา

เนื่องจากภาวนาท่านนิยมใช้ในการวัดผลของการศึกษาหรือการพัฒนา บุคคล รูปศัพท์ที่พบบ้างมักเป็นคำแสดงคุณสมบัติของบุคคล คือแทนที่จะเป็น ภาวนา ๔ (กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และ ปัญญาภาวนา) ก็เปลี่ยนเป็น ภาวิต ๔ คือ

๑. ภาวิตกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว (=มีกายภาวนา) คือ มีความสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี เริ่มแต่รู้จักใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู ดู ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ ดูเป็น ฟังเป็น ให้ได้ปัญญา บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนเทคโนโลยี อย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า

๒. ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว (=มีศีลภาวนา) คือ มีพฤติกรรมทาง สังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแค้นร้าย ตั้งอยู่ในวินัย และมีอาชีพที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูล สร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข

๓. ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว (=มีจิตภาวนา) คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา เอื้ออารี มีมุทิตา มีความเคารพ อ่อนโยน ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น

สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต คือ มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียร พยายาม กล้าหาญ อดทน รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น และ

สมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ มีจิตใจที่ร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เิบอิม ผ่องใส และสงบ เป็นสุข

๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว (=มีปัญญาภาวนา) คือรู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วย ปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมองดูรู้เข้าใจเหตุปัจจัย มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามที่เป็น เป็นปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ที่กิเลสครอบงำบัญชาไม่ได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เป็นอิสระ ไร้ทุกข์

ผู้มีภาวนา ครบทั้ง ๔ อย่าง เป็น**ภาวิต** ทั้ง ๔ ด้านนี้แล้ว โดยสมบูรณ์ เรียกว่า **"ภาวิตัตตะ"** แปลว่าผู้ได้พัฒนาตนแล้ว ได้แก่พระอรหันต์ เป็นอเสขะ คือผู้จบการศึกษาแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป

กถิ ภควา ภาวิตโต ๗ ภควา **ภาวิตกาโย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต ภาวิตปัญโญ...**

[ขุ.จ. ๓๐/๑๔๘/๗๑]

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นภาวิตัตต์ (มีพระองค์ที่ทรงเจริญหรือพัฒนาแล้ว) อย่างไร? พระผู้มีพระภาคทรงเป็น ภาวิตกาย ภาวิตสีล ภาวิตจิตต ภาวิตปัญญา... (มีพระวรกาย มีศีล มีจิต มีปัญญา ...ที่เจริญแล้ว)

[ขยายความต่อไปอีกว่าทรงเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการแล้ว]

เท่าที่บรรยายมา ๒ ภาคต้นนี้ เป็นการแสดงระบบของพุทธธรรม เฉพาะส่วนที่เป็นหลักการใหญ่ อันจำเป็นสำหรับการเข้าถึงจุดหมายของ พุทธศาสนา จึงยังคงเหลือข้อที่จะต้องพิจารณาอีก ๒ เรื่อง คือ **จุดหมาย** กับ **การประยุกต์หลักการ** ในส่วนข้อปฏิบัติต่างๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามความ มุ่งหมาย ในแนวทางและกรณีต่างๆ

ฉะนั้น การบรรยายจึงจะได้ดำเนินต่อไปอีก ๒ ภาค คือ

ภาคที่ ๓ ว่าด้วยวิมุตติ หรือ ชีวิตเมื่อถึงจุดหมายแล้ว แสดงถึง ความหมายและภาวะของจุดหมายเอง ส่วนหนึ่ง กับคุณค่าต่างๆ ที่พิจารณาจากตัว บุคคลผู้เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว ส่วนหนึ่ง

ภาคที่ ๔ ว่าด้วยมัชฌิมาปฏิบัติภาคประยุกต์ หรือ บุคคลและสังคม ควรดำรงอยู่อย่างไร แสดงวิธีที่จะนำหลักการที่กล่าวแล้วในภาคที่ ๒ มาใช้ ปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ในการครองชีวิตของบุคคล ในการฝึกอบรมบุคคล และในการอยู่ร่วมกันของชุมชน เพื่อประโยชน์สุขอันร่วมกัน สอดคล้องกับ แนวทางแห่งชีวิตที่เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว

ทั้ง ๒ เรื่องนี้ จะได้พิจารณาต่อไปโดยลำดับ

พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) *

* ปัจจุบันคือ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)